DOKTORI MESTERMUNKÁK

KIM JIYOUNG

A NAGYHATALMI POLITIKA ÉS AZ ERDÉLYI KÉRDÉS A II. VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Történettudományi Tanszék Szeged
19832
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar KÖNYVTÁR Szeged
SZTE Egyetemi Könyvtár
J000727227

OSIRIS • BUDAPEST, 2000

A kötet az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért
támogatásával jelent meg

Témavezető: Dr. Romsics Ignác
egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar
Könyvtár
Közp. napló 222455/2000/0.....sz
Tört. napló 19832/2000/0.....sz

© Kim Jiyoung, 2000
© Osiris Kiadó, 2000

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

1. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR 11
1.1. A magyar–román viszony a modern nacionalizmus kialakulásának időszakában 1918-ig 11
1.2. Az erdélyi kérdés és a nagyhatalmak 1918–1920-ban 17
1.3. Erdély és a román–magyar kapcsolatok a két világháború között, 1920–1938 26

2. A NAGYHATALMAK BEAVATKOZÁSA I.
A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS, 1940. AUGUSZTUS 30. 36
2.1. A román álláspont 36
2.2. A magyar követelések 40
2.3. Franciaország magatartása 46
2.4. Az Egyesült Államok magatartása 50
2.5. Nagy-Britannia magatartása 52
2.6. A Szovjetunió magatartása 59
2.7. Olaszország magatartása 64
2.8. Németország magatartása 69
2.9. A Turnu Severin-i tárgyalások 78
2.10. A második bécsi döntés és következményei 88

3. A NAGYHATALMAK BEAVATKOZÁSA II.
AZ 1947-ES PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS 101
3.1. A magyar álláspont 1941 és 1947 között 101
3.2. A román álláspont 1941 és 1947 között 111
3.3. Az Egyesült Államok tervei 118
3.4. Nagy-Britannia tervei 123
3.5 A Szovjetunió tervei 130
3.6. A párizsi békeszerződés 137

ÖSSZEGZÉS 152

JEGYZETEK 155

BIBLIOGRÁFIA 173

ELŐSZÓ

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel Magyarország – Horvátországot nem számítva – területének több mint kétharmadát (67%-át) s lakosságának közel kétharmadát (58%-át) veszítette el. A Romániának ítélt területrészek – a történelmi Erdély, Bánság, Máramaros, valamint a Szatmár- és Körös-vidék –, amelyeket a továbbiakban egyszerűen Erdélynek[1] nevezünk, önmagukban nagyobbak voltak a megmaradt Magyarország területénél, s a mintegy hárommillió román mellett több mint másfél millió magyarnak adtak otthont. A románok és a magyarok mellett nagy számban éltek itt németek (szászok és svábok), valamint néhány más kisebb népcsoport is. Erdély évszázadokon át a különböző nemzetiségek együttélésének színtere volt. Gazdasági szempontból a térség egyik legértékesebb területének számított. Értékességét elsősorban só- és ércbányáinak, olaj- és földgázkútjainak, valamint kiterjedt erdőségeinek és hegyi legelőinek köszönhette. Államjogilag a középkorban a Magyar Királyság része volt, majd az ország három részre szakadása után, 1542-ről 1687-ig autonóm fejedelemséget alkotott – viszonylag laza függésben az Oszmán Birodalomtól. Ezen idő alatt magyar fejedelmek igazgatták, kivéve egy néhány hónapos periódust 1599–1600-ban, amikor Vitéz Mihály román vajda egyesítette Havasalfölddel és Moldvával, a két román fejedelemséggel. A fentiekből elkerülhetetlenül adódott, hogy Erdély hovatartozása, sorsa a modern román és a magyar politikai gondolkodásban és külpolitikai stratégiákban egyaránt központi helyet foglalt el. Mint Kelet-Közép- és Délkelet-Európa egyik feszültségzónája ugyanakkor a térséggel kapcsolatba kerülő nagyhatalmak

politikai tervezéssel foglalkozó szakértőit és külpolitikusait is intenzíven foglalkoztatta.

Disszertációnkban arra teszünk kísérletet, hogy a nagyhatalmak II. világháború alatti és utáni elképzeléseit, terveit az erdélyi kérdés megoldásáról, továbbá az ezzel kapcsolatos konkrét lépéseiket szisztematikus vizsgálat tárgyává tegyük. Vállalkozásunk nem előzmény nélküli. Az elmúlt évek magyar – s részben nemzetközi – historiográfiája a téma több releváns aspektusát feltárta. A második bécsi döntés körülményeiről Juhász Gyula, a háború alatti német tervekről Pritz Pál, az amerikai béke-előkészítésről Romsics Ignác, a brit tervezőmunkáról Bán D. András s a szovjetről Tofik Iszlamov publikált fontos tanulmányokat, illetve dokumentumköteteket. Az 1947-es párizsi békeszerződés részletei Balogh Sándor és Fülöp Mihály könyveiből és tanulmányaiból ismerhetők meg. A téma szisztematikus megírására mindazonáltal eddig senki sem vállalkozott. A disszertáció ezt a historiográfiai hiányt szeretné pótolni. A szerző meggyőződése, hogy ez a téma nemcsak Magyarországon és Romániában, hanem távoli hazájában, Dél-Koreában is érdeklődésre tarthat számot.

Disszertációnkhoz magyar, angol, német és francia nyelvű kiadványokat használtunk fel. Ezek között sok forráskiadvány is található. Néhány angol és német nyelvű forrást angliai és németországi tanulmányútjaink során eredetiben is módunkban állt tanulmányozni. Legtöbb időt természetesen a magyar könyvtárakban és levéltárakban töltöttünk. A könyvtárak közül elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár állományát használtuk, levéltári kutatást pedig az Országos Levéltárban végeztünk. Ennek anyagai közül különösen a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztálya állagai bizonyultak hasznosnak. A román szakirodalom feldolgozását – nyelvtudásunk hiányosságai miatt – nem tudtuk elvégezni. E tekintetben meg kellett elégednünk az angolul vagy németül is kiadott munkák áttekintésével. Kutatásaink során elsősorban a diplomáciai kapcsolatokra koncentráltunk.

A dolgozat három nagy fejezetre tagolódik. Az első rész a magyar–román ellentét történelmi hátterét mutatja be a modern nacionalizmusok születésétől 1940-ig. A második fejezet a második bécsi döntés idején ismerteti a magyar, román és a szovjet, német, olasz, brit, francia, valamint amerikai álláspontokat. A harmadik fejezet a párizsi békekonferenciáról szól. Az ezzel kapcsolatos magyar és román aktivitás bemutatása mellett az ún. „győztes államok" (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) álláspontjával foglalkozom. A három részt rövid összegzés zárja, mely a disszertáció téziseit tartalmazza.

Munkám elkészítéséhez sokan nyújtottak segítséget. Mindenekelőtt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktori Iskolája vezetőinek – Pölöskei Ferencnek, Urbán Aladárnak és Gergely Jenőnek –, valamint a téma szempontjából releváns doktori kurzusokat hirdető tanároknak – többek között Pritz Pálnak és Balogh Sándornak – tartozom hálával. Köszönetemet fejezem ki azoknak a diáktársaimnak – mindenekelőtt Lengyel Attilának, Lukács Zs. Tibornak és Zeidler Miklósnak –, akik segítettek megérteni a magyar történelem számomra nehezen érthető mozzanatait. Végül köszönöm témavezetőm, Romsics Ignác munkáját, aki nemcsak a téma kiválasztásában volt segítségemre, hanem az anyaggyűjtés és a disszertáció megírása során is számos hasznos tanáccsal látott el, és időről időre a magam elé tűzött határidők betartásának fontosságára is figyelmeztetett.

1.

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

1.1. A magyar–román viszony a modern nacionalizmus kialakulásának időszakában 1918-ig

Az egymással csak laza kapcsolatban álló és különböző dialektusokat beszélő rokonsági-vérségi népcsoportok (etnikumok) kulturálisan integrált és politikailag tudatos közösségekké (nemzetekké) szerveződése Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 17–18. században kezdődött, és a 19–20. században fejeződött be. A történelmi múlt és egyéb tényezők következtében ez a folyamat az egyes népek esetében különböző időpontokban indult, és eltérő ütemben haladt előre. Szinte minden esetben megkülönböztethető azonban két egymásra épülő fázis: az ún. kulturális és az ún. politikai. A kulturális szakasz tipikus céljai és eredményei a nyelvi és/vagy vallási egységesítés, továbbá a közös történelmi emlékezet megteremtése vagy standardizálása, amelyek a közösség kulturális azonosságának alapjai. Ez a szakasz általában a modernizáció kezdetével esik egybe, és szorosan összefügg a helyi elit és az idegen hatalom, illetve a helyi elitek egymás közötti érdekkonfliktusával. A kulturális egységesítés ebből a szempontból nem más, mint a rivalizáló etnikai elitek bázisteremtésére irányuló cselekvés. Ez a folyamat vezet aztán el a nemzetté válás második nagy szakaszában a kulturálisan eltérő és magukat általában hátrányosan megkülönböztetettnek érző etnikai közösségek politikai jellegű harcához a gazdasági erőforrások és az államhatalom megszerzéséért vagy azok ellenőrzésének befolyásolásáért.[1]

A nemzeti ébredés, azaz a modern nemzetté válás – Erdélyben a 17. században kezdődő – kora a magyarságot viszonylag kedvező, a románságot viszont kifejezetten hátrányos helyzetben találta. Bár a török kiűzését követően Erdély a Habsburg Birodalom egyik tartományává vált, amelyet mint nagyfejedelemséget közvetlenül Bécsből kormányoztak, a magyar rendek (nemesek és székely előkelők) nemcsak domináns gazdasági-társadalmi befolyásukat őrizték meg, hanem politikai-közigazgatási irányító szerepüket is. A múlt hagyományai mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nyelv megújításának átfogó, egyszerre tudományos és irodalmi szintű programja Erdélyben már a 17. század végén megszületett. Apáczai Csere János és Bethlen Miklós a század közepén még sokkal könnyebben fejezték ki magukat latinul, mint magyarul. A század utolsó harmadában azonban Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor már latin–magyar szótárán dolgozott, amely évtizedekre a korszerű anyanyelvi műveltség társadalmi méretű kibontakoztatásának az egyik pótolhatatlan eszköze lett. Ugyanebben az időben, 1680 és 1690 között dolgozta ki Misztótfalusi Kis Miklós a magyar helyesírást egyszerűsítő és egységesítő elveket. S végül meg kell említeni Haller János ugyancsak századvégi tevékenységét, aki részben görög történeteket fordított le magyarra *(Hármas História)*, részben a magyar nyelv tisztaságáért harcolt *(A békességes tűrésnek pajzsa)*. Az erdélyi fejedelemség utolsó fél évszázadának művelődési értékeit a korszerű és anyanyelvi irodalom szintjén Mikes Kelemen nyújtotta át az utókornak. Az 1717 és 1758 között írt *Törökországi levelek*et az állami önállóságért küzdő Erdély és Magyarország társadalmának élményei hatják át: a szülőföld élete, az országért érzett felelősség és a haza iránti szeretet.[2]

A magyar és szász etnikumhoz képest a román nép – noha a 18. századtól Erdély lakosságának többségét adták – úgy közigazgatási, mint egyházi szempontból hátrányos helyzetben volt. Képviselői nemcsak a „három nemzet" (magyar, székely, szász) szövetségéből hiányoztak, hanem hagyományos vallásuk, a görögkeleti sem tartozott a bevett vallások (református, katolikus, evangélikus, unitárius) közé. A fejedelmi románsághoz képest mindazonáltal kedvező helyzetben voltak. A román nemzeti mozgalom bölcsője ezért nem Havasalföld vagy Moldva, hanem Erdély lett.

A román nemzeti mozgalom atyjának Inocentiu Micu-Klein balázsfalvi püspök tekinthető, aki a 18. század közepén adott hangot először az erdélyi románság rendi-nemzeti jellegű követeléseinek, azaz a románok negyedik rendként való elismertetésének. Ő utalt először a román nép római származására is. Eme tevékenységéért a püspök állásával fizetett. A következő nemzedék vezető egyéniségeit (Gheorghe Sincai, Samuil Micu-Klein, Petru Mauritius) az irodalom erdélyi iskolaként tartja számon. Nevükhöz fűződik

a román nyelv megújítása, latin jellegének kidomborítása, s a cirill betűs írás latin betűssel való felváltásának forradalmi tette is. Az új román nyelvtana, amelyet Sincai és Klein állított össze, 1790-ben, a magyarhoz képest tehát több mint egy évszázados késéssel jelent meg. Az új nyelven Klein rövidesen imádságos könyvet adatott ki, Gheorghe Baritiu és mások pedig megjelentették az első román nyelvű újságot (1838). Az ún. erdélyi triász tevékenységének másik fontos eleme volt az ókori Dácia provincia római lakosai és a modern kor románjai közötti kontinuitás teóriájának, azaz a dákoromán kontinuitás elméletének a kidolgozása és elterjesztése. Ezt a feladatot Petru Maior végezte el *A románok eredetének története Dáciában* című, 1812-ben publikált könyvével. Ennek nemzeti és politikai jelentősége az elsőbbség elvitatásában állt a magyaroktól, akiket így – legalábbis Erdély vonatkozásában – őshonos nép helyett hódítóként, betolakodóként lehetett bemutatni. Végül meg kell említeni azt is, hogy az erdélyi görög katolikus román egyház már a 18. század végére kiterjedt iskolahálózatot létesített és tartott fenn.[3]

Az erdélyi román iskolahálózat által sikeresen terjesztett román nemzeti öntudat két fő tartópillére a római származás és az erdélyi őshonosság volt. Ennek a részben már új típusú nemzeti öntudatnak az első politikai követeléseket is felvető megfogalmazása egy petíció *(Supplex Libellus Valachorum)* volt, amelyet 1791-ben állítottak össze az uralkodó számára. A szerzők ebben Micu püspökhöz hasonlóan azt követelték, hogy Erdély önálló és többséget adó népeként a románság is kapja meg azokat az önkormányzati jogokat, amelyeket a magyarok, székelyek és szászok élveznek. Ezek fontos eleme lett volna a román nyelv használata a románok lakta vagy román többségű törvényhatóságok és helységek esetében. II. Lipót a memorandumot az erdélyi országgyűléshez továbbította, amely azt elutasította. A modern értelemben vett magyar és román nacionalizmus közötti harc ezzel megkezdődött.[4]

1848–49-ben párhuzamosan létezett a román és a magyar nemzeti mozgalom. Mivel 1848-ban a magyar vezetők kimondták Erdély és Magyarország unióját, s a románságot továbbra sem ismerték el külön nemzetként, hanem csak egyéni jogokat biztosítottak a számukra, a román nemzeti mozgalom a bécsi udvarral szövetkezett a magyar szabadságharc ellen. Az erdélyi román vezetők fő célja a politikai autonómia megszerzése volt. Az 1849-es forradalom leverése és egy központosított összbirodalmi rezsim (neoabszolutizmus) létrejötte az elkövetkező évtizedben eloszlatta ezeket a reményeket, de az autonómia gondolata továbbra is életben maradt mint a romániai politikai körök összetartó ereje és legfőbb célja.[5]

A kiegyezés korában az erdélyi románok újra kérték az erdélyi autonómiát, ám a magyarok válasza negatív volt. Az 1868. december 5-én elfogadott nemzetiségi törvény (1868:XLIV. tc.) számos egyéni és kulturális jellegű kollektív joggal ruházta fel a nemzetiségeket, de területi autonómia iránti igényüket elutasította. Az erdélyi románok ezt annál is inkább sérelmezték, mert Erdély ismét Magyarország integráns része lett, és minden korábbi különállása megszűnt. Az erdélyi román autonómia kérdése ily módon a következő években is központi szerepet játszott a román politikai életben. A 19. század utolsó harmadában külön hangsúlyt adott ennek az, hogy 1859-ben, illetve az ezt követő években Moldva és Havasalföld egyesülésével létrejött az új román állam, amely valamennyi román egy államban történő egyesülését tartotta legfőbb nemzeti céljának. 1878-ban, a berlini kongresszuson Románia képviselője kijelentette: „Románia szerint az a föld, ahol népes román kolónia él, jog szerint hozzá is tartozik."[6] Igaz, Románia 1883-tól az Osztrák–Magyar Monarchia katonai szövetségese volt, s a román kormányok ezért hivatalosan nem képviselhették az irredentizmust. A mindenkori ellenzék, illetve a különböző társadalmi szervezetek azonban elég egyértelműen hirdették és propagálták a különböző országokban élő románok kulturális – és perspektivikusan politikai – összetartozásának a szükségességét. Ezek közül a szervezetek közül kiemelkedett az 1891-ben létrejött *Liga culturala.*[7]

A századvégi erdélyi román követelések az 1892-es híres *Memorandum*ban összegeződtek, amelyet 300 tagú küldöttség vitt Bécsbe, az uralkodóhoz. A román követelések lényege Erdély autonómiájának a helyreállítása, a románok által lakott területeken román hivatalnokok alkalmazása és a román nyelv használata, teljes nemzetiségi egyenjogúság s persze az iskolapolitikában érvényesülő magyarosító törekvések elítélése volt. Ismeretes, hogy az uralkodó nem foglalkozott a memorandummal, a magyar kormány pedig vádat emeltetett a szerzők ellen „sajtó útján elkövetett nemzetiségi izgatás" címén. 1895-ben – a szlovákokkal és szerbekkel közösen – a román vezetők megismételték követeléseiket. A magyar kormány azonban szilárdan tartotta magát ahhoz az alapelvéhez, hogy a „federalisztikus velleitások" a magyar nemzeti állameszmével összeegyeztethetetlenek.[8]

A két álláspont a későbbiekben sem került közelebb egymáshoz, sőt inkább távolodott. A területi autonómiát követelő román vezetők a századfordulót követően részben a nemzetiségi kérdésben is nyitottabb demokratikus magyar ellenzék hatalomra jutásától, részben a magyarok iránti ellenszenvéről közismert Ferenc Ferdinánd trónörökös trónra lépésétől remélték követeléseik teljesítését. A trónörökös körüli kamarilla biztatására egyikük, Aurel Popovici részletes tervet is kidolgozott a birodalom s ezen belül Magyarország nemzetiségi elvet követő föderalizálásáról. Eszerint a birodalom 15 föderatív egységből állt volna, s ezek közül kettő lett volna magyar nyelvű: Magyarország a mainál valamivel nagyobb területen, s a Székelyföld.[9] Ugyanakkor kimutathatóan erősödött az erdélyi románok körében a romániai (regáti) románok iránti kulturális és politikai vonzalom, azaz a szeparatista és irredenta hajlam is, amit a bukaresti propaganda burkoltan folyamatos támogatásban részesített. Közvetlenül a háború előtt, 1912–13-ban Tisza István magyar miniszterelnök még egyszer megkísérelt *modus vivendi*t találni a román vezetőkkel, ám erőfeszítéseit nem koronázta siker. A kulturális jogok bővítése, amit Tisza felajánlott, nem elégítette ki a románokat.[10] 1914 augusztusában Magyarország ezért úgy lépett be a háborúba, hogy a lakosságának közel felét alkotó nemzetiségek – köztük a románok –, illetve azok közvélemény-formáló elitcsoportjainak a politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt.

Az I. világháborúig a román nemzeti célok minimuma sem teljesült. A háború alatt azonban megváltozott a helyzet: eljött a román diplomácia ideje. Az antanthatalmak közül először a Nagy-Britanniához és Franciaországhoz képest nehezebb stratégiai helyzetben lévő Oroszország próbálta megnyerni Romániát az antant oldalán történő hadba lépésre. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország közötti hadműveletek megkezdése után alig másfél hónappal Szergej Nyikolajevics Szazanov orosz külügyminiszter felajánlotta a románoknak, hogy „minden halogatás nélkül foglalják el Dél-Bukovinát és Erdélyt"[11].

A másik fél sem fukarkodott a bőkezű ígéretekkel az ellenfél rovására. Vilmos császár Besszarábiával és Odesszával honorálta volna Románia oroszellenes fellépését.

A román kormány sokáig ingadozott – számbavéve a kétfajta megoldás lehetséges következményeit: az osztalékot csakúgy, mint a veszteséget, beleértve a hadiszerencse forgandóságát is, valamint a várakozásaiban csalatkozott fél hadserege részéről várható megtorló intézkedéseket is. Nyilvános viták tárgyává vált az aktív beavatkozás révén megteremthető „Nagy Románia" esélye. A közvélemény egyre inkább az antant felé hajlott, mivel a háború első időszakában a hadiszerencse elkerülte az osztrák–magyar hadsereget. Az I. világháborúban tehát Románia választút elé került: Besszarábiát vagy Erdélyt választja?[12]

A politikát valójában a stratégiailag motivált területszerzési törekvés határozta meg, és nem azok a fellengzős nyilatkozatok, amelyek valamennyi román egy államba való egyesítéséről szóltak. Ezt bizonyítja T. Ionescu szenátor, bukaresti egyetemi tanár kijelentése is, miszerint

„Erdélyt – stratégiai helyzete és gazdasági erőforrásai folytán – mindenképpen hozzánk kell csatolni, még akkor is, ha nem lenne ott román többségű lakosság".[13]

Szazonov 1915 tavaszán Erdély és Dél-Bukovina mellett a Bánát keleti felét is Bukarestnek ígérte. De Bukarest az egész Bukovinát magának követelte az ott élő nagyszámú más lakókkal (ruszin, ukrán lakossággal, magyar csángó falvakkal) együtt, valamint az egész Bánátot, a magyarokkal, románokkal, szerbekkel és svábokkal. Az 1915 májusában Pétervárott bemutatott új román határtérkép láttán az orosz politikusok igencsak meghökkentek: Románia határai itt nem csupán a Tiszáig és a Dunáig értek, hanem a Pruton túl is, ami már közvetlenül érintette az orosz érdekeket. A cári diplomaták, akik készek voltak ugyan a románoknak engedményeket tenni, ezt az elképzelést már visszautasították.

A nyugati szövetségesek, akik a cári kormányra bízták a románokkal folytatandó tárgyalásokat, a bukaresti vezetők mohóságát látva egyre óvatosabbakká kezdtek válni. Sir Eduard Grey angol külügyminiszter például röviden „balkezes ígéretnek" nevezte azt, hogy Szazonov odaígérte a románoknak a magyar Erdélyt és az osztrák Bukovinát. A *Foreign Office* hangulatáról valahogyan tudomást szerezhettek Budapesten, mert éppen 1915-ben Apponyi Albert, a magyar ellenzék vezéralakja a Vatikánon keresztül váratlan ajánlatot tett az angol követnek: hagyják meg Magyarországnak Erdélyt, s cserében Magyarország leválik Ausztriáról, és különbékét köt Angliával. Grey erre azt a lakonikus és józan választ adta: „Attól tartok, hogy e javaslat Magyarország viszonylatában megvalósíthatatlan."[14]

A Romániával való alkudozás éppen két évig tartott, és 1916 augusztusában zárult le a titkos bukaresti szerződéssel, amely Románia új nyugati határát a Szeged–Szolnok–Debrecen vonalnál húzta meg. E városok magyarok maradtak volna, ám e vonal mintegy 30-40 km-rel lett volna nyugatabbra, mint a későbbi trianoni határok.[15] A szerződés aláírását követően – 1916. augusztus 27-én – a román csapatok betörtek Erdélybe. A hadjárat azonban kudarcot vallott. Az osztrák–magyar, német és bolgár csapatok ellentámadása következtében Románia kénytelen volt kivonni hadseregét Erdélyből, sőt hamarosan Bukarestet is feladta. Romániát a végleges összeomlástól az orosz hadsereg mentette meg, a vele szövetséges román csapatokkal együtt. 1918. május 7-én Románia aláírta a bukaresti békeszerződést. E különbékével kilépett a háborúból, s egyben az antant szövetségesei közül is, megsértve az antanttal 1916 augusztusában kötött szerződést, pontosabban annak 5. paragrafusát. Bécs és Budapest taktikai meggondolásokra hivatkozva, hogy megelőzzék vagy megnehezítsék egy újabb erdélyi betörés lehetőségét, határkiigazítást ért el: egy keskeny (2-10 km-es) határmenti

sávot csatoltak Magyarországhoz, beleértve a Kárpátok stratégiailag fontos hágóit is.[16] Ám alig telt el fél év, és ez a szerződés is semmivé lett Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia háborús vereségével. Az Európa sorsát eldönteni hivatott győztesek sorában azonnal ott termett Románia is, mely jóllehet vereséget szenvedett ebben a háborúban, ám éppen az utolsó pillanatban hadat üzent a központi hatalmaknak. (Érdekes módon nem egészen három évtized elmúltával a II. világháború végén is sikerült Romániának ugyanezt megismételnie.) Az új helyzettel magyar részről először az 1918–19-es forradalmi kormányok néztek szembe, majd pedig az 1919 augusztusában hatalomra került ellenforradalmi jellegű rezsim, illetve annak békedelegációja.

1.2. Az erdélyi kérdés és a nagyhatalmak 1918–1920-ban

1918 őszén a háborús vereség, a nemzeti és társadalmi mozgalmak, valamint a megváltozott európai hatalmi egyensúly szükségszerű következményeként felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia. A Magyarországon hatalomra került Károlyi-kormány 1918 novemberében Aradon tárgyalásokat kezdett a Román Nemzeti Tanács tagjaival. A magyar ajánlat lényege egy svájci típusú kantonális föderáció megteremtése volt. Ennek érdekében a magyar kormánydelegáció, amelyet Jászi Oszkár vezetett, felajánlotta az erdélyi románság részére az önrendelkezési jogot és a teljes kormányhatalmat azokon a területeken, ahol a románok abszolút többséget képeztek. Az erdélyi románság képviselő azonban az új helyzetben ezt az ajánlatot is elutasították.[17] A magyarországi románok nemzeti tanácsa 1918. november 17-én nyilatkozatot bocsátott ki arról, hogy Magyarország „románlakta területei" Romániához kívánnak csatlakozni. December 1-jén e döntést a gyulafehérvári román nagygyűlés szentesítette. A gyulafehérvári nagygyűlésen – amelyet a román történetírás a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának példaképeként emleget, és a nép legfőbb akaratnyilvánításaként értékel – mintegy százezer román vett részt, de nem voltak képviselve Erdély többi lakói, akiket a jelenlévők az egyik országtól elszakítottak, és egy másikhoz csatoltak – a ruszinok, a szászok, a svábok, a szerbek, a zsidók és a közel kétmilliónyi magyar.[18]

Az erdélyi románok, akiknek a célja Erdély Romániával való egyesítése volt, az 1918. december 1-jei határozat alapján kimondták Magyarország 26 megyéjének Romániához csatolását. Teljes nemzeti szabadságot ígértek Erdély népeinek, és a terület önkormányzatának megalakítását is kilátásba helyezték az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig.

Szegedi Tudományegyetem Könyvtár és Dokumentációs Központ Klebelsberg Kuno Könyvtár Szeged 19832

Az azonban kimaradt belőle, hogy Erdély önkormányzatának ügyében a végleges döntést a magyarok és a németek részvételével hozzák majd meg.[19]

A fenti eseményeket magyar ellenlépések kísérték. 1918. november 28-án a marosvásárhelyi székely nagygyűlés követelte az önrendelkezési jog biztosítását, és ezzel összefüggésben előterjesztette az önálló székely köztársaság tervét. Ennek az elképzelésnek politikai realitása ugyan nem volt, a kor politikai gondolkodásának azonban részét képezte. December 22-én Kolozsvárott egész Erdély magyarságának a képviselői tettek hitet az új Magyarország iránti hűségükről.[20]

E demonstrációk és nyilatkozatok további sorsát az határozta meg, hogy a háború alatti politikájuknak megfelelően a győztes antanthatalmak támogatták Erdély Romániához csatolását. Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország mellett ez jellemezte az Egyesült Államok alapállását is. Ezzel magyarázható, hogy a román királyi hadsereg nemcsak az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvencióban megállapított demarkációs vonalig nyomult előre, hanem december első napjaira már a Maroson is átkelt, majd karácsonyra elérte Kolozsvárt. A győztes hatalmak elnézték, a magyar hatóságok pedig eltűrték ezeket a lépéseket. A kb. 5-10 ezer fős erdélyi magyar fegyveres erő (székely hadosztály) nem tanúsíthatott hatékony ellenállást. A nemzetközi körülmények és a királyi Románia aktív beavatkozása következtében 1918 végére ily módon olyan *fait accompli* teremtődött, amely egyértelműen a román felet juttatta előnyös helyzetbe. Lényegében megteremtődtek Erdély és Románia egyesülésének *de facto* feltételei.

Az óromániai román hadsereg igazi megszállóként viselkedett Erdélyben. Bevezette az ostromállapotot, a cenzúrát, a gyülekezési tilalmat, a katonai rekvirálást, az internálást, sőt a botbüntést és a derest is. Az erdélyi románok új végrehajtó szervezete, a Kormányzótanács, amely egy ideig és elvileg a legfőbb politikai hatalmat gyakorolta, 1919. január 23-i 1. számú dekrétumában kimondta ugyan, hogy a hivatalos nyelv a román, de ugyanakkor biztosította a többi nyelv szabad használatát is az élet minden területén, így a helységnevek esetében is. Igaz csak addig, amíg elkészül a román helységnévtár. Azt is ígérte, hogy nem nyúlnak hozzá a magyar intézményekhez. Ez az első néhány hónapban így is volt, a későbbiekben azonban kártérítés nélkül elfoglalták a kolozsvári egyetemet 50 épületével együtt, majd más diszkriminatív intézkedéseket is hoztak. A Kormányzótanács 12 erdélyi román politikusból tevődött össze, amelynek az élén Juliu Mainu, a budapesti parlament egyik volt erdélyi román képviselője (Maniu Gyula) állt. A Kormányzótanács azt hitte, hogy szuverén módon irányíthatja Erdély ügyeit. Bukarest azonban hamarosan korlátozta jogkörét, magához ragadva a külügyet, hadügyet, pénzügyet, valamint a posta, a vasút

és a vám ügyét is.[21] Így lényegében kettős, sőt – az elmozdított magyar szerveket is beszámítva – átmenetileg hármas hatalom alakult ki Erdélyben. Az új helyzet a magyar politikai élet számos képviselőjét késztette Erdély helyzetének és lehetséges jövőjének az újragondolására. Egyre többen néztek szembe azzal a lehetőséggel, hogy Erdély el fog szakadni Magyarországtól, s legjobb esetben is csak önálló állam lehet.

Az önálló erdélyi állam vagy a román állam keretein belül autonómiát élvező Erdély gondolatával az elsők között Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő megye főispánja, majd az ottani nemzeti tanács elnöke jelentkezett 1919. március 24-én. 12 pontos memoranduma *(Az erdélyi három nemzet unió-jának alapelvei)* „a magyar, a román és a szász nemzet közös nagy érdekeiből" és a történelmi Erdély 1541 utáni autonóm fejlődéséből, az erdélyi önkormányzat történeti hagyományaiból indult ki. Erre hivatkozva a tervezet javaslatot tett egy, a három erdélyi nemzet képviselőiből álló kormányzótanács megalakítására és külön erdélyi országgyűlés megválasztására. Erdély pontos határairól, államjogi státusáról és más fontos kérdésekről ez az országgyűlés lett volna hivatva dönteni. Gyárfás Elemér Emil Hatieganu erdélyi román miniszterhez juttatta el memorandumát. Választ azonban sem tőle, sem a Nagyszebenben székelő Kormányzótanácstól nem kapott.[22]

Mintegy két hónap múlva, 1919 májusában egy másik magyar memorandum is a bukaresti és erdélyi román vezetők asztalára került. Ennek szerzője Rugonfalvy Kiss István debreceni egyetemi tanár volt. Rugonfalvy egészen más premisszákból indult ki, mint Gyárfás. Ő a román és a magyar nemzetet egyaránt fenyegető „szláv veszedelemre" hívta fel a román vezetők figyelmét, amely – mint írta – a Monarchia összeomlása után különösen fenyegetővé vált. Ebből kiindulva egy román–magyar megegyezés, illetve közös politika szükségessége mellett hozott fel érveket, és javaslatot tett román–magyar perszonálunió létesítésére.[23]

1919 nyarán, a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Bécsbe menekült Bethlen István és a körülötte gyülekező konzervatív ellenforradalmi politikusok is fontolóra vették egy román–magyar szövetség lehetőségét. Elképzelésük lényege – Rugonfalvy gondolatmenetéhez hasonlóan – a szlávellenes román–magyar együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt.[24]

Az Erdély jövőjével, illetve a román–magyar viszonnyal foglalkozó titkos román–magyar tárgyalások 1919 augusztusától, a Tanácsköztársaság bukása után Budapesten folytatódtak. Bethlenék köre azt javasolta, hogy Erdély Románián belül nagyjából ugyanazt a szerepet töltse be, mint amit 1867 és 1918 között Magyarország töltött be a Monarchiában.[25]

A román–magyar tárgyalások – noha a kisantant 1921-es megalakulásáig

a közeledés gondolata életben maradt – 1919 végére megfeneklettek. Ennek egyik fontos oka az angol kormány Budapesten és Bukarestben egyaránt a leghatározottabb formában kifejezésre juttatott rosszallása és tiltakozása volt mind egy esetleges román–magyar különbéke, mind a bontakozó román–magyar–olasz szövetség ellen.[26] Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy Erdély kérdésében a román és magyar fél álláspontja teljesen összeegyeztethetetlennek bizonyult. Bukarest ugyanis nemcsak román–erdélyi perszonálunióról, hanem Erdély korlátozott autonómiájáról sem akart hallani. Csupán a magyar többségű vármegyék autonómiájának és a Renner-féle kulturális autonómiának a biztosítására mutatott hajlandóságot. Jóindulatú értelmezés szerint sem ígért tehát annál többet, mint amit az erdélyi román politikusok 1918 novemberében a Jászi-féle aradi tárgyalásokon mint elfogadhatatlant elutasítottak.[27]

A román–magyar tárgyalások zátonyra futását követő hetekben, 1919. november–decemberben mindazonáltal folytatódtak a magyar tervezgetések Erdély magyar szempontból is elfogadható jövőjéről. E tervezgetések műhelye ez idő szerint az ún. Béke-előkészítő Iroda volt, amelyet Teleki Pál és Bethlen István irányított. Jancsó Benedek, Bethlen István és mások részvételével e munka során született meg az a részletes tervezet, amely később a magyar békedelegáció VIII. számú jegyzékeként *(Az erdélyi kérdésről)* vált ismertté. A magyar szakértők ebben kifejtett rendezési javaslatának kiindulópontja Gyárfás Elemér memorandumáéhoz hasonlóan az volt, hogy Erdély etnikai elveket követni próbáló megosztása Románia és Magyarország között a térség földrajzi egysége, külön történelmi múltja s az ezekből táplálkozó „külön erdélyi öntudat", a „külön erdélyi magyar, oláh és szász hazafiság" miatt indokolatlan és célszerűtlen, teljesen kevert etnikai viszonyai miatt pedig nem is lehetséges. A három, elvileg lehetséges államjogi megoldás (Magyarországhoz tartozó autonóm, teljesen önálló független és végül Romániához tartozó autonóm Erdély) közötti választást – hangsúlyozta az anyag – a térség lakosságára kell bízni, amely népszavazással dönthetne jövőjéről. Ezek közül igazságos és megnyugtató rendezésnek az első és a második lehetőséget tartották a magyarok, s feltételezték, hogy népszavazás esetén – a történeti Erdélyben az 55 százalékos román többség ellenére – a lakosság ezek egyikét választaná. A Bethlen–Teleki-féle augusztus–szeptemberi elképzelések és ezen utóbbi jegyzék közötti különbség ezen a ponton, tehát Erdély államjogi hovatartozásának a kérdésében, nagy és szembeszökő. Ez a különbség abból adódott, hogy a békekonferenciára készített rendezési javaslat jórészt elvi síkon mozgott, s a magyar szempontból ideálisnak tartott megoldási lehetőségeket, azaz a maximális magyar igényeket tartalmazta. Az augusztus–szeptemberi tervezet viszont konkrét tárgyalási szituációban született (ráadásul olyanban, hogy a román csapatok a maradék Magyarország felét is ellenőrzésük alatt tartották), s így szükségszerűen idomult a tárgyalópartner, Románia elképzeléseihez. Ebben tehát valószínűleg az a minimum körvonalazódott, amit a konkrét helyzetben a magyar fél nemcsak elfogadhatónak, hanem esetleg el is érhetőnek gondolt. A jegyzék további részei a független vagy a Magyarországhoz tartozó autonóm Erdély belső berendezkedésével foglalkoztak az 1919. augusztus–szeptemberi tervezetek szellemében. Részletesen tartalmazta az Erdélyen belüli autonómiákkal kapcsolatos elképzeléseket is. A svájci államberendezkedést alapul véve Erdély négy nyelvi-etnikai autonóm területre való felosztását javasolta. Ezekből egy túlnyomóan magyar, egy román, egy sváb és szász, egy pedig vegyes lakosságú lett volna.[28]

A magyar Béke-előkészítő Iroda erdélyi elképzeléseinek körvonalazásakor a térség új állami rendjének kialakítását is szentesítő békekonferencia immár közel egy éve, 1919 januárjától ülésezett. A nagyhatalmak – háború alatti programjuknak megfelelően – alapvetően az ún. „wilsoni elvek" alapján próbálták kiépíteni az új államrendet. Ezek mellett persze számos gazdasági, közlekedési és stratégiai megfontolást is figyelembe vettek. Ez különösen Franciaországot jellemezte, amely saját szövetségi rendszert kívánt létrehozni a térségben. A területi vitáknak több fóruma volt: a nagyhatalmak vezető képviselőinek tanácsai, a központi területi bizottság és annak albizottságai. Az központi területi albizottság az öt nagyhatalom – az említettek és Japán – két-két képviselőjéből, valamint szakértőkből alakult. Elnöki tisztét a későbbi francia külügyminiszter, André Tardieu töltötte be. A konkrét határjavaslatokat – az egyes országok elképzelései alapján, ám a vesztesek megkérdezése nélkül – a területi albizottságok készítették el. E munka nyitányaként került sor a „kis szövetségesek" meghallgatására a Tízek Tanácsában (állam-, illetve kormányfők és külügyminiszterek).[29]

Románia meghallgatására 1919. február 1-jén került sor. Ion Bratianu miniszterelnök a román követeléseket az 1916-os szerződésre alapozta. Ennek megfelelően nemcsak a szorosan vett Erdélyt követelte, hanem a Bánság egészét, a Tiszántúl keleti felét és Máramarost is. Ennek ellenére azt hangsúlyozta, hogy Románia követelései „nem imperialista jellegűek", hanem csupán „...nemzeti törekvéseinek kinyilvánítását jelentik, azt a vágyat, hogy a románság ismét egyesüljék mindazon etnikai vidékeken, amelyeket a történelem során benépesített". Annak érdekében, hogy ezt igazolja, hamisnak és félrevezetőnek nevezte a magyar statisztikák adatait, és azt állította, hogy a követelt területeken a románok és a magyarok aránya 72, illetve 15%. Egyes állításokkal szemben nem igaz, hogy Bratianu Deb-

recent is követelte. „A románok, hogy követeléseik etnikai jogalapját tisztán megőrizzék – mondotta ezzel kapcsolatban –, inkább lemondanak ezen városról, mely magyar központként aktív szerepet tölt be a környező vidék életében." Bratianu állításait a jelen lévő államvezetők egyike sem kérdőjelezte meg, s Lloyd George brit miniszterelnök is csak arra utalt, hogy a kisebbségeket a jövőben jobb bánásmódban kell részesíteni annál, mint amiben eddig Magyarországon részesültek.[30]

A román–magyar határt kijelölő területi albizottság Bratianu meghallgatását követően ülésezett. Február folyamán hatszor vitatták meg a kérdést. A román álláspontot leginkább Franciaország támogatta, amely regionális befolyásának egyik bástyáját látta Romániában, s a lehetőségekhez képest erősíteni igyekezett. Az amerikai delegáció ezzel szemben olyan határjavaslatot terjesztett elő, amely szerint a Szatmár–Nagyvárad–Arad vasútvonal és az ettől nyugatra fekvő – etnikailag döntően magyar – területsáv Magyarországnál maradt volna. Eredetileg a britek is ehhez hasonló román–magyar határt képzeltek el. A viták során azonban a francia állásponthoz közeledtek. Olaszország, amely számára Jugoszláviával szembeni politikája miatt Románia és Magyarország egyaránt fontos volt – némi habozás után – az amerikai álláspont mellé állt. Március 6-i jelentésében a területi albizottság mindezek alapján úgy foglalt állást, hogy az új román–magyar határt az 1916-os szerződésben megállapított s Románia által azóta is követelt vonaltól keletre, az amerikai–olasz határjavaslattól azonban nyugatra ajánlatos megvonni úgy, hogy a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad vasútvonal Romániához kerüljön. (E vasútvonal biztosítása érdekében tett kísérletet a békekonferencia egy román–magyar semleges zóna felállítására, amit a magyar forradalom vezetője, Károlyi Mihály ismeretes módon elutasított, s ezáltal akaratlanul is hozzájárult a Tanácsköztársaság győzelméhez.) Az ily módon megállapított román–magyar határt a központi területi bizottság április 15-én, a Tízek Tanácsa pedig május 12-én fogadta el.[31]

A békekonferencia zárt ajtók mögötti tárgyalásainak érdekes fejleménye volt a brit küldöttség vezetőjének, Lloyd George-nak 1919. március 25-i fellépése a területi bizottságok etnikailag igazságtalan döntései ellen. „Soha nem lesz béke Délkelet-Európában – jövendölte – ha a most létrejövő kis államok mindegyikének jelentős magyar lakossága lesz." Lloyd George kritikájára többen is válaszoltak, élükön Georges Clemenceau francia kormányfővel, a békekonferencia elnökével. Ezek a reagálások elutasítóak voltak.[32] A brit békedelegáció „magyarbarát" tagjait azonban ezek a válaszok nem nyugtatták meg. Aktivitásukkal elérték, hogy a békekonferencia április elején Budapestre küldte Jan Smuts tábornokot a román–magyar határon tervezett semleges zóna határainak módosítása, illetve elfogadtatása céljából. Missziója azonban nem sikerült. A felajánlott – valóban minimális – változtatásokat Kun Béla, a Tanácsköztársaság külügyi népbiztosa elvetette. Egy másik korrekciós kezdeményezés Robert Lansing amerikai külügyminiszter nevéhez fűződik. Ő a Külügyminiszterek Tanácsának május 8-i ülésén hívta fel a figyelmet a Magyarországgal szemben elkövetett méltánytalanságokra. „Úgy tűnik – összegezte véleményét – minden esetben Magyarország rovására döntöttek", és így csupán román és csehszlovák fennhatóság alá „kétmillió magyar kerül". Az eseményeknek azonban ekkor már ő sem tudott más irányt adni. A franciák, mindenekelőtt Pichon külügyminiszter és André Tardieu a leghatározottabban a bizottsági álláspontot védték.[33]

A békekonferencia 1919 tavaszi döntései véglegesnek bizonyultak. A Magyarországgal szemben kevésbé ellenséges győztesek, elsősorban Olaszország és Nagy-Britannia néhány politikusa azonban továbbra is napirenden tartotta a magyar határok ügyét. Ezek közé tartozott James Bryce vicomte, a Népszövetség egyik szellemi atyja, aki 1919. december 16-i felsőházi beszédében szokatlanul kemény szavakkal illette a román katonaság Erdélyben elkövetett atrocitásait, és elfogadhatatlannak nevezte, hogy Románia megkapja egész Erdélyt a Partiummal és Bánsággal együtt. Különösképpen nagy hibának tartotta a Székelyföld román uralom alá helyezését, ahol sok évvel korábban maga is járt, s jól tudta, hogy a székelyek „a magyar nemzet egy ága", akik a románokkal nem keveredtek. Romániának – hangsúlyozta – csak „Erdély valóban román részeit" szabadna megkapnia.[34]

A békekonferencia 1919-es tárgyalásai magyar szempontból egyetlen eredménnyel jártak. 1919. december 19-én Romániával is elfogadtattak egy külön dokumentumot a nemzeti kisebbségek védelméről. Igaz csak a nagyhatalmak nyomása alatt, de Románia ezt végül aláírta, sőt a következő évben ratifikálta is. E dokumentumban a román kormány kötelezte magát, hogy „...az ország minden lakosának születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül az élet és a szabadság teljes védelmét biztosítja". A 11. cikkely értelmében Románia egyetértését adta ahhoz is, hogy a szászok és a székelyek közösségei vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot alakíthassanak az állam ellenőrzése alatt. A dokumentum előírásainak megvalósítása érdekében külön kormányszervet hoztak létre, a nemzetiségi államtitkárságot.[35]

A magyar politikusok 1920 januárjában szembesültek a békekonferencia döntéseivel. A delegáció vezetőjének, Apponyi Albertnek a január 15-i beszéde, valamint a magyar kormány által átadott jegyzékek – közöttük az Erdéllyel foglalkozó VIII. számú – újabb vitát generáltak a győztesek között. A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának február 25-i ülésén Nitti olasz

miniszterelnök és Lloyd George egyaránt indokoltnak vélték, hogy a magyar észrevételek és ellenérvek tükrében a „magyar kérdés" újabb megfontolás tárgyává váljék. Bár Millerand, az új francia miniszterelnök és külügyminiszter ezt fölöslegesnek tartotta, az olaszoknak és a briteknek – az Egyesült Államok a fennen hangoztatott elvek többszöri megsértése miatt 1919 végétől már csak megfigyelőként vett részt a tárgyalásokon – sikerült elérni, hogy a magyar határok ügyét végül mégiscsak elővegyék. A Legfelsőbb Tanács 1920. március 3-i londoni ülésén Lloyd George pontos statisztikai adatokat citálva mutatott rá, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyart, azaz „a teljes magyar népesség egyharmadát" tervezi idegen uralom alá helyezni. Nem lesz béke Közép-Európában – jövendölte –, „ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak át Csehszlovákiának és Erdélynek [sic!], mint egy-egy marhacsordát, csak azért, mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását".[36]

A Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa 1920. március 8-án tűzte napirendjére a magyar határok esetleges megváltoztatásának ügyét. A vita megkezdése előtt a résztvevők tanulmányozhatták a magyar békedelegáció jegyzékeit, amelyek általában véve népszavazás elrendelését kérték, és a történelmi Magyarország egysége mellett sorakoztattak fel érveket, valamint az ezekre adott közös román, csehszlovák és jugoszláv ellenjegyzékeket, továbbá egy ezeket összegző brit szakértői anyagot, amelyet Allen Leeper, a brit békedelegáció román szakértője állított össze. Leeper ebben – tulajdonképpen miniszterelnökével szemben – azt a *Foreign Office*-ban általános véleményt fejtette ki, hogy nemcsak a népszavazás elrendelése indokolatlan, hanem a határ menti etnikailag magyar területek visszaadása is, mivel a városlakók többsége 1910-ben csak opportunizmusból vallotta magát magyarnak. Leeper elvetette azt a tárgyalások során felmerült ötletet is, hogy a Székelyföldet egy Kolozsváron átvezető korridorral kapcsolják Magyarországhoz. „A székelyek – írta vagy jóhiszeműen tévedve, vagy a tudatos félretájékoztatás szándékával – teljesen más jellegű és természetű emberek, mint a többi magyar", akik ezért minden bizonnyal elégedettek lesznek a Románián belüli autonóm státussal. Leeper szakértői jelentését Lord Curzon brit külügyminiszter kommentár nélkül ismertette az értekezlettel. Ezután Philippe Berthelot, Franciaország képviselője emelkedett szólásra, aki a francia álláspontnak megfelelően elvetette az újratárgyalás lehetőségét. Scialoia olasz külügyminiszter ezzel szemben úgy gondolta, hogy „a magyar ellenjavaslatokat pontról pontra meg kell vitatni". A francia és az olasz delegátusok közötti szópárbaj megállításának szándékával Lord Curzon kompromisszumos javaslatot terjesztett elő. Ez azt tartalmazta,

hogy a békeszerződés aláírása előtt ne lehessen újratárgyalni a magyar határokat, ellenben ha a határmegállapító bizottságok „alapos helyszíni vizsgálat eredményeként úgy találnák, hogy bizonyos helyeken igazságtalanság történt, és módosításra van szükség, joguk legyen jelenteni véleményüket a Népszövetségnek". Bár ez a formula nyilvánvalóan nagyon messze állt Lloyd George és Nitti eredeti felvetésének szellemétől, Berthelot ezt is csak azzal a megszorítással fogadta el, hogy a határmegvonás szakértők által kidolgozott alapelveinek „sérthetetlennek kell maradniuk". A határmegállapító bizottságok tehát csak arra kapjanak felhatalmazást, hogy egyes konkrét pontokon mutathassanak rá a módosítás szükségességére. A három tárgyaló fél ugyanekkor állapodott meg abban is, hogy a későbbi módosítás lehetőségét nem a békeszerződés szövegébe iktatják, hanem egy külön kísérőlevélben hozzák a magyarok tudomására. Lord Curzon emez ötletéből lett az ún. Millerand-féle kísérőlevél.[37]

A magyar békedelegáció 1920 eleji párizsi tevékenységének sokat ígérő, ám végül eredménytelen fejezetét jelentették a márciusban kezdődött titkos francia–magyar tárgyalások a két ország közötti ellenséges viszony barátibbá tételéről és ezzel összefüggésben a határok módosításáról. Mint azt a magyar történészek közül Ádám Magda és Ormos Mária feltárták, francia részről ennek személyi és tárgyi okai egyaránt voltak. A radikális dunai átrendezés koncepcióját elfogadó és azt érvényesíteni is tudó francia vezetés 1920 januárjában megbukott. Poincaré, Clemenceau és Pichon helyébe olyan politikusok (Decahnel, Millerand, Paléologue) léptek, akik a háború utolsó szakaszában is inkább a Monarchia korszerűsítésével, semmint megsemmisítésével rokonszenveztek. A felbomlás előtti állapotot visszaállítani már természetesen nem lehetett, ezt nem is akarták. Aggasztónak találták viszont, hogy a térség körvonalazódó új szövetségi rendszeréből a földrajzi centrumot jelentő Magyarország kimaradt. Ezért megfontolásra érdemesítették azt a magyar ajánlatot, amely a határ menti, döntően magyarok lakta területek megtartása fejében messzemenő koncessziókat ajánlott fel Franciaországnak. A Bethlen István és Csáky Imre által összeállított, a magyar békedelegáció által március 20-án megvitatott és a franciának 22-én átadott magyar jegyzék politikai-területi szempontból három követelést tartalmazott. Legelőször is „...a tervezett határok módosítását olyan formában, hogy a tisztán vagy többségben magyarok által lakott és földrajzilag a magyar faj zömével egységes blokkot alkotó területek közül egy se szakíttassék el Magyarországtól". A jegyzékhez mellékelt térkép szerint Bethlen és Csáky ezen nagyjában-egészében a Pozsony–Selmecbánya–Kassa–Munkács–Zilah–Nagyvárad–Arad–Zenta–Zombor–Eszék–Dráva vonalon belüli, zömmel magyarok lakta határ menti sávot értették, összesen 1 millió 722 ezer

főnyi lakossággal. Román relációban tehát Békés és Csanád vármegye Romániának ítélt nyugati szegélyének, továbbá Szatmár, Szilágy, Bihar és Arad vármegye keleti felének, tehát az ún. Részeknek a visszacsatolását, helyesebben – miután a békeszerződést még nem írták alá – el nem csatolását kérték. A Bánság hovatartozásának eldöntésére népszavazást javasoltak, míg a történeti Erdély Királyhágón túli magyar, székely és szász lakosságának „teljes regionális autonómiát" kértek a román államon belül. Az eredeti magyar igények a tárgyalások során – április–májusban – kismértékben módosultak, román, illetve erdélyi vonatkozásban azonban nem változtak.[38] A közeledésből, így a határok módosításából azonban végül nem lett semmi. Ez azt bizonyítja, hogy Franciaország dunai politikájában 1920 tavaszán és nyarán nem következett be sem törés, sem módosulás. Ami történt, az csak a módosítás lehetőségének a megfontolása volt – minden következmény vagy konkrét korrekciós lépés nélkül. Magyarország ezért nem tehetett mást, mint hogy 1920. június 4-én aláírta a békeszerződést. 1920. november 13-án ezt a nemzetgyűlés is elfogadta (1921:XXXIII. tc.).

A békeszerződés értelmében Magyarország területe – Horvátországot nem számítva – 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, lakóinak száma pedig 18,2 millióról 7,9 millióra csökkent. A legnagyobb területet – 102 ezer négyzetkilométert – Románia kapta több mint 5 millió lakossal. Ezek közül 1,6 millió volt magyar. A magyarok mintegy harmada a Székelyföldön élt, és kompakt tömböt alkotott. Közel egyharmaduk a határ menti sávban lakott, Magyarország közvetlen közelében. A többiek szétszórtan éltek Erdély különböző vidékein, főleg a városokban.[39] A veszteségbe sem a magyar kormányok, sem a magyar társadalom nem tudott belenyugodni. A Románia és Magyarország közötti viszony tehát elkerülhetetlenül ellenséges lett.

1.3. Erdély és a román–magyar kapcsolatok a két világháború között, 1920–1938

Az I. világháborút követő békék által megalkotott Nagy-Románia állami eszményképe és legfőbb állampolitikai célja – a közel 30%-os nemzetiségi lakosság ellenére – a homogén román nemzeti állam megalkotása volt. Ez nemcsak a regionalizmust és a helyi autonómiákat zárta ki, hanem permanens nemzetiségellenes diszkriminációkat is jelentett. A legnagyobb és a román állam létét leginkább megkérdőjelező kisebbség a magyar volt, amely Románia összlakosságának – a román népszámlálások szerint – 8%-át, a Romániához került volt magyar területek – a továbbiakban: Erdély – összlakosságának pedig több mint 25%-át tette ki.[40] Ebből következett, hogy az új állam egyik legfőbb kül- és belpolitikai problémája – az ún. román–magyar ellentét – is ebből fakadt.

A romániai magyarság jogi helyzetét elvi szinten először az 1918-as gyulafehérvári határozatok és az 1919-es párizsi kisebbségi szerződés cikkelyei írták le. Ezek viszonylag széles körű jogokat biztosítottak a kisebbségeknek oktatási, vallási, gazdasági és politikai téren egyaránt. A későbbiekben – 1923-ban, illetve 1938-ban – elfogadott alkotmányok azonban már csak általános állampolgári jogokat tartalmaztak. Igaz, az 1938-ban elfogadott *Kisebbségi Statútum* ismét számos nemzetiségi jogot deklarált, ám ennek alaptörvény jellegét a jogalkotási gyakorlat nem ismerte el. A két világháború közötti romániai kisebbségvédelmi jogrendszer tehát a gyakorlatban csak szűk területen érvényesült, s közel sem nyújtott elegendő garanciát a diszkriminációk ellen.[41]

A magyar kisebbség sorsát meghatározó alapvető kérdés az állampolgársághoz való jog volt. Ennek megtagadásával közvetlenül lehetett a kisebbség számát csökkenteni, s az óhajtott célhoz, a homogén nemzetállamhoz közelebb jutni. Az 1924-es törvényi szabályozás szerint ezért az állampolgárság megadásához nem volt elég a születés helye vagy a lakhely, hanem az ún. illetékesség vált irányadóvá. Községi illetőséggel pedig csak az a személy bírt, aki legalább 4 évig folytatólagosan ugyanabban a községben lakott. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1918 végétől 1924-ig mintegy 200 ezer magyar hagyta el Erdélyt.[42]

A nyelvhasználati jogok terén ugyancsak kedvezőtlen volt a helyzet. A törvényhozás egy sor, a magyarság szempontjából hátrányos rendelkezést hozott. Az ügyvédek például a bíróság előtt csak románul beszélhettek, a kereskedelem és a könyvelés nyelve csak román lehetett, a magyar nyelvű cégtáblákra külön adót vetettek ki stb.[43]

A jogegyenlőség elvének súlyos megsértésével született meg az 1921. július 30-i földbirtoktörvény is, amely más mércével mért Erdélyben és mással a Regátban. E törvény végrehajtása nemcsak a magyar földbirtokosok gazdasági hatalmát szüntette meg, hanem kérdésessé tette Erdélyben a magyar oktatási intézmények anyagi alapját is. A román földtulajdon túlsúlya nem csupán a magyar nagy- és középbirtokosok „többletföldjeinek" elkobzása révén alakult ki, hanem elsősorban úgy, hogy a négy magyar – a római katolikus, a református, az unitárius és az evangélikus (ez utóbbi inkább szász) – egyházat megfosztották ingatlanjainak 84,5%-ától. Ennek következtében 1930-ra a korábban meglévő 2543 különböző szintű oktatási intézményből már csak 1226 maradt. Egyidejűleg korlátozták azon tárgyak

körét is, amelyeket magyarul lehetett tanítani. A magyar egyetem Szegedre menekítésével román lett a kolozsvári tudományegyetem is.[44]

Az iskolák fenntartása – építés, tatarozás, rendeltetésszerű használat, az igazgatói lakás stb. – a törvény szerint a helyi közösségekre hárult, tehát a magyar falvak és községek lakosai gyakorlatilag a román iskolák fenntartását is finanszírozták, mivel az állami iskolák túlnyomó többségében az oktatás román nyelven folyt. A román nyelv oktatása pedig minden, köztük az egyházi iskolákban is kötelező volt. A zsidó iskolában tilos volt magyar vagy német nyelven oktatni, csak a héber és a román között lehetett választani.[45]

Az 1923. évi alkotmány diszkriminációs hierarchiát teremtett a hivatalos egyházak terén. A görögkeleti egyház lett az uralkodó, az unitus, vagyis görög katolikus pedig az összes többi hitgyülekezet előtt előnyöket élvezett. A királyi diktatúra bevezetése után elfogadott 1938. évi alkotmány formailag is törvényesítette az etnikai diszkriminációt. Az állampolgári jogok érvényesítése terén új fogalmat vezettek be, a „román származás előnyét", ami még a született románok között is egyenlőtlenséget teremtett. Miniszter például csak az lehetett, aki harmadik generációs román volt.[46]

A romániai magyarság két világháború közötti helyzetét összegezve megállapíthatjuk, hogy azt a korszakra és a térségre általában is jellemző türelmetlen és agresszív nacionalizmus határozta meg. A magyarság helyzete folyamatosan rosszabbodott, a nemzeti önazonosság hosszú távon való megőrzése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Az erdélyi magyarság ebbe természetesen nem nyugodott bele, mint ahogy nem nyugodott bele az anyaország, Horthy Miklós Magyarországa sem, melynek kezdettől fogva az irredentizmus, a békeszerződésben megszabott határok felülvizsgálata lett egyik legfőbb célja. A továbbiakban a *status quo* magyar elutasításának különböző formáit vesszük szemügyre.

Az erdélyi magyarság új helyzetre reflektáló jellegzetes megközelítéseit összefoglalóan *transzszilvanizmus* névvel illeti a szakirodalom. Az 1970-es években fellendülő transzszilvanizmus-kutatás a transzszilvanizmust kezdetben mint az *Erdélyi Helikon* köréhez tartozó írók, költők, publicisták, irodalomszervezők esztétikai, irodalmi jellegű önidentifikációs programját definiálta, kevés figyelmet fordítva a transzszilván ideológia politikai törekvéseire. K. Lengyel Zsolt viszont újabb tanulmányaiban a transzszilvanizmust regionalista politikai koncepcióként értékeli. A transzszilvanizmus eszerint az a sajátságos erdélyi regionális eszme, amely Erdély önállóságát, illetve autonómiáját szeretné megvalósítani. Képviselői nem tartanak igényt arra, hogy feltétlenül az államalkotó anyanemzethez, illetve szülőhazához tartozzanak. Olyan „intézményesített kompromisszumra" törekedtek, amely föderalista szellemben, az életkörülmények azonossága alapján, a regionális önállóság és a nemzetek sokszínűsége szerint jönne létre. A „transzszilvanizmus" kifejezés eredetileg a 18. század elején tűnt fel, első használója valószínűleg Apor Péter volt. 19. századi elődökként pedig Mikó Imrét és Kemény Zsigmondot nevezhetjük meg. Kétségtelen azonban, hogy a 19. század végéig csak kulturális transzszilvanizmusról beszélhetünk; amennyiben egyes politikusok és írók az erdélyi kultúra és politikai tradíció sajátszerűsége mellett foglaltak állást. Politikai téren a transzszilvanizmus Erdély és Magyarország 1867-es uniója után nyilvánult meg először, mint a magyar kormány centralizáló törekvéseivel szembeni regionális ellenkoncepció. Az erősebben politikai jellegű „modern transzszilvanizmus" a trianoni békeszerződéskor jelent meg az erdélyi magyar értelmiség körében. Transzszilvanizmuson Erdély autonóm státusát értették. Ez az autonóm státus az értelmezéstől függően jelenthetett önálló állami státust, de jelenthetett kisebbségi autonómiát Románián belül. Lehetett tehát revizionista, és állhatott a *status quo* talaján is.[47]

Az erdélyi magyarság transzszilván jellegű politikai képviseletét kezdetben két szerveződés vállalta magára: az 1921. június 5-én Bánffyhunyadon megalakult Magyar Néppárt és az 1922. február 12-én Kolozsvárt megalakult Magyar Nemzeti Párt. A kettő együttműködéséből már 1921-ben létrejött az ún. Magyar Szövetség, amelyet azonban a román kormány 1922. október 30-án betiltott. A két alapító párt ezt követően 1922. december 28-án Országos Magyar Párt néven alakult újjá, amely 1938-as feloszlatásáig képviselte az erdélyi magyarságot. Az alapító két párt hívei közötti koncepcionális különbségek azonban mindvégig megmaradtak.[48]

A Magyar Néppárt ideológusainak az elképzelése szerint Erdélynek Románia állami keretein belül kell maradnia, laza, föderatív függéssel. Ez az irányzat markánsan elhatárolta magát a revizionista Magyarországtól, illetve a határrevízió gondolatától. Ez a program nyilvánosan először 1921. január 23-án, a Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád által megfogalmazott *Kiáltó Szó* című röpiratban jelent meg. Kós Károly lírai szavai látleletet adtak, de gyógymódot is: „Az imádkozás ideje letelt, és le az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége, és a sírásnak is... dolgozunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk... Kiáltom a jelszót: Építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára... Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája." Zágoni István jogász és hírlapíró arra a kérdésre, hogy „Mit kíván az erdélyi magyar nemzet?", azt felelte: nemzeti autonómiát magának és Erdély többi nemzetének. A magyar nemzet életirányítását a demokratikus úton megválasztott kolozsvári nemzetgyűlésre bízná. A nemzeti autonómia hatáskörébe tartozna: 1. a nemzeti vagyon gyara-

pítása, védelme – tehát a gazdasági önállóság, 2. az anyanyelvű iskolák fenntartásának kizárólagos joga – már 20 tanuló esetén iskolatartás, 3. a rendfenntartás, tehát saját csendőrség, katonaság.[49]

A Magyar Szövetség, illetve a Magyar Nemzeti Párt vezetői – részben a régi magyar politikai elit vezető személyiségei – ezzel szemben a független Erdély alternatívájában gondolkodtak. Ez az irányzat nem határolta el magát mereven Magyarországtól, ám azt, hogy a független Erdély megvalósítása első lépése lenne a Magyarországgal való egyesülésnek, természetesen nem képviselhette nyíltan. A transzszilvanisták első csoportja arra törekedett, hogy a magyar–román érdekellentétet gyöngítse. Ehhez találta ki a későbbiekben az erdélyi föderációt, amelyben a különböző etnikai-kulturális közösségek alkotmányos biztosítékok védelmében egymás mellett egyenjogúan működhettek volna. Az a felismerés, hogy az ehhez a koncepcióhoz szükséges „erdélyi ember" a valóságban nem létezett, a második transzszilvanista csoportnak kapóra jött, és elég sikeresen diszkreditálta az elsőt azzal, hogy az a maga személyi elvű autonómiatervével elhalványítja a területbirtoklás mozzanatát.

A korai transzszilvanizmus első és második típusának vitájában a Magyar Pártnak a Magyar Szövetség régi ellenfelével, vagyis az 1922 óta többnyire kalotaszegi frakcióban szót kérő Magyar Néppárttal szemben kellett megállnia a helyét. A belső ellentét a nemesi-konzervatív és polgári-progresszív körök kölcsönös szociális idegenkedéséből is fakadt. A Magyar Párt együttműködve a román Nemzeti Liberális Párttal és a Német Parlamenti Párttal a gyakorlatban azt a fő célt követte, hogy megfelelő arányban bejuttassa képviselőit az erdélyi helyi közigazgatásba, ahol a központosított nemzetállam eszméjének gyakorlati megfékezését próbálta elérni, továbbá a bukaresti parlamentbe, ahol ennek törvényhozói hátterét igyekezett biztosítani. Törekvései azonban lényegében eredménytelenek maradtak. Erdélyt mint politikai szerepre vágyó földrajzi egységet még a leginkább regionalista erdélyi román pártok is csak többségi román részvétellel tudták elképzelni.[50]

Az 1927-es választások után, amikor Maniu – szavakban addig regionalista – pártja győzött, a transzszilvanizmus hirdetőinek szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy az általuk javasolt területi autonómián nyugvó föderalisztikus koncepció minden változata irreális. Ezt követően a transzszilvanizmus prominens képviselői körében megjelent egy minimális program: a kulturális és a vallási autonómia követelése. Ez sem járt azonban sikerrel. Ezért az 1930-as évekre az erdélyi politikai transzszilvanizmus dezintegrálódott, és elveszítette relevanciáját. Bizonyos fáziskéséssel hasonlóképpen járt az erdélyi kulturális transzszilvanizmus is, amely-

nek legfőbb fóruma az *Erdélyi Helikon* volt.[51] Érdekes, hogy Magyarországon viszont éppen ezekben az években kezdett terjedni. Ennek valószínű oka az, hogy a transzszilvanizmus számos érvét és követelését különösebb nehézség nélkül lehetett integrálni az anyaországi revizionista propagandába.

Magyarország az egész két világháború közötti időszakban óvakodott Erdéllyel kapcsolatos politikáját világosan körvonalazni. Ismeretes, hogy a katonai körök az 1920-as évek elején új háborúval kívánták visszaszerezni Erdélyt. 1919. október 28-i emlékiratában maga Horthy Miklós is úgy gondolta, hogy „fő ellenségünk a román", akikkel szemben „Előzetes becsülés alapján 1921 tavaszán leszünk legjobb esetben azon helyzetben, hogy sikeres támadásra gondolhatunk".[52] Horthy később is úgy gondolta, hogy a románokkal való tárgyalás céltalan. „Amíg a románok erősebbek nálunk, addig ők fogják Erdélyt birtokolni. Ha viszont a magyarok erősebbek a románoknál, akkor ők fogják tőlük elvenni Erdélyt" – rögzítette a kormányzó szavait egyik tisztje 1921 tavaszán.[53] Bethlen, Teleki és mások viszont még 1920–21-ben is tárgyalni próbáltak – egyre csökkentve igényeiket. Ezek a tárgyalások azonban éppúgy kudarccal végződtek, mint a korábbiak. Bár praktikus és technikai ügyekben Románia nem mutatott feltűnő rosszindulatot Magyarország iránt, Erdély, illetve az erdélyi magyarság helyzetének kielégítő rendezésével egybekötött politikai szövetségre, amelyről 1919–20-ban oly sok szó esett, Bukarest többé nem gondolt. A kisantant 1920–21-es létrejötte után a román politika megingathatatlan alapelvévé vált, hogy a két ország közötti kiengesztelődés csak úgy képzelhető el, ha Magyarország feladja Erdélyre vagy annak egy részére vonatkozó igényeit. Ez viszont Magyarország számára volt elfogadhatatlan.[54]

Az 1927 tavaszától kibontakozó olasz–magyar együttműködés keretében a román–magyar közeledés gondolata új életre kelt. A megegyezés magyar részről támasztott előfeltételei ezek voltak: a földreform során kisajátított magyar közép- és nagybirtokosok (optánsok) kártalanítása, a magyar kisebbség helyzetének érdemi javítása, végül Románia eltávolodása a kisantanttól. Ennek fejében semlegességet ajánlott egy szovjet–román háború esetére. A román vezetés két feltétel elfogadása esetén mutatott hajlandóságot egy baráti és megnemtámadási szerződés aláírására. Ha Magyarország garantálja a román határ sérthetetlenségét, s ha mérsékeli követeléseit az optánsok kártalanítását illetően. A magyar kormány, amelynek miniszterelnöke ekkor Bethlen István volt, nem utasította el eleve ezeket a feltételeket. Cserében viszont olyasmit kért, amiről majdnem biztosan lehetett tudni, hogy Románia elutasítja: Erdély autonómiáját a román államon belül.[55]

Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek első felében újra és újra sor került hasonló közeledési kísérletekre. A két fél álláspontja azonban továbbra sem került közelebb egymáshoz. Románia nemcsak a *status quo*hoz ragaszkodott, hanem a magyarság társnemzeti státusának a merev elutasításához is. Magyarország viszont a közeledést csak taktikai célként kezelte, stratégiai célkitűzése továbbra is a revízió volt.

A magyar politika Romániával szembeni revíziós célját pontosan az 1930-as években sem határozták meg. A kormány baloldala – a liberálisok, a szociáldemokraták, az oktobristák és a népiek egy része – megelégedett volna az etnikai revízióval, azaz a határ menti döntően magyar területeknek a visszacsatolásával. Az ismertebb személyiségek közül ez jellemezte például Jászi Oszkár, Vámbéry Rusztem és Fenyő Miksa felfogását.[56] A konzervatívok és a jobboldaliak közül sokan az integer Magyarország helyreállíthatóságában reménykedtek. Ez fejeződött ki az ún. Szent István-i állameszmében, amely nemzetiségek szerinti föderatív struktúrát vázolt fel. Ez a gondolat először a *Magyar Szemle* egyik 1928-as tanulmányában *(Új Hungária felé)* jelent meg, ám a későbbiekben olyan egymással egyébként éles ellentétben álló személyiségek is felkarolták, mint például a konzervatív Szekfű Gyula és a szélsőjobboldali Szálasi Ferenc. Az utóbbi által 1935-ben elképzelt „Hungária Egyesült Földeknek" még Horvátország is része lett volna.[57]

E két szélső pólus között álltak az olyan pragmatisták, mint például Bethlen vagy Gömbös Gyula is, akik a mindenkor adott nemzetközi helyzet függvényében törekedtek a lehetséges maximum elérésére (optimális revízió). Bethlen István legrészletesebben 1933-as angliai előadásai során fejtette ki a revízióval kapcsolatos nézeteit. Tekintve, hogy a kor legjelentősebb magyar politikusa volt, álláspontját kissé részletesebben ismertetjük. Bethlen első helyen – mint minimumot – követelte Londonban, hogy a határ menti „magyarlakta területeket népszavazás nélkül adják vissza Magyarországnak". Hogy ezen pontosan mely területeket értette, azt 1933-ban nem részletezte. Valószínű azonban, hogy ugyanarra a területsávra gondolt, mint amit az 1920-as – franciáknak átadott – jegyzékben Csákyval együtt pontosan körülhatároltak. A Délvidéken és néhány vegyes lakosságú területen népszavazást kért. Miként 1920-ban, a Királyhágón túli történeti Erdélyt most is külön kérdésként kezelte. Ezúttal azonban nem kért népszavazást Erdély államjogi hovatartozásának eldöntésére, sőt alternatívákról sem beszélt, hanem egyértelműen és kizárólag a független és önálló Erdély mint egyetlen igazságos megoldás, illetve az önálló erdélyi államon belül megalkotandó területi-nemzeti autonómiák mellett szállt síkra. A román és a magyar nép – mondotta a Királyi Külügyi Társaságban tartott

előadásában – „(...) különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik, és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog soha belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másiknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogy ha a szerencse a másiknak kedvezett, holnap a szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza." „A független Erdély ezzel szemben – tette hozzá a 20-as évek erdélyi transzszilván gondolkodóit parafrazálva – nem lenne sem Romániáé, sem Magyarországé, vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne." Ezzel összefüggésben idézte Svájc példáját, hosszasan foglalkozott a középkori Erdély „mintaállam-jellegével", a későbbi fejlődés trendjeivel és a transzszilvanizmus eszméjével. Előadásaiban többször kitért azokra a veszélyekre, amelyek a Monarchia felbomlása következtében a dunai államokat perspektivikusan fenyegették. „A békeszerződések az Osztrák–Magyar Monarchia régi geográfiai, történelmi és gazdasági egységének a diszmembrációjával egy időben nem gondoskodtak arról, (...) hogy az általa betöltött hivatást más organizáció vegye át, s a Duna-medence népeit valamelyest egységbe foglalva és kollaborációjukat biztosítva, nekik biztonságot, gazdasági téren prosperitást, a nemzetközi életben érdekeiknek védelmet, és a nagyobb hatalmak rivalitásától való mentességet biztosítson" – mondotta például a Balkán Bizottságban tartott előadásában. „A békeszerződések revíziója tehát – tette hozzá – csak a kelet-európai rendezés első lépése, a második az itteni kis népek kollaborációjának a megorganizálása legyen. A revízió a priusz, de éppúgy szükség van a második műveletre is, ez azonban csak a népek kibékítése után, a revízió révén érhető el." „Ha a békeszerződések általános revíziója, s ezen belül az erdélyi kérdés »helyes megoldása« és ennek alapján a román és a magyar nép megbékélése nem sikerülne, kudarccal végződne – zárta előadását az erdélyi kérdésről –, (...) egy sötét és viharteljes idő következik, amelynek rendjén Közép-Európa kis népeire vagy a keleti szláv óriás fog kezet emelni, vagy a germán *Drang nach Osten*, vagy egymással megegyezve mindkettő."[58]

A Duna-völgyi kis népek összefogásának konkrét formájával és útjával-módjával kapcsolatos felfogását londoni előadásaiban Bethlen nem részletezte. Előadó körútját követően írt külpolitikai elemzései azonban egyértelműen bizonyítják, hogy – mint 1919–20-ban – ezúttal is egy román–magyar–lengyel összefogást tartott volna ideálisnak. A szóban forgó területet felfogása szerint – amint ezt többek között 1936-os milánói előadásában is kifejtette – három nagy földrajzi egység uralja: a lengyel–litván síkság középpontjában Lengyelországgal, a Kárpátok övezte magyar medence, s az

al-dunai román medence. „Az egész jövő – mondotta ekkor – attól függ, hogy sikerül-e ezt a három gravitációs centrumot úgy kiépíteni, megerősíteni, egymással harmóniába hozni, köztük a területi összefüggést úgy létrehozni, hogy egymással kezet fogva az idők viharában megállhassanak."[59]

Gömbös Gyula revíziós elképzelései egy közelmúltban előkerült tervezetből ismeretesek, amelyet Zeidler Miklós tárt fel. Az elképzelés legfontosabb sajátossága, hogy az etnikai elv elfogadása nélkül adta fel az integritás elvét. Az etnikai elvet gazdasági és stratégiai szempontokkal kombinálva Gömbös egy mintegy 195 ezer négyzetkilométernyi Magyarországot körvonalazott. Ennek következtében az ország lakossága 6,7 millióval nőtt volna meg, s ezek közül csak 1,6 millió lett volna magyar. A határ menti és helyenként azon jócskán túli területek visszacsatolása révén csökkent volna Magyarország nyersanyagfüggősége, és jelentősen nőtt volna belső piaca. Katonai szempontból is kedvezőbbé vált volna az ország helyzete, hiszen határainak túlnyomó része jobban védhető folyópartokon és hegységekben húzódott volna.[60]

Az előadótermekben vagy zárt ajtók mögött zajló revíziós tervezgetések az 1930-as évek végére realitássá váltak. Ez részben Olaszország, különösen pedig Németország megerősödésének és *status quo*-ellenes irányvételének volt köszönhető. A revízió német segítséggel történő megvalósulásának lehetősége ugyanakkor aggodalomra is okot adott. Sokan gondolták úgy, hogy ez Magyarország szuverenitását teheti kockára. Az 1930-as évek utolsó harmadában ezért nemcsak a revízió került napirendre, hanem a kisantant és Magyarország megbékélésének már-már teljesen feledésbe merült lehetősége is felmerült.

A kisantant és Magyarország közötti 1937–38-as tárgyalásokat Nagy-Britannia kényszerítette ki olasz és szovjet támogatással. A britek szemében ez akkor az utolsó esélynek látszott arra, hogy a „barna áradatot" valahogy mégiscsak feltartóztassák. A kisantant ajánlata úgy szólt, hogy megnemtámadási egyezmény fejében kész elismerni Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Magyarország válasza pedig úgy, hogy az ajánlatot csak abban az esetben fogadja el, ha a három ország vezetői tárgyalásokat kezdenek a magyar kisebbség vezetőivel, elfogadják jogos követeléseiket, és ezek végrehajtására külön kétoldalú egyezményben is kötelezettséget vállalnak.[61]

A kisebbségi kérdés rendezésére a három ország közül Románia mutatta a legkevesebb hajlandóságot. Az 1937. szeptemberi Kánya–Antonescu-találkozón a román külügyminiszter kifejtette, hogy míg Csehszlovákia és a német kisebbség, Jugoszlávia pedig a horvát szeparatisták, illetve ezek német és olasz támogatása miatt valószínűleg nem tud kitérni kisebbségi

politikájának újragondolása elől, addig Románia esetében semmilyen ezekhez fogható kényszerítő körülmény nem áll fenn. „Ebből a helyzetből következik – érvelt Antonescu –, hogy a román kormány számára lehetetlen, hogy a magyar kisebbség kezelésének tekintetében Magyarországgal szemben bármilyen kötelezettséget vállaljon." A román politika más vezetőihez hasonlóan a kisebbségi kérdést ő is belügynek tekintette, és a kisebbségvédelem nemzetközi vagy bilaterális újraszabályozását a revízió irányába tett első lépésnek tartotta.[62] A kisebbségi szerződéssel – hangzott el Titulescu külügyminiszter szájából valamivel korábban a román parlamentben – azt akarják Romániára kényszeríteni, hogy „legyen a házában egy idegen szeg, amikor a revízió nagy napja elkövetkezik".[63]

Ragaszkodásával ehhez az álláspontohoz Romániának egészen 1938 őszéig sikerült megakadályoznia, hogy a megértőbb és engedékenyebb csehszlovák–jugoszláv megközelítés a kisantant hivatalos felfogásává válhasson. Ezt követően engedett merevségéből. Ekkor azonban már nem volt kisantant, amely Magyarországgal szemben egységes álláspontot képviselhetett volna. 1938 őszétől – mint ismeretes – az események eszkalálódtak, s ez Magyarországot is messzemenőbb követelések megfogalmazására sarkallta. 1938-tól nem a kisebbségvédelem, illetve a *status quo*n alapuló román–magyar közeledés módozatai, még csak nem is a politikai és az etnikai határok összhangba hozatala voltak napirenden, hanem a térség gyökeresen új rendjének kialakítása, amelyen belül mindegyik érintett akkora területet próbált megszerezni vagy megtartani magának, amekkorát csak tudott. A döntő lépésekre – Szlovákia déli részének 1938. novemberi és Kárpátalja 1939. márciusi visszaszerzése után[64] – 1940-ben került sor. Ebben az ekkor még újrakezdésnek látszó tragédiában a nagyhatalmak közül Németország játszotta a főszerepet. Kisebb-nagyobb mértékben azonban a többi is bekapcsolódott.

2.

A NAGYHATALMAK BEAVATKOZÁSA I. A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS, 1940. AUGUSZTUS 30.

2.1. A román álláspont

Az 1938-ra kialakult új nemzetközi helyzetre Románia paradox módon válaszolt. Az állandósult belpolitikai problémákon Károly király úgy próbált úrrá lenni, hogy 1938 tavaszán királyi diktatúrát vezetett be. Ennek egyik első lépéseként február 20-án felfüggesztette az alkotmányt, majd március 31-én feloszlattak minden politikai pártot, köztük az 1922-től folyamatosan működött Országos Magyar Pártot is. A miniszterek ettől kezdve nem a parlamentnek, hanem kizárólag a királynak tartoztak felelősséggel. Az addigi közigazgatási rendszert felszámolva az országot „vidékekre" osztották, amelyeket „királyi rezidensek" irányítottak. Bevezették az előzetes cenzúrát, felülvizsgálták a lapok pénzforrásait. Az egyetlen érdek-képviseleti szerepkörrel felruházott szervezet a korporatív jellegű Nemzeti Újjászületés Frontja *(Frontul renasterii Nationale)* volt, amelyet egy királyi dekrétum 1938. december 16-án hívott életre.[1]

A korábbi autoriter jellegű parlamentáris rendszer felváltása nyílt diktatúrával ugyanakkor nem járt együtt a nemzetiségi jogok csorbításával. Sőt inkább a javulás jelei mutatkoztak. Több különféle intézkedés együtteséből 1938 májusára összeállt és megjelent az ún. *Kisebbségi Statútum,* amely a korábbiaknál nagyvonalúbb kísérlet volt a nemzetiségi kérdés megoldására. Ez és az ehhez kapcsolódó rendelkezések kimondták, hogy minden romániai állampolgár egyenlő, hogy a kisebbségek szabadon használhatják anyanyelvüket, jogukban áll iskolákat felállítani, s hivatalok, állások betöltésénél hátrányt nem szenvedhetnek. Ezzel egy időben kisebbségi kormánybiztosságot létesítettek, külön osztályokkal a német, magyar és a többi kisebbség ügyeinek az intézésére. A következő évben, 1939. május 27-én új törvényerejű rendelet jelent meg az elemi iskolai oktatásról. Ez minden magyar többségű község számára lehetőséget adott magyar iskolák, illetve magyar tagozatok létesítésére, továbbá kilátásba helyezte egy magyar tanítóképző felállítását is. Ugyanez a rendelet eltörölte a magyarlakta területeken dolgozó román tanítók speciális kedvezményeit, a magasabb fizetést, a gyorsabb előrejutást és a különleges illetményföldet. Ezzel egyidejűleg engedélyezték a temesvári Magyar Színház, illetve Magyar Ház működését A legfontosabb magyar lapok – a kolozsvári *Ellenzék,* a brassói *Keleti Újság,* a nagyváradi *Magyar Lapok* stb. – megjelenése biztosítva volt.[2]

A diktatórikus fordulat miatt a magyar kisebbség vezetői közül többen politikai passzivitást ajánlottak. Jól tudták azt is, hogy a nagyvonalúbb kisebbségpolitika nem más, mint előremenekülés arra az esetre, ha Ausztria és Csehszlovákia után Románia is nemzetközi tárgyalások tárgyává válna. Végül azonban felülkerekedtek azok, akik mint a kisebbségi aktivitás egyetlen legálisan engedélyezett formáját – egyébként a németekhez hasonlóan – elfogadták a Front munkájába való bekapcsolódást. Szervezetük, a Romániai Magyar Népközösség 1939. január 17-én alakult meg gróf Bánffy Miklós vezetésével, valamint Gyárfás Elemér, Bethlen György és mások részvételével. Egy év múlva, 1940 tavaszán a szervezet 140 ezer taggal rendelkezett, tehát az erdélyi magyarságnak mintegy 10%-át tömörítette.[3]

A belpolitikai vágányátállítás együtt járt a külpolitika újragondolásával. Csehszlovákia dezintegrálódás következtében 1939 tavaszára a kisantant megszűnt. A csehszlovák állam felbomlásának kevéssé ismert, de témánkhoz szorosan kapcsolódó epizódja volt, hogy a kritikus napokban Románia is területi követeléssel lépett fel volt szövetségesével szemben: a Máramarosi havasokban élő néhány ezres román lakosságra hivatkozva jelentős kárpátaljai területekre jelentette be igényét, amelytől csak a leghatározottabban elutasító magyar álláspont miatt állt el.[4] Az új helyzet a román diplomáciát arra indította, hogy hagyományosan szoros kapcsolatát Franciaországgal felülvizsgálja, illetve a Franciaország helyét fokozatosan elfoglaló Németországnak a korábbiaknál jóval nagyobb figyelmet szenteljen.

A német–román kapcsolatok elmélyítésének nyitánya Károly király látogatása volt Hitlernél 1938. november 24-én. A Hitlerrel folytatott tárgyalása során Károly kijelentette: Románia „az eddiginél szorosabbra szeretné fűzni a kapcsolatokat Németországgal".[5] A találkozó eredménye az 1939. március 23-án megkötött német–román gazdasági szerződés lett. Ebben

Románia készségét fejezte ki arra, hogy ipari fejlesztéseit a német export-érdekekhez igazítja, hogy hadseregét, különösen légierejét német segítséggel és német szempontok szerint fejleszti, s hogy fegyvergyártását német bázisokra alapozza. Vagyis arra, hogy a német gazdaság, különösen a hadiipar, továbbá a *Wehrmacht* különleges pozíciókra tegyen szert Romániában. Ennek értelmében a szerződés kimondta, hogy Romániában szabad területeket állítanak fel, ahol „a német hajózás részére raktárépületeket és átrakodási berendezéseket kell létesíteni", s hogy a román hadsereg, haditengerészet, légierő és hadiipar részére Németország hadianyagokat és különböző felszerelési eszközöket szállít.[6]

A Harmadik Birodalommal folytatott tárgyalásokkal egyidejűleg a román diplomácia erőfeszítéseket tett arra is, hogy a nyugati hatalmak garantálják állami függetlenségét. Ilyen garanciát Románia korábban is szívesen fogadott volna, ám ezzel kapcsolatos törekvéseit sohasem koronázta siker. Most viszont – nem utolsósorban Hitler 1939. márciusi szószegésének és a kissé „zsarolás ízű" román–német tárgyalásoknak köszönhetően – Nagy-Britannia és Franciaország egyaránt késznek mutatkozott erre. Az ezzel kapcsolatos miniszterelnöki nyilatkozatok a brit és a francia parlamentben egyaránt 1939. április 13-án hangzottak el. Chamberlain és Daladier ebben biztosították Romániát, hogy ha függetlenségét veszély fenyegetné, és megvédésére fegyveres ellenállásához folyamodna, a brit, illetve a francia kormány „kötelezve érezné magát arra, hogy részére minden hatalmában álló támogatást megadjon".[7]

A román külpolitikának ez a több irányba nyitott, illetve egyszerre több vasat a tűzben tartó irányvétele 1940 tavaszáig, kora nyaráig tartott. A nyugati fronton elért német hadi sikerekre, Franciaország kapitulációjára és a brit expedíciós hadsereg menekülésére a román diplomácia ismét „vágányátállítással" válaszolt. A többirányú elkötelezettséget ettől kezdve egyoldalú német orientáció váltotta fel. Ez fejeződött ki az 1940. május 29-én megkötött ún. *Waffen-Öl-Pakt*ban, amely fegyverszállítások fejében a román olajvidéket a német hadigépezet valóságos benzinkútjává változtatta. Néhány héttel ezután, 1940. július 1-jén Románia felmondta az előző évi brit garanciát, majd 11-én kilépett a Népszövetségből, és augusztus 8-án újabb gazdasági megállapodást kötött Németországgal. Ebben lényegében az egész román mezőgazdasági termésfölösleget a német piac rendelkezésére bocsátotta.[8] 1940 nyarától Románia a Harmadik Birodalom odaadó szövetségese volt.

A román nemzetiségpolitika 1938–39-es módosításának és a román külpolitika 1939–40-es fordulatainak a célja az 1920-ban létrejött román állam területi épségének a megőrzése volt. Addig, amíg ez Franciaország, illetve

Nagy-Britannia oldalán látszott lehetségesnek, addig Románia az ő szövetségi rendszereikhez kapcsolódott. Azután, hogy a kontinensen a náci Németország került domináns pozícióba, Bukarest Berlin mögé sorakozva törekedett ugyanerre. Egyre valószínűbbé vált azonban, hogy Csehszlovákia, Lengyelország, a Baltikum, Albánia és Nyugat-Európa után a területi változások hulláma Európának ezt a részét is el fogja érni. A Balkán Szövetség Állandó Tanácsának nyolcadik, 1940. február 2–4-i ülésszakán Románia Görögországgal, Jugoszláviával és Törökországgal együtt még úgy foglalt állást, hogy „egyesülve maradnak egy olyan szövetség keretében, amely csupán a maga célját követi, s nem irányul senki ellen, és hogy közösen óvják meg mindegyiküknek a függetlenséghez és a nemzeti területükhöz való jogát".[9] Ismeretes, hogy Besszarábia ügyében ezt az álláspontot Románia már 1940 júniusában feladta. Erdéllyel kapcsolatban azonban még ekkor is azt hangoztatta, hogy elképzelhetetlen a határváltoztatás. „...román közvélemény egységes és bizton néz nyugati határok felé, melyek történelmi és földrajzi valóságokon épülnek fel" – hangzott el a bukaresti rádióban 1940. július végén.[10]

A színfalak mögött, a legnagyobb titokban vezető román politikusok ugyanekkor már hetek óta az engedmények lehetséges mértékét latolgatták. A brit külügyminisztérium például már 1940. február elején úgy tudta – és az ottani magyar követet erről tájékoztatta is –, hogy „...a románok valószínűleg jelenlegi nehéz helyzetük miatt hajlandók lennének nekünk [értsd: magyaroknak – K. J.] a jelenlegi magyar–román határ mentén egy bizonyos magyarlakta területsávot átengedni, de ezzel szemben követelnék Románia területi integritásának részünkről való biztosítását".[11]

Az 1940 nyarára kialakult helyzetben, amelynek nagypolitikai összefüggéseiről a későbbiekben még részletesen szólunk, a román engedékenység még kézzelfoghatóbb lett, s egyben konkrétabb is. A román álláspont azon a találkozón körvonalazódott, amelyre 1940. július 26-án került sor Hitler és Ribbentrop, illetve Gigurtu román miniszterelnök és Manoilescu külügyminiszter között. A Ribbentroppal folytatott megbeszélésen a román miniszterelnök kijelentette, hogy kész kísérletet tenni a Magyarországgal való megegyezésre a határok revíziója és lakosságcsere formájában. Hozzátette: nagyszabású határkiigazításra nem lát lehetőséget, mert az megnövelné a román irredentizmust, és ez súlyos nehézségeket okozna a jövőben. A Hitlerrel folytatott megbeszélésén a fenti kijelentését Gigurtu úgy konkretizálta, hogy az 1920-ban kapott 102 ezer négyzetkilométerből – a dokumentumokban tévesen 123 ezer négyzetkilométer szerepel – Románia 14 ezer négyzetkilométert lenne hajlandó átadni. Társa, Manoilescu viszont egy közbevetett kézmozdulattal jelezte, hogy ez nem a román kormány

utolsó szava, esetleg többről is szó lehet. Ez a „több" semmiképpen sem jelentette azonban a Székelyföldet, amelynek a román vezetés maximálisan és a kényszer hatása alatt legfeljebb autonómiát adott volna. Hangsúlyozottan számolt azonban a román vezetés egy nagyarányú lakosságcsere lehetőségével. Az I. világháború után a Balkánon görög–török és görög–bolgár viszonylatban ilyesmire már sor került, s éppen ezekben a hónapokban – 1939 őszétől – folyt a baltikumi és egyéb kelet-európai németek egy részének nyugatra telepítése is.[12]

A román kormány tagjai azzal az érzéssel tértek haza Salzburgból, hogy túlzott aggodalomra nincs ok, döntőbíráskodás esetén számíthatnak a Führer támogatására. Azt, hogy a német vezetőkkel már konkrét területi engedményekről is tárgyaltak, nem közölték a nyilvánossággal.

2.2. A magyar követelések

Az első bécsi döntés és körülményei, amelyek elég egyértelműen a Harmadik Birodalom máris nagy, de kiszámíthatóan tovább növekvő befolyását bizonyították, a magyar politikára is hatással voltak. 1938. november végén a magyar kormány engedélyezte a magyarországi német kisebbség fasiszta jellegű szervezetének, a *Volksbund*nak a megalakulását. 1939. február 24-én Magyarország csatlakozott a Háromhatalmi Paktumhoz, majd április 11-én kilépett a Népszövetségből. Ahhoz hasonló fordulatra azonban, mint Romániában, Magyarországon nem került sor. A semlegesség megőrzése, a nyugati hatalmakkal való szívélyes kapcsolatok fenntartása s különösen a fegyveres konfliktusoktól való távolmaradás a Teleki-kormány külpolitikájának alapvető célkitűzései közé tartozott. 1939 folyamán Magyarország konkrét jelét is adta annak, hogy külpolitikai doktrínáját komolyan veszi. 1939 nyarán Hitler Magyarországot is be akarta vonni a Lengyelország elleni támadásba. A részvétel fejében egész Szlovákiát felajánlotta Magyarországnak. A magyar kormány azonban elzárkózott kérésének teljesítése elől. Nemcsak a német csapatok átvonulását tiltotta meg magyar területen, hanem titokban magyar légiót szervezett és küldött az elkeseredetten védekező lengyel hadsereg támogatására; majd amikor a harc eldőlt, megnyitotta a határt a lengyel menekültek előtt.[13] Belpolitikában ugyancsak nem került sor fordulatra. Bár az 1939. májusi választásokon előretörtek a nyilasok, a politikai élet pluralizmusa – beleértve a többpárti parlamentet – megmaradt. Súlyosbodott a zsidók helyzete is. 1939 májusában elfogadták a II. zsidótörvényt, amely mintegy 60 ezer ember kenyerét vette el, s közvetve további 100-150 ezer embert érintett.[14]

Mi volt a magyar semlegességi politika oka? Egyetlen szóval válaszolhatunk: a félelem. A félelem attól, hogy Németország ismét elveszíti a háborút, s a vereség ódiumát – miként az I. világháború után – majd szövetségeseinek is viselni kell. Félni azonban Budapesten nemcsak a német vereségtől, hanem a német győzelemtől is lehetett. El lehetett és kellett gondolkodni azon, hogy a náci nagytér-gondolat *(Grossraumgedanke)* alapján felépülő új Európában vajon lesz-e helye egy szuverén Magyarországnak, vagyis hogy a magyarok hosszabb távon is önálló vagy félig önálló partnerei maradhatnak-e a németeknek?[15] Azok, akik a német győzelemben nem hittek – a konzervatív vezető réteg és a demokratikus baloldal –, általában nemmel válaszoltak erre a kérdésre. Azok pedig, akik a német győzelemre esküdtek – a fasiszta szélsőjobboldal, a konzervatív kormánypárt jobbszárnya és a katonai vezetés –, igennel. 1940 tavaszáig az előbbiek voltak többségben és az utóbbiak kisebbségben. 1940 nyarán azonban megfordultak, de legalábbis módosultak az arányok. A *Wehrmacht* április és június közötti hadi sikerei északon majd nyugaton a román politikai elithez és közvéleményhez hasonlóan a magyar társadalmat is mélyen impresszionálták. A német hadsereg legyőzhetetlenségébe vetett hit Magyarországon ezekben a hónapokban alakult ki. A vezető elit különböző csoportjai közül elsősorban a katonákra hatottak a német hadi sikerek. Werth Henrik, a hadsereg vezérkari főnöke a kormányzóhoz intézett 1940. április 15-i levelében a semlegességi politika feladását javasolta. Álláspontját így indokolta: „A német–olasz barátság tartósnak látszik, a tengely erős. A végső győzelem nem lehet kétséges. A Németország rendelkezésére álló anyagi erőforrások a német győzelmet valószínűvé, vereségét pedig kizárttá teszik. [...] Ezért Magyarországnak már most Németország mellé kell állnia ebben a küzdelemben. Elérkezett az ideje, hogy a semlegességet feladjuk és Németország oldalán beavatkozzunk a háborúba és ezáltal megvalósíthassuk az elszakított területek visszacsatolását."[16]

Werth indoklásának utolsó mondata a magyar politika legfontosabb motívumára vonatkozott: a területi revízióra. Az első bécsi döntés és különösen Kárpátalja 1939. márciusi visszakerülése után ennek követelése felerősödött, és elsősorban Erdélyre irányult. A magyar történelemben játszott különleges szerepe, nyersanyagkincsei és az ottani magyarok nagy száma miatt ez a régió a legtöbb magyar szemében különleges jelentőségre tett szert.

1939–40-ben a magyar politikai és szellemi életet igen intenzíven foglalkoztatta az erdélyi kérdés és annak lehetséges megoldása. Minden elképzelhető verziót mérlegeltek. Ezeket az elképzeléseket, tervezeteket négy nagy csoportba oszthatjuk: 1. a kisebbségi kérdés megoldása a kisebbségi

jogok kiterjesztésével területi revízió nélkül; 2. Erdély független állammá szervezése; 3. Erdély megosztása Románia és Magyarország között; 4. egész Erdély visszakerülése Magyarországhoz. Az alábbiakban ebben a rendben tekintjük át az egyes tervezeteket és az azok mellé rendelhető kormányzati állásfoglalásokat.

Az erdélyi magyarság jogainak bővítése – anélkül, hogy a majdani területi revízióról lemondtak volna – 1938-ig folyamatosan a magyar politika követelései közé tartozott. Az első bécsi döntéstől kezdődően viszont, amely reális közelségbe hozta más határszakaszok módosításának a lehetőségét is, leértékelődött ez az opció. Ez annak ellenére történt, hogy a román politika – amint ezt Bárdossy László bukaresti követ több alkalommal jelentette a magyar külügyminisztériumnak[17] – éppen ebben az időszakban lett nagyvonalúbb. A magyar politikusok és tanácsadóik ugyanis attól tartottak, hogy ha elfogadnak egy mégoly nagyvonalú, de az adott kereteken belül maradó rendezést, akkor kockára tennék a területi megoldás esélyét. Minél több jele mutatkozott annak, hogy a román kormány komoly erőfeszítéseket tesz a kisebbségi kérdés rendezésére, a magyar kormány annál indokoltabbnak tartotta azon álláspontjának kihangsúlyozását, hogy a kisebbségi kérdés egyedül kielégítő megoldásának a területi revíziót tartja. Csáky István külügyminiszter 1939. augusztus 30-án Bárdossy Lászlónak küldött levelében, amely a magyar kormány által összeállított kisebbségvédelmi normák, illetve egyezménytervezet kísérő dokumentuma volt, így tükröződött ez az álláspont: „Igen örvendenék, ha az egyezménytervezetet a román kormány elutasítaná, mert ez rendkívül beleilleszkednék további terveinkbe. [...] A visszautasításra azért van szükségem, nehogy egy esetleges európai konferencián követeléseink Romániával szemben a kisebbségvédelem terére tereltessenek, hanem hogy azt mondhassam, hogy ezt az utat már megjártuk minden siker nélkül és így nyugodtan követelhessem a területi rendezést."[18]

A független Erdély programja nemcsak a két világháború közötti romániai magyar „transzszilvanisták" egy részének az elképzeléseit, hanem néhány pragmatikusabb magyarországi politikus – mindenekelőtt Bethlen István – revíziós terveit is jellemezte. Ez az opció az új helyzetben sem veszítette el relevanciáját. Csáky külügyminiszter, amikor 1939. január 16-án Berlinben áttekintette Ribbentroppal a magyar revíziós célokat, így beszélt erről: „Elgondolása az lenne, hogy az eddigiektől eltérően ne követeljék a korábban Magyarországhoz tartozott részek visszacsatolását, hanem teremtsenek új, külön Erdélyországot, melyben a német, a magyar és a román elem egyenrangúan uralkodna egymás mellett. Erdély visszacsatolása Magyarországhoz azért sem jön számításba, mert túl nagy az e gondolattal ellenszenvezők száma, semhogy ezeket Magyarország meg tudná emészteni."[19]

A tömör megfogalmazás ellenére is érezhető transzszilván szellemiség Bethlen István 1940 márciusában készített nagy memorandumában is megjelent. Bethlen ezt a Külügyminisztérium számára állította össze azzal a céllal, hogy a magyar külpolitika követendő stratégiai céljaihoz szempontokat adjon. A több lehetőség közül, amelyeket számba vett, legszerencsésebbnek egy lengyel–magyar–román szövetséget, illetve konföderációt tartott volna, mert a térség biztonságát nézete szerint csak ez a kombináció biztosíthatta volna hosszú távra. Egy ilyen együttműködésnek természetesen előfeltétele volt a román–magyar viszony normalizálása, amely viszont az erdélyi kérdés megoldásától függött. Bethlen erről – 1919–20-as és 1933-as platformjához nagyon hasonlóan – ezt írta: „Az erdélyi kérdésben területi kompromisszum, amelybe mindkét fél megnyugodhatna, teljesen elképzelhetetlen. A kérdés tehát csak karddal oldható meg. Amíg Erdély román kézben van, Magyarország minden külpolitikai aktivitása ennek visszaszerzésére fog irányulni, fordítva, ha Magyarországhoz kerülne vissza, viszont Romániának lenne ez a célja. Emellett ne áltassuk magunkat, a nyugati államok elismerik ugyan, hogy az erdélyi probléma létezik, de abban kisebb területi korrektúrák szükségét és a kisebbségvédelem helyes megszervezésének a problémáját látják. Hozzájárulásukat ahhoz, hogy a mai állapot magyar értelemben, magyar karddal változtassák meg, csak akkor fogják megadni, ha garanciát tudnánk adni arra, hogy ha Erdély a miénk lesz, az erdélyi kérdést végleg nyugvópontra lehet juttatni és a különbség az új és a régi helyzet között nem csak abból fog állni, hogy most már Románia fogja Erdélyt visszakövetelni és egy közép-európai összefogás most már azért nem lehetséges. Ezt a garanciát csak azzal adhatnók meg, ha készeknek nyilatkoznánk arra, hogy egy szélesebb közép-európai összefogás keretében Magyarország, Erdély és Románia, mint külön-külön tagok, de együttesen szerepeljenek és ezáltal Erdélyben, majdnem azt mondhatnám, hogy egy magyar–román kondomínium létesülne." Az egyéb lehetőségek között Bethlen megfontolta egész Erdély visszakerülését is – „a három nemzet egyenjogúsításával". Rögtön hozzátette azonban ehhez, hogy egy ilyen megoldást nem lenne tanácsos elfogadni, mert hiszen ez nem jelentené az erdélyi kérdés végleges megoldását, hanem csak „...fegyverszünetet addig, amíg egy új európai konstelláció Románia újabb betörését Erdélybe lehetővé nem teszi".[20]

Erdély megosztásának lehetséges variációit Teleki Pál tanítványa, Rónai András dolgozta ki 1939 februárjában. Rónai három megoldást latolgatott. Ezek a következők voltak: 1. a határ menti magyar többségű sáv visszacsa-

tolása; 2. a határ menti sáv és Székelyföld visszacsatolása úgy, hogy az utóbbit keskeny korridor kötné össze Magyarországgal; 3. a határ menti sáv és Székelyföld visszacsatolása úgy, hogy az utóbbit egy széles területsáv („bővített-korridor") kötné össze Magyarországgal. Az első verziót Rónai a legkevésbé kielégítő megoldásnak minősítette. Előnyösebb megoldás híján azonban mégis elfogadásra ajánlotta, mivel erősítené Magyarországot, gyengítené Romániát, s a magyarországi románok számának növekedése javítaná az erdélyi magyarság jogvédelmének esélyeit. A második megoldás gazdasági és közlekedési tekintetben olyan nehézségeket okozna, hogy Rónai lényegében az elvetését javasolta. Leginkább pedig a harmadik variációt ajánlotta, annak ellenére, hogy ez esetben olyan jelentős román lakosság fog Magyarországhoz kerülni, amelynek az asszimilálása lehetetlen lesz.[21]

Az Erdély egészének birtokbavételére vonatkozó tervet Balogh Artúr, az erdélyi magyarság egyik vezetője és jogügyi szaktekintélye dolgozta ki 1939 őszén. E szerint Erdély Magyarország többi részével együtt egyetlen állami közösséget képezne, ám ezen belül Erdély tartományi önkormányzattal rendelkezne. Az autonómia kulturális és népjóléti ügyekre vonatkozna. Az önigazgatás két legfelsőbb szerve a tartománygyűlés és a tartományi helytartóság lenne. A budapesti kormány tagjai között ezenkívül egy tárca nélküli miniszter Erdély érdekeit képviselné. A tartománygyűlés tanácskozási nyelve a magyar, de a nemzetiségek anyanyelvükön is felszólalhatnak. A tartománygyűlés a tagjai közül képviselőket küld a magyar parlamentbe. A tartomány helytartója magyar, tanácsadói és alárendeltjei azonban románok és szászok is lehetnek. A történelmi megyehatárokat a nyelvhatárokhoz kell igazítani annak érdekében, hogy az egyes közigazgatási egységek nyelvileg a lehetőségekhez képest homogének legyenek. Az ezek élén álló főispánok nemzetisége a többségi lakosság nemzetiségével lett volna azonos.[22]

A sokféle elképzelés közül a magyar kormány hivatalos álláspontjává a „bővített-korridoros" terv vált. 1940. március 23-án, amikor Teleki Rómában tárgyalt Mussolinivel, az olasz diktátor azon kérdésére, hogy mit is kívánnak pontosan a magyarok a románoktól, a magyar miniszterelnök így válaszolt: „mindent; de ha ők, a románok, nagyon nagy áldozatokra képesek, hajlandók volnánk tárgyalni."[23] Teleki, illetve a magyar kormány kompromisszumkészségének pontos határai abból a jegyzékből derülnek ki pontosan, amelyet a brit külügyminisztérium 1940. március legelején kapott meg a londoni magyar követtől. A „bővített-korridoros" terv maximális variánsa 78 ezer négyzetkilométernyi terület visszaadásával számolt, körülbelül 4,2 millió lakossal. A magyar adatok szerint a lakosság mintegy

50%-a román, 37%-a magyar és 10%-a szász volt. A minimális variáns 50 ezer négyzetkilométernyi területet követelt vissza 2,5 millió lakossal. Ezeknek – ismét csak a magyar adatok szerint – mintegy 50%-a volt magyar és 50%-a román. A memorandum kísérőlevele, amelyet maga Teleki írt, történelmi, földrajzi, politikai és stratégiai indokokkal támasztotta alá a magyar követelést. Teleki külön kitért a Székelyföld magyar jellegére és stratégiai fontosságára. Magyarország – hangsúlyozta – kész lemondani Erdély egészére vonatkozó jogairól, de sohasem lesz hajlandó lemondani a Székelyföldről.[24] 1940. június 27-én ugyanilyen tájékoztatást kaptak a németek is. Erdmannsdorf budapesti követ jelentésében így foglalta össze Teleki és Csáky közléseit: „... Magyarország kész nagy áldozatok hozatalára. Nagyban-egészben csak a magyar többségű területeket kívánja, a földrajzi, gazdasági és stratégiai szempontok figyelembevételével. Nem valamiféle korridorra gondol a Kelet-Erdélyben lakó nagyszámú magyar népcsoporthoz, hanem olyan területsáv átengedésére, amely az északi magyar–román határ mentén északkeletről kelet felé húzódna. A magyar kívánság az, hogy a lehető legkevesebb románt kapják."[25]

Teleki azt szerette volna, hogy a „megosztozásra" egy nemzetközi rendezés, illetve az európai konfliktust világháború nélkül lezáró közeli békekonferencia keretében kerüljön sor. Mások, így például Werth Henrik, a Vezérkar Főnöke viszont már 1939 tavaszától a fegyveres megoldást sürgették.[26] Ennek a lehetősége különösen megnőtt 1940. június végén, amikor a Szovjetunió Besszarábia és Észak-Bukovina átadására szólította fel Romániát. A június 26-i szovjet követelések mintegy jeladásként hatottak a magyar vezetőkre. 1940. június 27-én a Minisztertanács arról hozott határozatot, hogy a magyar kormány semmiféle diszkriminációt nem tűr, és amennyiben Románia teljesíti a Szovjetunió kérését, akkor kényszeríteni kell a román kormányt arra, hogy Magyarország területi igényeit is elégítsék ki. A Minisztertanács ülése közben Csáky külügyminiszter és Teleki miniszterelnök fogadta a budapesti német és olasz követet, és közölte velük, hogy mely esetekben lép fel Magyarország Romániával szemben. Ezek a következők voltak: 1. ha Románia ellenállás nélkül területeket ad át más hatalmaknak, 2. ha az erdélyi magyarságot üldözik, és 3. ha a román–magyar határra további román egységeket vonnak össze. A német követ már ekkor is leszögezte, hogy a német vezetés teljes nyugalmat kíván Magyarországtól. A német és olasz követekkel folytatott beszélgetés után Horthynál összeült a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, amely a német figyelmeztetés ellenére jóváhagyta a kormány döntését. A tanács mozgósítást határozott el, valamint hogy a katonai alakulatokat június 29-től fokozatosan felvonultatja a magyar–román határra. Az elkövetkező napokban a

román–magyar határon több kisebb incidensre került sor.[27] A budapesti német követ július 2-án azt jelentette Berlinbe, hogy „...ha szabad folyást engedünk a dolgoknak, a fegyverek itt maguktól is elsülnek Románia ellen".[28] A magyar kormány azonban végül nem adott parancsot a fegyveres támadásra. Ennek három oka volt. A román hadsereg erőfölénye; a szovjet–román konfliktus békés elintéződése (Románia átadta a követelt területeket), s végül Olaszország és különösen Németország igen határozott tiltakozása egy magyar fegyveres akció ellen. Úgy látjuk, Magyarország harciassága – egyéb okok mellett – mégis hozzájárult ahhoz, hogy 1940 júliusában Hitler végre elszánta magát a viszályba való közvetlen beavatkozásra, amelyet mindaddig elkerülni törekedett. A magyar, a román és a bolgár kormány vezetőivel 1940. július 10-e után folytatott tárgyalások e beavatkozást készítették elő.

2.3. Franciaország magatartása

Az I. világháború után Oroszország és Németország között hatalmi űr alakult ki, ami lehetővé tette Franciaország számára a behatolást ebbe a térségbe. A franciák szándéka nyilvánvaló volt: új államok létrehozásával, illetve a régiek területének megnagyobbításával egy általuk irányított kelet-európai szövetségi rendszer megteremtése. E rendszer alapvető funkciója az ún. *securité*, azaz biztonság szolgálata volt, éspedig részben Németország, részben Szovjet-Oroszország ellen. A kelet-európai államokat Franciaország változatos eszköztárral kívánta magához láncolni. Politikájában pénzügyi (hitelnyújtás), katonai és kulturális eszközök egyaránt szerepet játszottak.[29]

A kelet-európai „védrendszer" két pillérállama Lengyelország és Románia volt. Utóbbit gazdaságilag egyenesen úgy kezelték, mint „egy több mint 15 milliós igazi francia gyarmatot", „ahol kereskedelmünket és iparunkat egyaránt fejleszteni tudjuk", s ahol a „román ifjúság szellemi nevelését" is kézbe vehetőnek gondolták.[30] Lengyelország és Románia mellett a francia szövetségi rendszerhez tartozott a kisantant másik két tagállama: Csehszlovákia és Jugoszlávia is. Franciaország és a Versailles nyertesének számító kelet-európai államok közötti érdekazonosság és szoros együttműködés fejeződött ki azokban a barátsági és együttműködési szerződésekben, amelyeket 1924 és 1927 között kötöttek. Ezek lényege ugyanúgy a *status quo* fenntartása és biztosítása volt, ahogy az 1920–21-es kisantant-szerződéseké is.[31] Az 1920-as – korábban érintett – „megingástól" eltekintve az egész két világháború közötti időszakban ez volt a francia külpolitika vezérfonala.

A francia külpolitika premisszáiból szükségszerűen következett, hogy a francia kormányok számára a magyar revizionizmus támogatása elfogadhatatlan volt. Nagyon tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy a francia szellemi életből, sőt a politikából teljességgel hiányzott a magyar törekvések iránti empátia. Erre utaló elszórt jeleket már az 1920-as évek elején is találhatunk, az 1930-as évekből pedig már kevésbé elszórtakat is. Igaz viszont, hogy ezek mindig a kisebbség véleményét fejezték ki, és sohasem a kormányzati politikáét vagy a meghatározó szellemi áramlatokét.

A trianoni békeszerződést bíráló első vélemények 1921-ben, a szerződés ratifikálását megelőző parlamenti vitában hangzottak el. A ratifikálás ellen szavazó 74 képviselő közül a legismertebb Joseph Paul-Boncourt szocialista képviselő volt, akit Charles Danielou helyszíni vizsgálatok alapján írt jelentése meggyőzte, hogy a szerződés gazdasági szempontból képtelen helyzetbe hozná a Duna-menti régiót. A vita érdekessége volt, hogy maga a miniszterelnök, Aristide Briand is elismerte: „A trianoni békeszerződés nem tökéletes, és nem én leszek, aki az ellenkezőjét bizonygatom", illetve hogy „a magyar határ megállapítása némileg önkényesen történt". A kijelölt határok megváltoztatását ennek ellenére ellenezte, s a szerződés elfogadását kérte. A túlnyomó többség – 478 képviselő – őt támogatta.[32]

Röviddel a fenti vita után, 1922-ben egy könyv lapjain is megjelentek a bíráló hangok. Charles Tisseyre képviselő *Une erreur diplomatique (Egy diplomáciai tévedés)* című munkájában egyetértett a szigorúan etnikai elvű revízióval, azaz a Pozsonytól Temesvárig húzódó 40-50 kilométere határszakasz visszaadásával.[33] Ezután többéves szünet következett; a Magyarország népszövetségi kölcsön iránti kérelmével kapcsolatos viták (1923–24) és a frankhamisítási botrány (1925–26) nemigen kedveztek magyarbarát vélemények megfogalmazásának Franciaországban. Az 1920-as évek végére jellemző enyhültebb légkörben azonban ismét megjelent egy revíziópárti publikáció Párizsban. Szerzője Aldo Dami, egy osztrák apától és olasz anyától származó fiatalember volt, aki korábban a szegedi tudományegyetemen tanult. A Dami által javasolt határvonal alapvetően ugyancsak az etnikai elvet követte, ám kisebb részrehajlással a magyarok iránt (például Máramarosban, a Szilágyságban, a Bánátban és a Mura mentén). Tervezetének fontos jellemzője, hogy Erdélyt külön problémaként kezelve felvázolta a régió autonóm entitássá szervezésének lehetőségét a két „anyaország", Magyarország és Románia fennhatósága alatt. Javaslatának megvalósulásától függetlenül kívánatosnak tartotta, hogy Erdélyben hozzanak létre három autonóm területet. Ezek egyike magyar, a másik szász, a harmadik pedig magyar–román lett volna.[34] A magyarok iránti nyilvánvaló részrehajlása felveti azt a kérdést, hogy vajon mennyire képviselte a saját

véleményét és mennyire a magyar revíziós szervezetekét? Konkrét kutatások hiányában ez a kérdés ma még megválaszolhatatlan.

Az 1929–33-as világválság regionális jelentkezése következtében a francia biztonsági rendszer megingott. A régió gazdasági stabilitásának fontos faktorát képező francia tőkekihelyezések megritkultak, majd teljesen elapadtak. A tőkénél is fontosabb piacnyújtás terén pedig teljességgel tehetetlen volt a francia politika. Ezt felismerve Franciaország célja az 1920-as évek legvégétől az volt, hogy az egyoldalú kisantant-orientációból kilépve valamilyen formában visszatérjen a dunai országok kooperációjának 1920–21-ben dédelgetett, majd elejtett tervéhez. Ilyen volt az 1929-es Briand-terv, amely egy egész Európára kiterjedő föderációt vizionált, majd az 1932-es Tardieu-terv, amely a térség agrár- és ipari országai közötti vámuniótól remélte a német gazdaság expanziójának a blokkolását.[35]

A térség országainak megbékítését Franciaország továbbra is a *status quo* alapján képzelte el. Ez fejeződött ki a francia külügyminisztériumhoz közel álló személyiség, René Dupuis 1931-ben megjelent könyvében, amelynek a célja a francia közvélemény megismertetése volt Kelet-Európa sokak számára érthetetlen problémáival. A szerző határozottan elvetette a revízió lehetőségét, és a magyar kisebbségek problémáinak a megoldását a kulturális és közigazgatási autonómiában, valamint a határok spiritualizálásában jelölte meg.[36] Ugyanez az attitűd tükröződött a budapesti francia követ, az egyébként inkább magyarbarát, mint magyarellenes de Vienne 1930-as évekbeli jelentéseiben is.[37]

Miközben a francia külpolitika kitartott *status quo*-párti irányvétele mellett, a könyvpiacon szaporodtak az olyan művek, amelyek revíziót javasoltak Magyarország számára. Ez jellemezte például Henri Pozzi magyarbarát publicista munkáját, aki az etnikai elvre építette korrekciós javaslatait,[38] valamint Georges Desbons ügyvéd – fiatal korában egy szocialista diákszervezet aktivistája – érzelmektől fűtött publicisztikáját, aki az etnikai elvtől a magyarok javára tért el. Erdélyben például Szatmárnémetitől kiindulva egészen Marosvásárhelyig tolta ki az új határt, majd onnan Temesvárig vezette az új nyomvonalat.[39]

A francia külpolitika revízióellenes beállítottsága az 1930-as évek utolsó harmadában veszített szigorából. Az 1919–20-ban megalkotott „védőrendszert" az újjáéledt német gazdaság és kereskedelem dinamizmusa tökéletesen paralizálta, és az következett be, amit többen a franciák közül is előre láttak: a térség kis államainak korábbi rokonszenvtől és kötődésektől független kíméletlen versenyfutása előbb a német piac kínálta előnyökért, majd Németország politikai jóindulatáért is. Az olyannyira rettegett *Mitteleuropa* újbóli kialakulásának fényében az 1918–20-as átrendeződés alap-

elvei részben megkérdőjeleződtek, részben leértékelődtek, s az egyoldalú kisantant-orientáció helyett olyan elképzelések jelentek meg, amelyekben Magyarország is fontos szerepet játszott. Ebből következett, hogy részben Magyarország határai, illetve revíziós követelései is más megvilágításba kerültek.

Az első jelzés arról, hogy a francia politika esetleg el tudná képzelni Magyarország határainak a módosítását, 1938. február 6-án futott be a magyar külügyminisztériumba. A Revíziós Liga ottani képviselője jelentette, hogy Jean Mistler radikális képviselő, volt miniszter, s jelenleg a parlament külügyi bizottságának az elnöke kijelentette: „...a kisantant francia szempontból [...] nem bír többé értékkel. Ennélfogva Franciaországnak új alapokra kell helyeznie dunai politikáját." Egy osztrák–cseh–magyar együttműködés esetén Magyarország „számíthatna a francia diplomácia támogatására, különösen román viszonylatban. Franciaország nemcsak az erdélyi magyar kisebbséggel kapcsolatos érdekeinket mozdíthatná elő, hanem rekonsziderálhatná eddigi álláspontját az egész erdélyi kérdés tekintetében is."[40]

Az 1938-as év fejleményei (*anschluss*, München) keresztülhúzták Franciaország számításait. A magyar revízió iránt mutatott óvatos hajlandóság azonban megmaradt. Ez nemcsak a müncheni egyezmény kiegészítésének az elfogadásában fejeződött ki, amely magyar–csehszlovák tárgyalásokat írt elő a határvita megoldásáról, hanem a későbbiekben a német–olasz döntőbíráskodás fogadtatásából is. „Midőn ismeretessé vált – jelentette erről a párizsi magyar követ –, hogy mi mint a Cseh-Szlovák kormány Németország és Olaszország *arbitrage*-át kérjük, egyetlen hang sem merült fel a sajtóban, amely kifogásolta volna, hogy a nyugati hatalmakat ki akarják zárni ezen, Közép-Európára nézve oly fontos kérdés eldöntéséből. Véleményemet abban foglalhatom össze, hogy a francia kormány ma már csak esetleges újabb komplikációk elkerülésére helyez súlyt, egyébként középeurópai kérdések eldöntésére lehetőleg kevés befolyást kíván gyakorolni."[41] Magáról a döntésről Párizsban ugyan azt tartották, hogy a magyarok jóval többet kaptak annál, mint ami „az etnográfiai elv szigorú alkalmazása mellett" megillette volna őket, ám ellenséges hangulat a döntéssel kapcsolatban nem alakult ki.[42]

Az első bécsi döntés s különösen Lengyelország német lerohanása után ismét módosult a francia politika. Románia erre az időre a nyugati szövetségesek egyik utolsó reménységévé vált, amelynek minden elképzelhető támogatást meg akartak adni Németország feltartóztatása érdekében. Ezért a Romániával szembeni magyar területi követeléseket az adott helyzetben nem támogatták. Igen fontos azonban kihangsúlyozni, hogy ez egy taktikai

s nem egy stratégiai vagy elvi álláspont volt. A jövőt illetően ugyanis – a párizsi magyar követ 1939. szeptember 25-i jelentése szerint – Jean Mistler például „indokoltnak és kívánatosnak tartaná, hogy az európai helyzet végleges rendezése alkalmával a románok nekünk megfelelő engedményeket tegyenek". A követ kérdésére Mistler hozzátette, hogy Szlovákiát illetően „ő nem lát más megoldást, mint hogy Szlovákia széles körű autonómiával visszakerüljön hozzánk".[43]

Az, hogy Mistler véleménye mennyire volt általánosnak tekinthető, természetesen bizonytalan. Franciaország 1945 után, a párizsi békeszerződés aláírását megelőzően elfoglalt támogató álláspontja a román–magyar viszályban azonban amellett tanúskodik, hogy a francia politikai közvélemény meghatározó körei valóban belátták 1918–20-as tévedésüket, és annak bizonyos mértékű korrigálására is készek voltak. 1940-ben, amikor Erdély kérdése a II. világháború folyamán terítékre került, Franciaországnak természetesen kisebb gondja is nagyobb volt annál, semmint hogy egy akkori helyzetéből nézve teljességgel irreleváns problémával foglalkozzon. A második bécsi döntést Franciaország tehát sem pro, sem kontra nem befolyásolta.

2.4. Az Egyesült Államok magatartása

Wilson elnök ideális célkitűzései, melyek az Egyesült Államok hadicéljainak is tekinthetők, megbuktak a békekonferencián. Ám a Nemzetek Szövetségét végül csak sikerült létrehozni, és Wilson remélte, hogy a békeszerződés igazságtalanságait majd ez a nemzetközi szerv fogja orvosolni. A tengerek szabadságának, az egyik legősibb amerikai külpolitikai elvnek a biztosítására azonban semmiféle intézkedés nem történt. Ugyancsak nem tudta keresztülvinni Wilson azt sem, hogy Európa újjárendezése valóban a népek önrendelkezési joga alapján történjék. Mindezek miatt az Egyesült Államok nem erősítette meg a versailles-i és a Versailles környéki szerződéseket, hanem különbékét kötött Németországgal (1921. augusztus 25), Ausztriával (1921. augusztus 24.) és Magyarországgal (1921. augusztus 29.). Ez a diplomáciai magatartás az amerikai közvélemény csalódottságát fejezte ki. Az általános közvélekedés az amerikai emberek körében az volt, hogy az antanthatalmak az ő segítségükkel győztek, ám a békét nem az igazságra törekvő amerikai elképzelések, hanem a *vae victis* elve alapján kötötték meg. Igen kedvezőtlenül hatott az a körülmény is, hogy az egykori szövetségesek nem fizették meg háborús adósságaikat. Ezeknek és más hasonló tényezőknek a következtében az

amerikai közvélemény többsége a háború befejeződése óta az európai problémáktól elzárkózó, izolációs politikához való visszatérést követelte a washingtoni kormánytól.[44]

Az Európától való elfordulás és a wilsonizmussal szembeni ellenérzések következtében az 1921-es elnökválasztáson a Republikánus Párt győzött. Az új elnök, Harding „az európai ügyektől való teljes távolmaradást" emelte kormányzati szintre. A teljes izolációt ennek ellenére nem lehetett megvalósítani. A háború alatt nyújtott kölcsönöket valahogyan vissza kellett szerezni, továbbá az amerikai magántőke is érdekelt volt a háború utáni európai gazdasági konszolidációban. Ez a gazdasági jellegű érdeklődés elsősorban Nyugat-Európa iránt nyilvánult meg, a Duna-medence iránt csak jóval mérsékeltebben. S amennyiben mégis, akkor főleg az utódállamok s mindenekelőtt Lengyelország iránt. Magyarország még hozzájuk képest is elhanyagolható tényező volt. Ez fejeződött ki abban, hogy miközben a háború utáni gazdasági segélyekből Lengyelország például 160 millió dollárral részesedett, addig Magyarország csak 2 millióval.[45]

Tisztán külpolitikai szempontból még jelentéktelenebb tényezőnek tűnt Magyarország. Mégsem mondható azonban, hogy problémái teljesen ismeretlenek lettek volna Washingtonban. A szakértők tisztában voltak helyzetével, s regionális összefüggésekben olykor a *State Department* is állást foglalt egy-egy magyar lépéssel kapcsolatban. Ilyenek voltak például IV. Károly 1921-es visszatérési kísérletei, amelyeket mint békebontó kísérleteket elítéltek, majd a gazdaság rendbetétele népszövetségi kölcsönnel, amelyet mint a stabilitást erősítő lépést üdvözöltek.[46]

A magyar határok revíziójának kérdése először 1927-ben, a Rothermere-akcióval összefüggésben került terítékre. A *State Department* félhivatalosának számító *Foreign Affairs* felkérte Harold Temperley londoni történészt, a békekonferencia első krónikását és a brit békedelegáció egykori szakértőjét, hogy foglalja össze véleményét a magyar határok kialakításáról. Temperley elismerte, hogy a magyar határokat etnikai szempontból vitatható módon, sőt igazságtalanul állapították meg. Az etnikai alapú magyar revizionista követeléseket ugyanakkor nem tartotta őszintének, s az esetleges határrevíziót ezért csak fenntartásokkal támogatta volna. Azt mindenesetre elismerte, hogy „...a Csehszlovákia és Magyarország közötti határ figyelmes felülvizsgálata olyan eseteket tárna fel, amelyekben kisebb magyar területek biztonságosan visszacsatolhatók lennének Magyarországhoz". Majd azt is, hogy „Az Arad–Szatmár sáv visszajuttatása [...] joggal sürgethető". Úgy vélte, hogy ezt a kiigazítást egy a meglévővel párhuzamos vasútvonal megépítésének kellene megelőznie a román oldalon, amelynek a költségeit Magyarországnak kellene viselni.[47]

Temperley cikke természetesen nem tekinthető a *State Department* állásfoglalásának. A megjelentetés ténye legfeljebb annyit bizonyít, hogy – eltérően a francia álláspontól – a kelet-európai, s ezen belül a magyar határok kérdését egyáltalán nem tekintették tabunak. Egyes politikusok pedig kifejezetten támogatták a revíziót – a prevenció sajátos eszközeként. Közéjük tartozott William Borah szenátor, éveken át a Külügyi Bizottság elnöke, aki 1928-ban így nyilatkozott: „Hosszú ideje gondolkodom a magyar problémáról. [...] Szilárdan hiszem, hogy a trianoni békeszerződés nem maradhat fenn jelenlegi formájában." Egy 1931-es nyilatkozatában, amelyet francia újságíróknak adott, a lengyel korridort, Felső-Sziléziát és a magyar határokat említette olyanoknak, amelyeket egy nagyobb katasztrófa megelőzése érdekében szükséges lenne felülvizsgálni.[48]

A gazdasági világválság amerikai következményeként 1933-ban megtört a Republikánus Párt tízesztendős uralma. Ugyanabban az évben, amikor Németországban Hitler lett a kancellár, az Egyesült Államok elnöki székét Roosevelt foglalta el. Roosevelt a demokrata hagyományok szellemében az amerikai külpolitika „internacionalista" vonalát képviselte az izolációs doktrínával szemben. Ez az európai ügyek iránti újra életre kelt érdeklődés azonban továbbra sem vont maga után diplomáciai aktivitást. Az Egyesült Államok egészen a háború kitöréséig, sőt tulajdonképpen 1941-ig (Pearl Harbor) az előkelő idegen hűvös kívülállásával viszonyult az európai konfliktusokhoz, s szinte minden esetben a brit álláspontot támogatta.[49]

A kezdődő magyar revízió ügyében a demokrata adminisztráció álláspontja megértő és inkább támogató, mint elutasító volt. A komáromi tárgyalások időszakában Sumner Welles külügyi államtitkár kijelentette: az USA értékeli, hogy Magyarország nem vett részt aktívan Csehszlovákia feldarabolásában. Kedvezően ítélték meg a közös lengyel–magyar határ visszaállítására, azaz Kárpátalja visszaszerzésére irányuló magyar tervet is. A Romániával szembeni magyar területi követelésekkel kapcsolatban elvi kifogást ugyancsak nem támasztottak. Azt azonban jelezték, hogy az erőszakos megoldást nem néznék jó szemmel. Ennél részletesebb és konkrétabb állásfoglalást Erdély ügyéről a *State Department* 1940 nyaráig nem tett.[50]

2.5. Nagy-Britannia magatartása

Az 1919–20-as Párizs környéki békerendszer megalkotása után Nagy-Britannia, illetve az angol külpolitika Kelet-Közép- és Délkelet-Európa iránt csak mérsékelt érdeklődést mutatott. Ezen a téren a britek átengedték a

kezdeményezést Franciaországnak. A kivétel földrajzi fekvése okán Görögország volt, amely a brit birodalmi, stratégiai érdekek miatt mindig is kulcsfontosságú helyet foglalt el az angol külpolitikában. Az angol külpolitikának ezt a térségünk iránti viszonylagos érdektelenségét több tényezőre vezethetjük vissza. A legfontosabb az volt, hogy Nagy-Britannia ekkoriban már nem számított a világ első számú politikai hatalmának; egyre lejjebb csúszott abból a pozícióból, amit az 1815-ös bécsi kongresszusig elfoglalt az államok között. Gazdasági ereje szintén megrendült, az Egyesült Államok sokkal gyorsabban és dinamikusabban fejlődött. Végül megemlíthetjük, hogy a térség sem gazdasági, sem stratégiai szempontból nem volt vitális jelentőségű Anglia számára.[51]

A fenti kereteken belül Nagy-Britannia jóindulatot mutatott Magyarország iránt. Ennek számos jele volt; a legfontosabbnak a népszövetségi kölcsön megszerzése körüli brit támogatást tarthatjuk az 1920-as évek közepén.[52] A revízióra azonban ez a brit támogatás sokáig nem terjedt ki. „Európának mindenekelőtt biztonságra van szüksége. Ám a biztonság nem lehetséges a stabilitás ésszerű mértéke nélkül. Ennélfogva elutasítom annak megfontolását, hogy hogyan tudnám Európa térképét újrarajzolni" – nyilatkozta ezzel kapcsolatban 1925-ben a legilletékesebbek egyike, Chamberlain külügyminiszter.[53] A Külügyminisztérium 1927. áprilisi irányelvei között pedig ez szerepelt: „A brit politika arra irányul, hogy megkísérelje megértetni Magyarországgal és szomszédaival, hogy a békeszerződésnek érvényben kell maradnia, és hogy a békéhez vezető igazi út a szerződés által szentesített helyzet, valamint a Locarnóban aláírt döntőbírósági szerződésekhez hasonló kétoldalú megállapodások elfogadásán át vezet."[54]

A legtöbb, amit a revízióval kapcsolatban az angol kormány az 1920-as évek végéig Magyarországnak ígért, az Chamberlain egy Bethlennek tett négyszemközti kijelentése volt 1925 végén. Az angol feljegyzés szerint ez így hangzott: „Magyarországnak minden joga megvan ahhoz, hogy fenntartsa reményét határainak majdani kiigazítására." Chamberlain azonban ekkor is utalt rá, hogy Anglia ezt a szomszédos államokkal történő megbékélési folyamat részeként képzeli el.[55]

Az angol kormány *status quo*t védő álláspontjától eltérően a brit közvélemény egyes körei már az 1920-as évek közepétől támogatták a magyar revíziót. Ennek egyik első jele a londoni egyetem földrajzprofesszorának, L. W. Lyde-nak a *Times* 1926. március 19-i számában megjelent cikke volt. Lyde igazolhatatlannak és elfogadhatatlannak nevezte, hogy a dualizmus kori magyar vezetők „bűneiért" (= nemzetiségpolitika) a győztesek a magyar népet büntették. Cikke egy olyan térkép kíséretében jelent meg, amely a magyar határokat kívülről övező összefüggő területsávban mintegy két-

millió magyar nemzetiségű lakost feltételezett.[56] A következő évben pedig fellépett Lord Rothermere. Lord Rothermere (eredeti nevén Harold Sidney Harmsworth) sajtómágnás és konzervatív politikus – a háború alatt képviselő és légügyi miniszter volt – 1927. június 21-i terjedelmes cikke *Hungary's Place in the Sun* címmel egyik saját lapjában, a *Daily Mail*ben jelent meg. A „liberál-imperialisták" s leginkább Lloyd George 1919–20-as érvelését felújítva Rothermere óva intett attól, hogy a háborút lezáró békeszerződéseket a világ „véglegesen elrendezett dolgoknak" tekintse. „A kéz, amely a jelenlegi politikai határokat [Közép- és Kelet-Európában] megrajzolta – állapította meg –, egy eljövendő háború magvát hintette el." Ahhoz, hogy ez elkerülhető legyen, a békeszerződések felülvizsgálatára s ennek keretében Magyarország határainak módosítására van szükség. L. W. Lyde cikkéhez hasonlóan Rothermere is a határ menti, zömmel magyarok lakta területek visszacsatolását javasolta. Csehszlovákiától ily módon – állította Rothermere némi túlzással – 1 millió, Romániától 600 ezer, Jugoszláviától pedig 400 ezer magyar kerülhetne vissza az „anyaországhoz", miáltal a kisebbségi magyarok száma 1 millióra csökkenne. Ha Nagy-Britannia békét és nem látszat-, hanem valódi stabilitást akar, és kétségkívül ez az érdeke – folytatta gondolatmenetét –, akkor „utolsó szálig ki kellene gyomlálnunk a trianoni békeszerződés száraz füvét és korhadt fáit, mielőtt egy véletlen szikra lángra lobbantja azokat. Ha a tűzvész kitör, már késő lesz."[57]

Több brit politikus rokonszenvezett Lord Rothermere nézeteivel. A legjelentősebb Lloyd George volt, aki szeptember 8-i nyílt levelében leszögezte, hogy a határmódosításokról tárgyalni szükséges. Mellette ismét felszólalt Lord Newton felsőházi tag, aki sürgette annak szükségességét, hogy Magyarország visszakapja a „tisztán magyar területeket". Habár a magyar kérdés sok politikust mozgatott meg, és a helyszíni felméréstől egy *Arbitral Tribunal* (= a magyar határok felülvizsgálásával foglalkozó döntőbíróság) felállításának a tervéig is eljutottak, az angol kormány hivatalosan továbbra is a trianoni határok sérthetetlensége mellett foglalt állást.[58]

A gazdasági világválság éveiben a brit külpolitika módosította álláspontját a revízió ügyében. A *Foreign Office* a „határok békés és részletes revíziójának" a programja mellé állt. 1932. november 23-i parlamenti beszédében Winston Churchill, a későbbi miniszterelnök többek között kijelentette, hogy az olyan kérdéseket, mint a „danzigi korridor vagy Erdély (...) sokkal célszerűbb volna (...) addig rendezni, amíg hidegvérrel és nyugodt légkörben lehet róluk tárgyalni". MacDonald miniszterelnök egyik rádióbeszédében ugyanekkor arra mutatott rá, hogy a békekötésnél „az államférfiúi bölcsesség helyét a szenvedélyek bitorolták", melyek „ingoványba"

vitték Európát. „A vitás kérdések – tette hozzá – nemzetközi akciót kívánnak, amelyre a kormánynak haladéktalanul fel kell készülnie."[59]

Elképzelésüket, amely utóbb „négyhatalmi paktum" néven vált ismertté, az olasz és angol vezetők 1933 márciusában öntötték konkrét formába Rómában. Mussolini szövegtervezete, amelyet kisebb módosításokkal MacDonald kormányfő és John Simon külügyminiszter is elfogadott, kimondta, hogy a konfliktusok elkerülése és a béke megőrzése érdekében a négy hatalom a Népszövetség alapokmányának szellemében „megerősíti a békeszerződések revíziójának elvét". A tárgyalások angol dokumentációja szerint a két fél konkrétan Kelet- és Nyugat-Poroszország egyesítésére, tehát a lengyel korridor megszüntetésére, valamint a magyar többségű határ menti területek visszacsatolására gondolt. Nagyobb horderejű változásokat azonban, mint amilyen például a Monarchia visszaállítása lett volna, továbbra is megengedhetetlennek tartottak. Céljuk tehát nem egy teljes és radikális újrarendezés, hanem a legkirívóbb és viszonylag könnyen kiküszöbölhető igazságtalanságok orvoslása volt.[60]

A fenti tervvel összefüggésben a brit kormány megbízta egy új munkatársát, Ponsonby Moore Crosthwaite külügyi harmadtitkárt 1933 nyarán, hogy készítsen pontos elemzést a trianoni határok kialakulásáról és a velük kapcsolatos revíziós javaslatokról. A brit szellemi és politikai élet oly sok más képviselőjéhez hasonlóan ő is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a békekonferencián „Magyarországot és szomszédait nem egyenlő mércével mérték", s mivel a vitás kérdések csak ritkán dőltek el Magyarország javára, „az összhatás halmozottan kedvezőtlen volt". Határszakaszról határszakaszra haladva, és minden lehetséges szempontot gondosan mérlegelve Crosthwaite végül az 1919-es eredeti brit határjavaslathoz eléggé hasonló eredményre jutott. Ennek megfelelően a következő területek visszacsatolását tartotta lehetségesnek, igazságosnak és indokoltnak: a Csallóközt, az Alföld keleti szegélyét 1,5 millió lakossal, a Bánát Szegeddel szembeni északnyugati szegletét, a Bácskát a Ferenc-csatornáig és végül a baranyai háromszöget, más néven a Drávaközt. Bár magyar jellegét elismerte, gazdasági okokra hivatkozva nem javasolta Losonc és Fülek környékének a visszacsatolását. Ugyanakkor – és ez jelentős eltérés volt a nemzetiségi megoszlást ezen a területen teljesen negligáló 1919-es brit javaslattól – felvetette a Sátoraljaújhely–Ungvár–Nagyszőllős háromszögének Magyarországhoz kerülési lehetőségét. „A határok revíziójának – szögezte le befejezésül – nincs reális alternatívája." Az, hogy a „határok spiritualizációjának", ami a revíziót fölöslegessé tehetné, „a világban jelenleg látható tendenciák ismeretében" „bármikor is el fog jönni az ideje" – nem feltételezhető.[61]

Nagy-Britannia európai politikáját 1933-tól 1939-ig két fő szempont vezérelte: a hatalmi egyensúly megőrzése és a háború elkerülése. Ennek érdekében hol a németellenes erők koalíciójához csatlakozott (1935-ös stresai front), hol engedményekkel próbálta a német dinamizmust szerződésekben megszabott keretek közé szorítani (1935-ös angol–német flottaegyezmény). Közép- és Kelet-Európa politikáját az eszközök szintjén egy ideig ugyanez a bizonytalanság, illetve következetlenség jellemezte. A politikai bizonytalanság és orientációs zavar a térség iránti gazdasági érdektelenség folytatódásával párosult. Ahogy Robert Vansittart, a Külügyminisztérium közigazgatási államtitkára a londoni magyar ügyvivőt 1936 nyarán tájékoztatta: Közép-Európa és a Balkán gazdaságilag nem nyújt számottevő lehetőségeket Anglia számára, s így a térség sorsa az angol közvéleményt és kormányt egyaránt mérsékelten foglalkoztatja. A térséggel szembeni általános gazdasági érdektelenségnek természetesen voltak politikailag motivált fokozatai. Az egyes országok közül legtöbb figyelemre hagyományosan Görögországot méltatták. A második csoportba Jugoszlávia és Románia került; a tengertől távoli Magyarországnak viszont már csak a harmadik hely jutott.[62]

Az 1934-től 1937-ig tartó, politikailag bizonytalan és ellentmondásos időszakban a magyar revíziós törekvéseket a brit kormánypolitika nem bátorította, de nem is bírálta. Általában időszerűtlenségre hivatkoztak, vagy türelemre intették a magyarokat. Budapesti látogatása során, 1936 áprilisában így reagált például Chamberlain volt külügyminiszter is. „Várjon türelemmel, megígérhetem, ha az alkalmas pillanat el fog jönni, Anglia segíteni fogja Önöket" – mondta Horthynak.[63]

A Németországgal szembeni keményebb fellépés vagy „megbékélés" alternatívájáról 1937-re az utóbbi kerekedett felül. Ennek következtében a korábban tervezett németellenes blokk terve tárgytalanná vált, a magyar revízió pedig visszanyerte aktualitását. A magyar revíziós törekvések ismételt felkarolásának egyik első jele Arnold Toynbee, a Királyi Külügyi Intézet tudományos igazgatójának 1937. májusi budapesti látogatása volt, amelyre közvetlenül az *Appeasement*-politikát meghirdető Chamberlain-kormány beiktatása után került sor. Toynbee nyíltan a békeszerződések, illetve a határok megváltoztatása mellett kötelezte el magát. Ha ez nem történik meg békésen – prognosztizálta –, akkor előbb vagy utóbb erőszak alkalmazásával fog megtörténni.[64]

1937 végére a „magyar kérdés" fiatal, de egyre ismertebb és tekintélyesebb történész szakértője, Carlile A. Macartney részletes javaslatot tett közzé magyar határok módosításáról.

A szlovák–magyar határon Macartney nemcsak a Csallóközt, hanem az

ettől északra fekvő magyar járásokat, valamint a Komárom és az Ipoly torkolata közötti területsávot is Magyarországnak javasolta visszaadni. Seton-Watson 1918-as javaslatánál ez valamivel több, Rothermere 1927-es javaslatánál valamivel kevesebb volt. A határ közép- és kelet-szlovákiai szakaszán nem látott nyomós okot a változtatásra. Kárpátalját viszont – minden eddigi brit javaslaton túltéve – autonómiával felruházva ugyan, de teljes egészében visszaadta volna Magyarországnak. Ezt részben a ruszinok bizonytalan etnikai identitásával, részben pedig a Szovjetunió, illetve felbomlása esetén az Ukrajna részéről fenyegető terjeszkedési szándék ellensúlyozásának szükségességével indokolta. Az orosz, illetve az ukrán hatalom megjelenése a Kárpátokon belül – írta – „olyan forradalmi cselekedet lenne", amelyet saját biztonsága érdekében Európa sohasem fogadhat el. Erdélyről alternatív javaslatot terjesztett elő. Igazi megoldásnak – Bethlen 1933-as, Londonban kifejtett álláspontjához hasonlóan – azt tartotta volna, ha az egész terület olyan föderatív struktúrájú független államma alakulna, melynek alapegységei az egyes népcsoportok autonóm kantonjai lennének. Pontosan tudván viszont, hogy egy ilyen megoldást sem a regáti, sem az erdélyi románok nem fogadnának el, alternatív megoldásként felvetette a méltányos megosztozás lehetőségét. A Székelyföld összekapcsolását Magyarországgal egy korridoron át, ami 1919 óta magyar részről újra és újra felmerült, gyakorlatilag nem tartotta járható és célravezető útnak. A történeti Erdély határáig terjedő kelet-magyarországi sávot viszont – nagyjából ismét Seton-Watson egykori javaslatának, illetve a Rothermere-vonalnak megfelelően – feltétlenül Magyarországnak kívánta juttatni. Így körülbelül annyi román került volna Magyarországhoz, amennyi magyar. Macartney javaslatának teljesen új eleme volt, hogy a kelet-magyarországi sáv mellett a Radnai-havasoktól északra fekvő, részben ruszinok lakta heges máramarosi részeket is Magyarországhoz csatolta volna a kárpátaljai autonóm terület részeként. Déli határjavaslata az 1919-es brit és amerikai előterjesztésnek felelt meg. A Drávaköz, Észak-Bácska és Északnyugat-Bánát tehát egyaránt visszakerült volna Magyarországhoz.[65]

Az angol diplomáciának 1938-ban immár konkrétan is állást kellett foglalnia Magyarország északi határainak módosításáról. Általános irányvonalának és előzetes ígéreteinek megfelelően Anglia támogatta a szlovák–magyar határ etnikai elvű revízióját. Nemcsak az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény kiegészítő nyilatkozatát írta alá, amely a bilaterális tárgyalásokról és ezek kudarca esetén az aláíró négy hatalom döntőbíráskodásáról intézkedett, hanem ezzel egyidejűleg diplomáciai úton is a prágai kormány tudomására hozta, hogy „a jelenlegi körülmények között szükségesnek bizonyul bizonyos területi engedményeket tenni a magyar határ

mentén, és ezt a tényt a cseh kormánynak azonnal és őszintén el kell fogadnia".[66] Október végén, a szlovák–magyar tárgyalások elakadásakor a brit diplomácia ismét több jelét adta annak, hogy a viszályban Magyarországot támogatja. Lord Halifax egyik nyilvános beszédében meg is említette, hogy „Magyarországnak jogos követelései vannak" Csehszlovákiával szemben. A térségben állomásozó brit követeket ugyanekkor arról tájékoztatták, hogy Őfelsége kormánya szerint Csehszlovákiának „vissza kell adni Magyarországnak azokat a körzeteket, ahol a lakosság túlnyomórészt magyar". Ugyanebből a táviratból derül ki az is, hogy a Magyarország által kért népszavazás helyett, amelynek nemzetközi ellenőrzés melletti lebonyolítása igen gondos előkészítést igényelt volna, London inkább a prágai kormány által javasolt német–olasz döntőbíráskodást fogadta el.[67]

A német–olasz döntőbíráskodás ténye és annak eredménye ellen Nagy-Britannia utólag sem emelt kifogást. Halifax külügyminiszter egyik 1938. decemberi beszédében kitért rá, hogy a néprajzi alapon nyugvó magyar követelések jogosak, s hogy a magyar többségű területek visszaadása „megfelel[t] a müncheni megegyezés szellemének, az igazságnak és a méltányosságnak". Az *Appeasement*-politika nagy ellenfelének, Winston Churchillnek ugyanez volt a véleménye.[68]

Nem mondható azonban el ugyanez Kárpátalja 1939-es visszacsatolásáról, amelynek a megítélése jóval ellentmondásosabb és bizonytalanabb volt. 1938 végén, 1939 elején – etnikai érvekre hivatkozva – Halifax olykor a magyar aspiráció ellen nyilatkozott, olykor – főleg az Ukrajna felé irányuló német terjeszkedéstől tartva – elfogadni és támogatni látszott Macartney szenárióját. Álláspontjukat Barcza György londoni magyar követ hallgatólagos jóváhagyásként értelmezte.[69]

Csehszlovákia 1939. márciusi feldarabolását követően Nagy-Britannia európai politikájában ismét fordulat következett be. A változás lényege: az *Appeasement*-politikával való szakítás, a német terjeszkedéssel való határozott szembefordulás. Ezért Nagy-Britannia 1939. április 6-án kölcsönös segítségnyújtási megállapodást írt alá Lengyelországgal, majd – amint erre már utaltunk – április 13-án – Franciaországgal együtt – garantálta Görögország és Románia függetlenségét. A britek szemében Románia – stratégiai helyzeténél fogva – felértékelődött, és ennek következtében az „erdélyi kérdés" is más megvilágításba került. Nem tekintették véglegesnek a trianoni határokat, de a román fél érzékenységét is kímélni akarták.

1939. június 14-i találkozóján Cadogan államtitkár azt közölte Barczával, hogy a kisebbségi problémákat nem lehet megoldani revízióval. Más brit politikusok is elismerték, hogy a román–magyar kérdést rendezni kell, de a nemzetközi helyzetre való tekintettel ezt veszélyesnek tartották, és óvták

Magyarországot a Németországgal való együttműködéstől. Gróf Teleki Pál 1940 márciusában Londonba küldött revíziós tervezete így meglehetősen hűvös fogadtatásra talált.[70]

A Romániát erősítő és Magyarországot visszafogó brit politika 1940. június végéig tartott. Ekkor Románia felmondta az Angliával kötött garanciaszerződését, miután a Szovjetuniónak átadta Besszarábiát és Észak-Bukovinát. Romániának ez a hirtelen fordulata Angliát meglepte, és arra késztette, hogy ismét átértékelje Közép-Európához való viszonyát, és ennek keretében kedvezőbb hozzáállásáról biztosítsa Magyarországot keleti határainak ügyében. 1940 augusztusában, néhány nappal a döntőbíráskodás előtt a *Foreign Office* illetékesei a magyar követ tudomására hozták, hogy: „Angolország győzelme esetén Európában igazságos új rend létrehozását kívánja, mert a múlt tévedéseiből okultak. Magyarország és szomszédai között létrejött megállapodásokat Nagy-Britannia, ha ezek a tartós békét biztosítják, örömmel látja és nincs területi változásban érdekelve."[71]

2.6. A Szovjetunió magatartása

Az 1917-es kommunista forradalommal Oroszország nemcsak abból a koalícióból lépett ki, amelyben a világháború alatt harcolt, hanem egy időre hátat fordított annak a világnak is, amelyhez Nagy Péter óta folyamatosan tartozni akart, és sok szempontból tartozott is. A forradalom roppant megrázkódtatásai után ez a földrésznyi ország befelé fordult, és ellenségének tekintette a külvilágot, ahol még nem ment végbe – az eredeti kommunista felfogás szerint elkerülhetetlen – forradalom. A hagyományos orosz külpolitika agresszivitása és expanzióra törekvése mindazonáltal nem szűnt meg, hanem csak új formát öltött. Bár a régi pánszláv ideológia és a kommunista világforradalom eszméje között óriási volt a különbség, praktikusan mindkettő a „rothadt Nyugat" ellen irányuló külpolitikai aktivitást feltételezett.[72]

A világforradalom terjesztésének eszméje kiegészült a versailles-i békerendszer radikális kritikájával. A Szovjetuniót ebből nemcsak kizárták, hanem határainak keletre tolásával vérig is alázták. A Szovjetunió és az általa irányított Kommunista Internacionálé céljai között ezért egyaránt ott szerepelt Versailles kritikája és az ellene folytatott harc. A Komintern 1924-es határozata kifejezetten a nemzeti önrendelkezés kivívására, tehát a *status quo* felborítására szólította fel Európa nemzeti kisebbségeit. A határozat külön foglalkozott a magyar kérdéssel. Az elcsatolt területek magyarjait fokozottabb kommunista tevékenységre szólította fel, e terüle-

tek kommunista pártjait pedig arra, hogy támogassák a magyarok jogát az önrendelkezésre és az utódállamoktól való függetlenségre. Erdéllyel és Dobrudzsával kapcsolatban azt tartalmazta a határozat, hogy mindkét régió szakadjon ki Romániából, és váljon függetlenné.[73]

Ez a szovjet álláspont egyik fontos oka volt annak, hogy 1923–24-ben tárgyalások folytak Magyarország és a Szovjetunió között a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. A magyar fél elképzelése az volt, hogy Magyarország támogatja Besszarábia Szovjetunióhoz csatolását, cserébe pedig támogatást kér Erdély visszaszerzéséhez. Bár egy ilyen együttműködésre szovjet részről megvolt a készség, Horthy és a magyar jobboldal ideológia előítéletei miatt a kísérlet meghiúsult.[74]

A realista Sztálint az 1930-as évek elején két nagy esemény figyelmeztette arra, hogy a Szovjetuniónak saját biztonsága érdekében szakítani kell az ideológiai célokkal, és „reálpolitikát" kell folytatnia: keleten a japán–mandzsu háború, amely Japán térfoglalását eredményezte, nyugaton pedig Hitler hatalomra jutása Németországban, amely az addigi német külpolitikát szovjetellenességgel töltötte fel. Mindezek miatt Sztálin jónak látta, hogy a *status quo*t védő nyugati hatalmak felé forduljon. Ezzel magyarázható, hogy a Szovjetunió 1934-ben belépett a Népszövetségbe, s hogy több európai állammal – köztük Magyarországgal – diplomáciai kapcsolatot létesített. A következő évben pedig katonai szerződést kötött Franciaországgal és Csehszlovákiával. A Szovjetunió ugyan továbbra is elismerte a Versailles környéki békék igazságtalan jellegét, ám elsődleges céljának nem ezek megváltoztatását, hanem a hitleri Németország felől fenyegető veszélyek elhárítását tekintette. Ezt a nyugati hatalmak kollektív biztonsági rendszerének megerősítésével és kölcsönös segélynyújtásra épülő új szövetségek létrehozásával akarta elérni.[75]

A szovjet külpolitika fordulata közvetlen hatással volt a magyar revizionizmus megítélésére. 1935-től Moszkva ismételten arra szólította fel a csehszlovák, jugoszláv és román kommunista pártokat, hogy hagyjanak fel az internacionalista politizálással, és helyette a polgári, illetve nemzeti pártokkal együttműködve próbálják megvédeni országuk függetlenségét. A Komintern híres 1935-ös kongresszusa ugyanígy foglalt állást (népfrontpolitika). Litvinov szovjet külügyi népbiztos ugyanezekben az években a moszkvai magyar követ útján ismételten olyan üzeneteket küldött Budapestre, hogy Magyarország igyekezzék távol tartani magát Németországtól, és csatlakozzon a németellenes országok szövetségi rendszeréhez.[76]

Litvinov bizalmasan ugyanakkor az 1930-as évek második felében is többször jelezte, hogy a magyar határok revízióját – feltéve, hogy az nem vezet háborúhoz – nem ellenzi, s ha erősítené a kisantant és Magyarország

közötti együttműködést, akkor még üdvözölné is. A Külügyi Népbiztosság más munkatársai ugyancsak tettek ilyen nyilatkozatokat. Az ilyen jellegű bizalmas nyilatkozatok értékét nagyban csökkentette azonban az a körülmény, hogy a szovjet vezetők sohasem voltak hajlandók a nyilvánosság előtt is megismételni azokat. Sőt a szovjet sajtóban folyamatosan támadták a magyar revizionista törekvéseket.[77] Mindezek alapján kimondható, hogy Magyarországgal kapcsolatban a szovjet kormány egészen más álláspontot képviselt a nyilvánosság előtt, mint ami a magyar vezetőkkel folytatott bizalmas beszélgetések alapján feltételezhető lett volna.

A Magyarországgal szemben folytatott hazug szovjet külpolitikáról 1938 őszén hullt le a lepel. A szovjet diplomácia ekkor határozottan visszautasító álláspontot fogalt el a Csehszlovákiával szembeni német, magyar és lengyel területi követeléseket illetően. Később, a komáromi tárgyalások idején a magyar területi követeléseket Moszkva túlzottnak minősítette. Kárpátalja kérdésében természetesen még kevésbé mutatott megértést a szovjet vezetés. Amikor Jungerth-Arnóthy Mihály magyar követ egyszer megkérdezte az elutasító szovjet álláspont okát, Potyomkintól, a külügyi népbiztos egyik helyettesétől ezt a választ kapta: „a szovjet kormány a müncheni megállapodást mint erőszakon alapulót, igazságtalannak és jogtalannak tartja és ezért mindent ellenez és helytelenít, ami ennek alapján történik."[78]

1939 elején, amikor Moszkva tudomást szerzett arról, hogy Magyarország csatlakozni kíván az Antikomintern Paktumhoz, a szovjet–magyar viszony ismét mélypontra került. 1939. február 2-án Litvinov kezdeményezte a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, amelyek csak 1939. október 19-én álltak helyre – immár gyökeresen új nemzetközi konstellációban. 1939 tavaszán és nyarán a szovjet külpolitikában újabb fordulat következett be. Ausztria és Csehszlovákia példáján okulva a szovjet diplomácia felismerte, hogy ő sem építheti biztonságát a nyugati segítség reményére. A kollektív biztonság illúzióját feladva ezért együttműködött halálos ellenségével, a hitleri Németországgal. Az 1939. augusztus végén megkötött Molotov–Ribbentrop-paktumban a Szovjetunió jogot kapott arra, hogy befolyását Oroszország 1917 előtti határaiig terjessze ki. Mivel e területnek Besszarábia is részét képezte, a magyar revizionizmus megítélése ismét átértékelődött.[79]

Moszkva 1940. június utolsó napjaiban szánta el magát a cselekvésre, röviddel Franciaország kapitulációját követően. 1940. június 26-án késő éjjel V. M. Molotov külügyi népbiztos magához hívatta Davidescu román követet, és jegyzéket nyújtott át neki. Ebben a Szovjetunió azon követelését fejezte ki, hogy Románia „adja vissza" neki Besszarábiát, valamint – a jegyzékhez mellékelt térképnek megfelelően – „adja át" Bukovina északi

részét. A válaszra Románia 24 órát kapott. Molotov a rá jellemző rideg modorban a követ értésére adta: amennyiben 24 órán belül nem kapja meg a pozitív választ, a szóban forgó területeket azonnal elfoglalják. A megrémült román diplomata azonnal a telefonhoz sietett, hogy továbbítsa Bukarestbe az ultimátum szövegét. Ám összeköttetés nem volt. A telefonos kisasszonyok aludtak-e el, vagy valami egyéb ok játszott közre, nem lehet tudni, de tény, hogy a telefon csak a következő nap reggelén, 6 órakor szólalt meg. A románoknak azonban így is még 18 órájuk volt arra, hogy beleegyezésüket adják. Ez meg is történt a II. Károly király által sürgősen összehívott Koronatanács ülésén. A döntő érv a Szovjetunióval szembeni ellenállás mellőzésére annak a két szovjet hadosztálynak az ereje volt, amely mozgósítva készen állt a Dnyeszter folyón való azonnali átkelésre, s nem utolsósorban a Besszarábia fölé összpontosítható légierő fenyegetése. Az utolsó reménysugár is kihunyt, amikor megjött Berlin válasza a románok segélykérésére: semmiféle segítségről sem lehet szó, ellenkezőleg: határozott, nyomásszerű tanácsot kaptak arra, hogy gondolkodás nélkül engedjenek a szovjeteknek![80]

A románoknak akkoriban fogalmuk sem volt arról, hogy mennyire hiábavaló az igazságkeresésük éppen Berlinben. Nem tudhatták, hogy Besszarábia sorsa már majdnem egy évvel azelőtt, a Ribbentrop–Molotov-paktummal megpecsételődött. S a német kormány betartotta az egyezmény Besszarábiáról szóló passzusát. Csupán az váltott ki némi meghökkentést a *Reichskanzlei*ben, hogy az oroszok ráadásul még Észak-Bukovinára is igényt tartottak, ami valóban új követelés volt. A németek nem tiltakoztak emiatt. De megemlítették, hogy Bukovina korábban az osztrák Habsburgok koronatartománya volt, jelezve, hogy Oroszországnak semmi köze ehhez a területhez, követelése nem támasztható alá semmiféle történelmi joggal. Németország külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop 1940. június 25-én a bukaresti német követnek – előző nap pedig a moszkvai német nagykövetnek – megküldött titkos üzenetében egyértelműen tisztázta a Harmadik Birodalom hivatalos álláspontját a besszarábiai kérdésben. Leszögezte, hogy Németországnak erős érdekeltsége van a román olajban és a mezőgazdasági termelésben, valamint azt, hogy Németország érdekelt abban, hogy Románia területe ne váljék háborús területté. Ribbentrop nyomatékosan megerősítette a birodalmi kormány készségét arra, hogy a moszkvai egyezmények szellemében tanácsolja a román kormánynak „a besszarábiai kérdés békés tisztázását az orosz elképzelések szerint".[81]

A Romániával szembeni szovjet fellépés előtt semmiféle előzetes megegyezés vagy egyezkedés nem volt Magyarország és a Szovjetunió között. Ezt a nemrég feltárt szovjet levéltári dokumentumok is bizonyítják. A magyar vezetés csak azután lépett fel Erdély ügyében Moszkvában, hogy 1940. június 27-én Románia kénytelen volt megválni Besszarábiától és Észak-Bukovinától. 1940. július 2-án Kristóffy József, Magyarország új moszkvai követe „nagy megelégedését" fejezte ki V. G. Dekanozov külügyi népbiztoshelyettesnek „a mi besszarábiai és észak-bukovinai akciónk" alkalmából, sőt megdicsérte a *Pravda* idevágó cikkét. Az akció magyarországi fogadtatását érintve a követ megállapította, hogy az kedvező volt, majd így folytatta: „különösen, mivel, mint ismeretes Magyarországnak is vannak területi követelései Romániával szemben, csak az a különbség, hogy a Szovjetunió már megoldotta saját problémáját, Magyarország ezt a kérdést még nem."[82]

Kristóffy puhatolózására Dekanozov – nyilvánvalóan felhatalmazás hiányában – nem adott egyértelmű választ. Alig telt el azonban néhány nap, s maga Molotov hozta a magyar követ tudomására a magyar szempontból igen kedvező szovjet álláspontot. Július 11-én a követ így jelentett erről: „1. a Szovjetuniónak nincsen semminemű követelése Magyarországgal szemben; 2. a szovjet kormány a jószomszédi viszony kiépítésére törekszik Magyarországgal; 3. a szovjet kormány megalapozottnak tekinti a magyar területi követeléseket Romániával szemben és kész azokat támogatni a békekonferencián, ha ott kerülnének megoldásra; 4. egy esetleges magyar–román konfliktus esetén a Szovjetunió magatartása a magyar követelések tekintetében elfoglalt álláspontjából következik; 5. a szovjet kormány kész a kereskedelmi szerződés megkötése céljából a tárgyalásokat mielőbb megkezdeni."[83]

Molotov fenti kijelentéseire alapozva a kritikus 1940. augusztusi napokban a magyar diplomácia megpróbálta a Szovjetunió katonai támogatását megszerezni esetleges román–magyar fegyveres konfliktus esetére. A Turnu-Severin-i tárgyalások megszakadása után a magyar kormány szovjet katonai repülőgépek eladását kérte Moszkvától, valamint a szovjet kormány kötelezettségét arra, hogy a szovjet csapatokat ne vonja ki a Romániával határos zónákból, nehogy Románia átcsoportosíthassa csapatait északnyugatra, a magyar határra. A magyar követ nem kapott Molotovtól világos és kötelezettséget magában foglaló választ. Tény viszont, hogy a Szovjetunió 1940 augusztusában sűrítette a határincidenseit Romániával, persze minden esetben Romániát vádolva határincidenssel. Az azonban abszurd feltételezés, hogy a kicsi Románia provokálta volna a hatalmas Szovjetuniót, főleg akkor, amikor Románia hátában ott állt ugrásra készen Magyarország és Bulgária. A második bécsi döntés időszaka előtti héten Románia és a Szovjetunió határán tovább fokozódott a feszültség. Augusztus 24-én a német vezérkar „bizalmas" információt kapott arról, hogy orosz csapat-

összevonások történtek Románia határán. A moszkvai román követ magyarázatot követelt V. Dekanozov helyettes külügyi népbiztostól, aki természetesen alaptalannak nevezte ezeket a „rosszindulatú és provokációs jellegű híreszteléseket".[84]

Nagyon valószínű, hogy ezek a határincidensek nem véletlenül történtek. Az pedig egészen biztosan tudatos időzítéssel magyarázható, hogy Románia éppen a számára legsúlyosabb, legfeszültebb napon, augusztus 29-én kapott Moszkvából egy olyan jegyzéket, amely azzal vádolta meg, hogy a szovjet–román határon csapatösszevonásokat hajtott végre, s megsértette a szovjet légteret. Bizonyos, hogy ez a fajta szovjet fellépés is engedékenységre kényszerítette Romániát a bécsi döntést megelőzően. A román miniszterelnök augusztus 30-án hajnalban, amikor a Koronatanács döntött Erdély kérdésében, egy berlini információra hivatkozva közölte, hogy Romániát meg fogja támadni Magyarország és a Szovjetunió, ha nem fogadják el a német–olasz döntőbíróság ultimátumát. Itt van az 1940-es évek titkos szovjet diplomáciatörténetének egyik rejtélye. Ma sem tudjuk pontosan, hogy Románia bizonyos területeinek a Szovjetunió és Magyarország közötti lehetséges második felosztásáról szóló híresztelések mennyire voltak megalapozottak. Ennek a lehetősége – úgy tűnik – mindenesetre fennállt.[85]

2.7. Olaszország magatartása

A közvélekedéstől eltérően Olaszország nem mindig támogatta a magyar revíziót. A békekonferencián tanúsított magyarbarát álláspontot az 1920-as évek elején egy olyan *status quo*-barát politika váltotta fel, amely Magyarország helyett inkább a kisantant országaival törekedett jó viszonyra. Az 1920-as évek első felében Olaszország így elfordult Magyarországtól, s ez számos konkrét ügyben megmutatkozott. Olaszország eme politikája Mussolini 1922-es hatalomra kerülése után is érvényben maradt. Mussolini a népszövetségi kölcsön 1923–24-es megszerzése során egyáltalán nem mutatott különösebb jóindulatot Magyarország irányában. A magyar jóvátételi fizetések teljesítéséhez – amelyben Olaszország közvetlenül is érdekelt volt – feltétlenül ragaszkodott. Ez a magyarbarátnak legkevésbé sem nevezhető politika az 1924. januári olasz–jugoszláv és az ugyanazon év júliusi olasz–csehszlovák barátsági és együttműködési szerződésekkel érte el a tetőpontját.[86] A magyar határok revíziójával kapcsolatos olasz álláspont ebben az időben Mussolini alábbi megjegyzésében összegeződött: „Ellenezni a trianoni szerződés revízióját. Nem ellenezni a szomszédos államok (ti. Magyarország feletti – K. J.) ellenőrzési igényét."[87]

Olaszország kisantant-orientációs politikája 1926 őszéig tartott. Ekkor ismét „vágányátállítás" kezdődött. Albánia „védnökség" alá helyezésével megkezdődött Jugoszlávia bekerítése. Ezt követően az olasz–jugoszláv viszony olyan feszültté vált, hogy heteken át katonai konfliktus veszélye fenyegetett. Jugoszlávia bekerítése megkövetelte Magyarország bekapcsolását az olasz szövetségi rendszerbe. 1927. április 5-én így és ezért kerülhetett sor az olasz–magyar barátsági szerződés aláírására.[88]

Az 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés aláírását követően Mussolini nyílt és folyamatos támogatásban részesítette a magyar revíziós követeléseket, sőt az igen kicsiny és fejletlen magyar hadsereg felfegyverzésében is szerepet vállalt. „Magyarország megbízhat Olaszország barátságában. Elmondhatni, hogy a trianoni szerződés területi intézkedései túlságosan mélyen vágtak a húsába és hozzáfűzhetjük ehhez, hogy Magyarország ezer éven át nagyfontosságú történelmi missziót teljesített a Duna völgyében. A magyar nemzet lángoló hazaszeretetével, céltudatos munkájával, melyet hatalma tudatában a béke idején folytatott, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is helyes lesz, ha Magyarország kedvezőbb sorsa megvalósul" – jelentette ki az olasz diktátor 1928. június 5-i beszédében, részben Rothermere felvetésére is reflektálva.[89]

Az olasz külpolitika balkáni aktivitása 1929–32-ben mérséklődött. Előtérbe került viszont az olasz–osztrák–magyar blokk terve, amely 1934-re nemcsak a három ország közötti szoros gazdasági együttműködés megteremtéséhez, hanem rendszeres politikai konzultációkhoz is vezetett. A három ország vezetői a kisantanttal szemben *status quo*-ellenes, Németországgal szemben pedig defenzív jelleget akartak adni politikai együttműködésüknek. Ezt követően a magyar revízió olasz támogatása mérséklődött, illetve egy rövid, néhány hónapos időszakra meg is szűnt. Ennek hátterében Olaszország és Franciaország közeledése állt, amely az 1935. január 7-i olasz–francia megállapodásban öltött testet. Ezt *status quo*-párti „flörtöt" hamarosan, már 1936-ban felváltotta azonban a revizionista tartalmú Németország iránti közeledés (Berlin–Róma-tengely), amely ismét szalonképessé, sőt támogatottá tette Rómában a magyar revíziót.[90]

Az 1930-as évek olasz külpolitikájában újra és újra felbukkant a román–magyar közeledés gondolata, illetve ennek támogatása. Olasz szempontból ez Jugoszlávia bekerítésének teljessé tétele szempontjából tűnt rendkívül kívánatosnak. Ezek a törekvések azonban sohasem vezettek eredményre, mivel Románia és Magyarország – amint erre korábban már

utaltunk – képtelen volt a kompromisszumra, és Olaszország sem rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel a két országot nagyobb engedékenységre kényszeríthette volna.[91]

Olaszország gyengeségét az 1938-as anschluss, amely ellen az 1934-es olasz–osztrák–magyar együttműködés szerveződött, nyilvánvalóvá tette. Ettől kezdve Olaszország a Duna-medencében fő vonalaiban azt a politikát követte, amelyet a náci Németország megkövetelt. Bizonyos kérdésekben azonban továbbra is mutatkoztak árnyalatnyi különbségek a német és az olasz megközelítések között, s ezek általában a magyar revízió ügyében is megmutatkoztak.

Az első ilyen ügy maga a müncheni egyezmény volt. Mivel a Csehszlovákia elleni közös katonai akció tervének a visszautasítása miatt Németország neheztelt Magyarországra, a müncheni megállapodásból Hitler kihagyta volna a szlovák–magyar határra vonatkozó utalást.

Az, hogy az egyezmény záradékába ez mégis bekerült, mindenekelőtt Mussolininek köszönhető, aki szóba hozta ezt a problémát.[92] Az olasz támogatás a későbbiekben is megmutatkozott. Amikor a szlovák–magyar tárgyalások az álláspontok összeegyeztethetetlensége miatt október derekán megfeneklettek, s Magyarország a németek és az olaszok támogatását kérte, Ciano, olasz külügyminiszter valamivel bőkezűbb volt, mint német kollégája, Ribbentrop. Az ún. Ciano-vonalnak köszönhetően, amit a németek is elfogadtak, mintegy 150 ezer fővel többen kerültek vissza Magyarországhoz, igaz, zömmel szlovákok.[93] Olaszország elfogadta volna Kárpátalja visszacsatolását is, ámbár a döntő német lépés megtétele előtt helytelenített volna egy egyoldalú magyar lépést.[94]

Kárpátalja visszaszerzése után a magyar diplomácia Románia ellen összpontosította erőfeszítéseit. Teleki Pál miniszterelnök és Csáky István külügyminiszter 1939. április 18–20-i római látogatásának az egyik célja az ezzel kapcsolatos olasz álláspont kipuhatolása volt. A megbeszéléseken Mussolini biztosította a magyar delegációt, hogy „...akárhogy is futnak a románok Róma után, az olasz kormány semmiféle egyezményt sem fog Romániával kötni Magyarország nélkül".[95]

A magyar aktivitás ellensúlyozása érdekében december 23-án a román kormány Rómába küldte Antonescu volt külügyminisztert, hogy puhatolja ki, mi az olasz kormány álláspontja arra az esetre, ha a besszarábiai kérdés miatt fegyveres konfliktus keletkezne a Szovjetunió és Románia között. Amikor a román kormány a besszarábiai kérdésben Olaszország támogatásában reménykedett, azokra az ellentétekre alapozott, amelyek az olasz és a német kormány között, a szovjet–német megnemtámadási szerződés megkötése óta a Szovjetunióval való kapcsolatok kérdésében fennállottak.

Antonescu a megbeszéléseken közölte Cianóval, hogy a magyar kormány fenyegető fellépése Romániával szemben arra késztetné a román kormányt, hogy megegyezzen a Szovjetunióval, és kérte Olaszország mérséklő közbelépését Budapesten. Ciano erre ígéretet tett, s azonnal utasítást küldött Vinci budapesti olasz követnek, tudassa Csákyval, hogy megbeszéléseket kívánna vele folytatni a dunai és balkáni problémákról, ezért kéri, hogy 1940. január elején utazzon Velencébe. Ciano a román–olasz megbeszéléseken Mussolini megbízásából azt is értésére adta a román megbízottnak, hogy szovjet–román háború esetén Olaszország kész olyan természetű segítséget nyújtani a román hadseregnek, mint amilyent a spanyol polgárháború idején Francónak adott. Hajlandó hadianyagot, repülőgépeket és páncélautókat szállítani Romániának.[96]

Ciano és Csáky találkozására 1940. január 5-én, 6-án és 7-én került sor Velencében. Ciano tájékoztatta a magyar külügyminisztert Antonescuval folytatott tárgyalásairól s arról, hogy a szovjet–román fegyveres konfliktus esetén az olasz kormány katonai támogatást nyújt Romániának. Egyben közölte Csákyval, hogy amennyiben Magyarország biztosítékokat nyújtana Romániának arra nézve, hogy nem támadja hátba, számíthatna a román–magyar határ menti területsáv és a Bánát körüli részek átadására. Csáky az ajánlattal szemben sietett leszögezni, hogy ezek a területi engedmények nem elégítenék ki a magyar kormányt, mert akkora terület megszerzésére törekszik, amely „döntő befolyást biztosít Magyarországnak a Kárpát-medencében". Ismertette Cianóval a területi követelések maximumát (78 ezer négyzetkilométer 4,2 millió lakossal) és minimumát (50 ezer négyzetkilométer 2,7 millió lakossal) tartalmazó memorandumot, s a kormány határozatát arról, hogy melyek azok az eshetőségek, amelyek Magyarország beavatkozását vonnák maguk után. Csáky belemelegedve a feltételek felsorolásába, kijelentette azt is, hogy a magyar kormány Romániával szembeni területi követeléseit a fennálló európai konfliktus befejeződése előtt kívánja rendezni, különösen abban az esetben, ha Olaszország hozzálátna valamilyen követelésének kielégítéséhez, mert „a magyar és olasz problémák megoldása között szükségszerű időbeli összefüggést lát". Azzal érvelt, hogy a magyar kormány bukásához vezetne, ha Olaszország és esetleg más államok is sorra rendeznék problémáikat, Magyarország pedig passzív maradna. A román–magyar kérdésekkel kapcsolatban abban állapodtak meg, hogy az olasz külügyminiszter ismertetni fogja a román kormánnyal a magyar kormány három pontba foglalt álláspontját, s azt is, hogy „az olasz kormány a magyar követelésekből nehezen alkudhat le". A magyar igényekkel kapcsolatban Csáky közölte, hogy egyelőre nem kéri Cianót a magyar területi követelések közvetítésére Románia felé, mert ezt még ko-

rainak tartja. Ciano pedig azt hozta Csáky tudomására, hogy a román kormány kérése elől, amely már felkérte közvetítésre, kitért az alábbi indoklással: „...a magyar revíziós követeléseket támogató Olaszország nem óhajt Magyarországra nyomást gyakorolni igényeinek mérséklése céljából."[97]

A velencei megbeszélések, a német álláspont, valamint bizonyos angol ösztönzések arra késztették Telekit, hogy – fontos engedményeket téve – módosítsa a már korábban kidolgozott határozatokat a Románia elleni beavatkozás feltételeiről. Az új változat a következő volt: Magyarország, bár nem mond le Romániával szembeni területi követeléseiről, nem fog kísérletet tenni a területi követelések rendezésének kierőszakolására a háború folyamán. Kivéve, ha a Szovjetunió és Románia között háború robbanna ki, amely a balkáni helyzet megváltozásához vezetne, s ha Románia Dobrudzsát átadná Bulgáriának. Nem kíván beavatkozni azonban akkor, ha Románia sikeresen ellenáll, vagy ha a szövetségesek közel-keleti hadserege Románia segítségére siet.[98]

1940. február–márciusban új módon vetődött fel Erdély kérdése. Napirendre került a német csapatok esetleges átvonulása magyar területen Romániába, amit Teleki összeegyeztethetetlennek tartott semlegességi politikájával. Március 23-án ezért ismét Rómába utazott konzultációra. Dilemmájának eldöntését azonban sem Mussolini, sem Ciano nem segítették elő. Az erdélyi kérdés megvitatása során Teleki részletesen ismertette álláspontját a revízió mértékéről. Jelezte, hogy Magyarország hajlandó lenne területi követeléseit mérsékelni, és egy kompromisszumos megoldást elfogadni, amennyiben erre békés úton sor kerülhetne. Mussolini helyeselte Teleki mérsékelt irányvonalát, és kijelentette: „Romániának megmondták, hogy csak akkor állanak vele komolyan szóba, ha Magyarországgal rendezi ügyeit." „Erdéllyel – tette hozzá – azt kell csinálniuk, amit az articsókával: levelenként megenni." Úgy vélte, hogy a helyzet még nem érett meg a cselekvésre.[99]

Olaszország eleinte a Romániának küldött 1940. június 26-i szovjet ultimátum után is – egyébként a németekével egyező – halogató álláspontot foglalt el Erdély ügyében. „A fasiszta kormány – táviratozta Ciano Budapestre július 2-án – mint eddig is, a jövőben is támogatni fogja a magyar követeléseket, a megfelelő időben, hogy el lehessen jutni a kívánt revízióhoz, fegyveres erő alkalmazása nélkül, Olaszország és Németország szükséges közreműködésével."[100] Az olasz üzenetre Teleki Mussolinihez írt személyes levélben válaszolt. A levelet, valamint a hozzá mellékelt francia nyelvű memorandumot és térképeket (amelyeken a magyar kormány „minimális követelései" voltak feltüntetve), továbbá a statisztikai táblázatokat nem a követtel, hanem Szabó László római magyar katonai attasén keresztül jutatta el Mussolinihez. A levél első részében a miniszterelnök közölte Mussolinivel, hogy július 10-én Csákyval együtt Németországba utazik, majd részletesen elemezte a besszarábiai külpolitika kihatásait azzal a következtetéssel, hogy ilyen körülmények között nem lehet a magyar kormányt tétlenségre kényszeríteni. Szabó július 4-én Ciano kíséretében kereste fel Mussolinit. A miniszterelnök levelének átadása után Teleki szóbeli utasításainak megfelelően ismertette a magyar kormány elképzeléseit a magyar–román területi kérdés megoldásáról. Négy lehetőséget említett meg: 1. A tengelyhatalmak engedjék meg a azonnali támadást Románia ellen. 2. Biztosíték, hogy rövid időn belül megindítandó tárgyalások útján megkapja Magyarország Erdélyt vagy annak egy részét. 3. A tengelyhatalmak legalább garantálják, hogy később, amikor az általános helyzet megengedi, tárgyalások révén visszacsatolják egész Erdélyt vagy legalább egy részét. 4. A tengelyhatalmak garantálják, hogyha nem sikerül békés úton eredményt elérni, Magyarországot hadianyag-támogatásban részesítik. Szabó Teleki megbízásából azt is közölte Mussolinivel, hogy ha e garanciák egyikét nem kapja meg a magyar kormány a tengelyhatalmaktól, Magyarországon a helyzet megváltozik. Mussolini Teleki levelének elolvasása után szokásához híven egyetértését fejezte ki a magyar követelésekkel. Hangoztatta, hogy a magyar igényeket ki kell elégíteni, s ezt a magyar államférfiak közeli berlini látogatása alkalmával meg kell beszélni. Amikor azonban a magyar katonai attasé azt a lehetőséget vetette fel, hogy Hitlerrel folytatott megbeszéléseken esetleg nem sikerül majd a magyar követeléseknek érvényt szerezni, már nem nyilatkozott ilyen határozottan. Csak annyit mondott: „Majd meglátjuk, mit teszünk."[101]

A magyar aktivitást 1940. július végén a román miniszterelnök személyesen próbálta ellensúlyozni Rómában. A tanácskozások során Mussolini kifejtette, hogy a román–magyar határ módosítása elől többé nem lehet kitérni. A revízió mértékéről és elvi alapjáról ezt mondta: „A megállapodást etnográfiai alapon kell keresni." Majd hozzátette: a területi engedmények Romániát nem gyengítenék, mivel „szabadulna az allogén népi elemektől".[102] Az olasz álláspont az ezt követő kritikus napokban is ez maradt.

2.8. Németország magatartása

A második bécsi döntés meghozatalában Németország mindegyik nagyhatalom közül a legfontosabb szerepet játszotta. A német külpolitika alakulásával és a magyar revíziós törekvések német megítélésével ezért kissé

részletesebben foglalkozunk, mint az eddig a többi nagyhatalom esetében tettük.

Az 1923 utáni német külpolitikát a Gustav Stresemann és munkatársai által kidolgozott ún. teljesítési elv *(Erfüllungspolitik)* határozta meg. Ennek két legfontosabb eleme a nyugati német határok elismerése és a Franciaországgal való megbékélés, illetve a keleti határok békés, tárgyalásos úton elérendő revíziója volt. E politikától vezérelve Németország aktivitása Kelet-Közép- és Délkelet-Európában az 1920-as évek folyamán minimális volt: lényegében a kereskedelempolitikára és a német kisebbségek kulturális támogatására korlátozódott. A *status quo* felborítása ebben az időben nem tartozott Berlin céljai közé.[103]

A Weimari Köztársaság általános külpolitikáját és ennek alárendelt viszonylag passzív Délkelet-Európa-politikáját a magyar politikai vezetés sokáig nem értette meg. Azt remélték, hogy Németország már az 1920-as években fel fogja karolni a magyar revíziós követeléseket. Ez azonban az említett okok miatt nemcsak nem következett be, hanem a német diplomácia még a szorosabb német–magyar kapcsolatokat is helytelenítette. „Egy túl szoros együttműködés Magyarországgal – olvashatjuk a német külügyminisztérium ezzel kapcsolatos álláspontját 1925-ből – nagyon meggondolandó, mert ez megterhelne bennünket a Csehszlovákiának, Romániának, Jugoszláviának és Ausztriának juttatott területrészek visszaszerzésére vonatkozó magyar kívánságokkal."[104]

A magyar közeledési kísérletek konzekvens visszautasítása[105] nem jelentette azt, hogy a német vezetés nem volt tisztában a trianoni békeszerződés igazságtalanságaival, sőt azt sem, hogy a határrevízióra vonatkozó magyar követeléseket ne tartották volna bizonyos mértékig indokoltnak. Egyik Benešsel folytatott 1928-as tárgyalása során a *Wilhelmstrasse* második embere, Schubert államtitkár erre egyértelműen utalt is. Beneš magyarellenes vádaskodásaira válaszolva kijelentette: kétségtelen, hogy a magyarok nagyon „nyugtalanok". „Másrészről azonban – tette hozzá – egészen nyíltan meg kell mondanom, hogy erre a nyugtalanságra van bizonyos okuk. A nagy hiba véleményem szerint éppen abban áll, hogy a békeszerződéssel túlontúl belevágtak a magyar területbe."[106] Ugyanő más alkalommal (1928-ban) Kánya Kálmán berlini magyar követnek kijelentette: „A magyaroknak bizonyos mértékig türelemmel kellene lenniük velünk szemben. Mivel egészen világos, hogy egy állam a másiknak, éppen úgy, mint egyik ember a másiknak, csak akkor tud segíteni, ha ő maga már ismét egészen egészséges és visszanyerte erejét."[107] Kevésbé metaforikusan megfogalmazva ez azt jelentette, hogy mindaddig, amíg a minimális német követelések nem teljesülnek, s így Németország keze külpolitikailag kötve van, addig nem várható tőle a magyar revízió támogatása.

A magyar revíziós követelésekkel szembeni német „közömbösség" és számos más egyéb vitakérdés (például a magyarországi német kisebbség iskolaügye) miatt az 1920-as évek utolsó harmadára a hagyományosan baráti német–magyar viszony meglehetősen kimértté, sőt hűvössé vált. „Az *Erfüllungspolitik* és a magyar politika között oly nagy a különbség, hogy ezt a magyar közvélemény, melynek felfogása jórészt még a magyar–német fegyverbarátságon alapozódik, nem tudja megérteni" – rögzítette legendás naplójába Kozma Miklós 1928 novemberében.[108]

Az 1929 végén és 1930 elején bekövetkezett személycserék – Müllert a kormány élén Brüning, Stresemannt Julius Curtius, majd von Neurath báró, Schubert külügyi államtitkárt pedig Bernhard von Bülow váltotta fel – külpolitikai kurzusváltás kezdetét jelentették. A változás lényege abban állt, hogy míg Stresemann és munkatársai a versailles-i békerendszer kereteit elfogadva és a franciákkal együttműködve törekedtek nagyobb mozgáslehetőségre és annak alapján a keleti német határok módosítására, addig az új vezetők e nemzetközi rendszert magát kívánták megingatni, és ezzel a revíziót elérni. Délkelet-Európa vonatkozásában a kurzusváltás mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a bilaterális jellegű kereskedelempolitika kezdte elveszíteni tisztán gazdasági jellegét, és fokozatosan a német külpolitika egyik nyomásgyakorló eszközévé vált. Az addig hangoztatott politikai „érdektelenségnek", „semlegességnek" és „be nem avatkozásnak" tehát vége szakadt. A jelszó – mint Dirk Stegman német történész írja – ismét „a német gazdasági vezetés alatti *Mitteleuropa*" lett. A német Délkelet-Európa-politika ezzel megkezdte visszakanyarodását a háború előtti és alatti multinacionális „nagytérgazdaság" vágányaira.[109]

A német külpolitika délkelet-európai nyitásával kapcsolatos „szándéknyilatkozatok" valóra váltásának első jele a német–osztrák vámunió meglepetésszerű bejelentése volt 1931 márciusában. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a délkelet-európai országokhoz fűződő kereskedelmi kapcsolatok felülvizsgálata és újrarendezése is. A térségből érkező panaszoknak helyt adva Németország 1931. június 27-én Romániával, július 18-án pedig Magyarországgal kötött kereskedelmi szerződést. Ezekben mindkét dunai ország gabona- és élőállat-kivitele jelentős vámkedvezményeket kapott. Ezek a szerződések szakítást jelentettek a legnagyobb kedvezmény addig érvényes elvével, azaz a többé-kevésbé akadálytalan multilaterális áruforgalommal, s a kereskedelmi kapcsolatok harmadik állammal szemben diszkreditív bilaterizálása révén a Harmadik Birodalom autarkiás regionalizmusának az irányába mutattak.[110]

A német Délkelet-Európa-politika 1931-es offenzívája a világháborúban győztes hatalmak ekkor még áttörhetetlen falanxában ütközött. Németországnak nemcsak a vámuniótól kellett visszalépnie, hanem – közel egyéves huzavona után – végül a preferenciális szerződéseket sem léptethette életbe. A nagyra törő délkelet-európai tervek és a reálpolitikai lehetőség között tehát 1930–32-ben még jelentős szakadék tátongott. Annyi ereje azonban már ekkor is volt a német politikának, hogy – ha saját tervét nem is tudta megvalósítani – minden más regionális együttműködési elképzelést zátonyra futtatott. Briand 1930-as és Tardieu 1932-es elképzelése egy francia patronátus alatti és a német érdekek kizárásával létrejövő egységes Duna-medencei gazdasági és politikai unióról éppúgy Berlin vétójába ütközött, mint Anglia valamivel későbbi javaslata a dunai államok vámszövetségéről. A mindig elutasító s a franciákkal szemben immár nyílt konfrontációt is vállaló német állásfoglalásokban világosan megfogalmazódott, hogy a dunai államok Németország nélküli gazdasági egyesülése egyet jelent ezen államok „Németország elleni egyesülésével", s hogy „az európai igazságos és tartós rend előfeltétele Németország számára mindenekelőtt egy kielégítő természetes élettér biztosításában rejlik".[111] A francia és angol tervekkel szembeni német védekezés egyik legfontosabb fegyvere a közép- és délkelet-európai államok egymás közötti ellentéteinek a mozgásba hozása és felhasználása volt. Vagyis az, hogy ezt a Németország nélküli, a kelet-európai agrárterület és nyersanyagbázis, illetve a közép-európai ipari centrumok közötti köldökzsinórt elvágó s politikailag ugyanakkor a *status quo*t szilárdító rendezést maguk az érdekeltek, a válsággal küzdő dunai és balkáni országok se akarják. Ebből a szempontból a Balkánon elsősorban Szófiára, a Duna-medencében pedig Budapestre tudtak támaszkodni a németek. Ez viszont Magyarország helyének és szerepének az újragondolását vonta maga után a német külpolitikai célkitűzések rendszerében. Ezzel függött össze, hogy Bethlen István magyar miniszterelnököt meghívták Berlinbe 1930 novemberében. A térség államférfiai közül ő volt az első, aki a háború óta a német kormány vendégszeretetét élvezhette. Fogadtatása ugyancsak sokatmondóan szívélyes volt. A sajtó Magyarország trianoni veszteségeit és a konszolidáció eredményeit ismertette, s az „évszázados" német–magyar „sorsközösséget" ecsetelve utalt arra is, hogy „mindkét állam az európai politika egyazon táborához tartozik". Ugyanez a tónus jellemezte a német politikusok nyilatkozatait is. Brüning kancellár pohárköszöntőjében dominált a „hű barátság", a „régi sorsközösség", a magyar–német „állandó barátság" és a két ország nemzeti céljaiból adódó politikai érdekközösség hangoztatása. Curtius külügyminiszter pedig azt hangsúlyozta, hogy „a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és a leszerelési kérdésekben, párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával". Hozzátette: bár új szövetségi rendszer kialakítására a német kormány egyelőre még nem gondol, ennek ellenére reméli, hogy „az idők folyamán a német és magyar politika közt mind szorosabb érintkezés és kölcsönös támogatás alakul majd ki".[112]

A kelet-európai német és magyar politika érdekei persze továbbra sem estek teljesen egybe. Lengyelország, amelyet Magyarországhoz baráti szálak fűztek, a német revízió első számú célpontja volt. A Romániával és Jugoszláviával szembeni magyar revíziós célok megvalósulásához viszont német érdek nem fűződött. S végül Burgenland kérdésében lappangó ellentét jellemezte az álláspontokat. A hosszú távú német és magyar célok tehát tulajdonképpen csak Csehszlovákia ellenében találkoztak. A budapesti német követ 1932. novemberi felvetését, miszerint a magyarokkal közölni kellene, hogy „óhajuk a természetes határok visszaszerzésére békés revízió formájában... támogatásunkat élvezi", a *Wilhelmstrasse* vezetői éppen ezért elvetették. 1932. december 1-jén ehelyett így összegezték a Magyarországgal, illetve a magyar revízióval kapcsolatos új német politikát: „Magyarország jelentőségét a német külpolitikában elsősorban az a tény határozza meg, hogy mindkét nagy politikai kérdésben, amely Németország újrafelemelkedése szempontjából ma döntő fontosságú, azaz a leszerelés és a békeszerződésekben megállapított határok revíziójának kérdésében természetes szövetségesünk. (...) Ami a határrevíziót illeti, a konkrét célok itt ugyan egészen különbözőek, közös azonban az érdek a háború utáni szerződések alapján meghúzott határvonalak bárhol kezdődő megbontásában. A konkrét célok különbözősége a határrevízió kérdésében azzal a következménnyel jár, hogy Németország és Magyarország ebben nem tud közösen eljárni, tehát egyik nem várhat aktív támogatást a másiktól."[113]

A nemzetiszocialista Délkelet-Európa-politika nagyobb zökkenő vagy törés nélkül kapcsolódott a késő weimari kor dunai és balkáni politikájához. Az NSDAP vezetőinek és szakértőinek a gondolatvilágában ugyanis Kelet-Közép- és Délkelet-Európa éppen olyan kitüntetett helyet foglalt el, mint a korábbi vezetők és gazdasági szakemberek 1929–32-es elképzeléseiben. Ez fejeződött ki abban, hogy 1933 és 1935 között Németország kétoldalú kereskedelmi egyezményeket kötött a délkelet-európai országokkal, beleértve Magyarországot is. Ezek az egyezmények hatékonyan hozzájárultak a délkelet-európai országok gazdasági fellendüléséhez. Ezzel viszont elkerülhetetlenül Németország kiszolgáltatottjaivá váltak.[114]

Az 1930-as évek magyar vezetése Hitler hatalomra kerülésétől azt remélte, hogy a német diplomácia immár fenntartások nélkül a magyar revízió mellé fog állni. Többek között ez a remény fejeződött ki Gömbös minisz-

terelnök Hitlerhez intézett 1934. február 14-i levelében is. Gömbös ebben arról írt, hogy a történelmi Magyarország visszaállítása nemcsak magyar érdek, hanem német birodalmi érdek is, mert csak „egy erős magyar állam képes a velünk szemben ellenséges érzületű népek jogosulatlan aspirációit sikerrel visszaszorítani".[115] A magyar vezetésnek természetesen ismét csalódnia kellett. Az altruista attitűd Hitlertől még távolabb állt, mint elődeitől. Lényegében ő is úgy látta, hogy bizonyos mértékű német–magyar érdekazonosság egyedül Csehszlovákiával szemben áll fenn. Gömbössel 1933-ban és 1935-ben, majd Horthyval 1936-ban és Darányi Kálmán miniszterelnökkel 1937-ben egyaránt ebben a szellemben beszélt. A szerb és a román vezetőkkel ugyanakkor azt közölte, hogy Németországtól távol áll „a magyar revíziós szándékok fenntartás nélküli támogatása".[116]

A magyar revízióval szembeni német rezerváció a magyar vezetők körében elégedetlenséget és méltatlankodást váltott ki. A brit ösztönzés mellett ez az elégedetlenség és méltatlankodás is hozzájárult ahhoz, hogy 1938-ban Magyarország komolyan fontolóra vette a kisantanthoz való közeledést. Hitler ugyanakkor az *agent provocateur* szerepét szánta Magyarországnak Csehszlovákia dezintegrálálásában. Lényegében azt akarta, hogy egy fegyveres konfliktus kirobbantásával Magyarország teremtse meg az ürügyet a német katonai beavatkozás számára. Ennek fejében egész Szlovákiát ajánlotta fel Magyarországnak. A kedvezőtlen nemzetközi következményektől tartó magyar vezetők – Horthy mellett Imrédy Béla miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter – azonban nem vállalták ezt a szerepet. Ez a magatartás – olvasható a korral foglalkozó egyik legutóbbi szintézisben – „az 1919 és 1945 közötti korszak legrangosabb magyar diplomáciai teljesítménye volt".[117]

A magyar magatartás Hitlert hallatlanul felbőszítette, és a Csehszlovákiával szembeni magyar revíziós igények teljesítését a továbbiakban csak mérsékelten és fenntartásokkal támogatta. Utaltunk már rá, hogy a müncheni egyezménybe Mussolini felvetésére került be a magyar revíziós igény. A római magyar követ Mussolinitől úgy tudta, hogy „Németek a magyar kérdésben csak gyengén, a tót kérdésben [magyar–lengyel közös határ – K. J.] pedig egyáltalán nem támogatták javaslatát".[118] Hitler a későbbiekben, az októberi magyar–szlovák tárgyalások idején is csak mérsékelt támogatásban részesítette a magyarokat. „Ha háborúra került volna sor – közölte például Darányi Kálmánnal 1938. október 14-én – Magyarország megkaphatta volna egész Szlovákiát. Most viszont alkalmazkodnia kell ahhoz, ami lehetséges." A szlovákok – oktatta tovább Darányit – „függetlenekké akarnak válni és végképp nem akarnak Magyarországgal egyesülni".[119] Hitler tehát csak a valóban magyar területek visszakerülését támogatta.

A Szlovákia és Kárpátalja jövőjével kapcsolatos német–magyar nézeteltérés az első bécsi döntés után is megmaradt. Magyarország szerette volna ezeket a nem magyar területeket is visszaszerezni, míg Hitler a térség dezintegrálására s ezáltal saját befolyásának a növelésére törekedett. A magyar birodalmi gondolat Németország számára elfogadhatatlan volt. „Magyarországnak – jegyezte fel ezzel kapcsolatban Mackensen budapesti német követ 1939. február 2-án – tisztában kell lennie azzal, hogy hatalmi helyzete imperialista politika folytatásához nem elég. Ragaszkodása a Szent István-i birodalom határainak gondolatához végül is nem egyéb, mint ha Olaszország Pozsonyt követelné vissza magának, mivel az egykor az *Imperium Romanum*hoz tartozott."[120] A felelősség megosztásának szándékától vezérelve, és talán bizonyos magyar lépéseket – *Volksbund* megalakulásának engedélyezése, csatlakozás az Antikomintern Paktumhoz stb. – is honorálandó, Csehszlovákia szétzúzásakor Hitler mégis engedélyezte Magyarország számára Kárpátalja visszacsatolását.

1939-től a német politika Délkelet-Európában arra törekedett, hogy a már több szempontból hozzá igazodó Magyarország és Bulgária után Romániát és Jugoszláviát is magához láncolja. Ebből és a gazdasági kapcsolatok zavartalanságának elvéből kiindulva a két országgal szembeni bolgár és magyar revíziós követeléseket Berlin továbbra sem támogatta. Ehelyett inkább a *status quo* alapján történő megegyezéssel értett egyet. A magyar és a bolgár revíziós törekvéseknek megálljt parancsoló német magatartás azután is érvényben maradt, hogy 1939. április 13-án Románia elfogadta a függetlenségére nyújtott nyugati (angol–francia) garanciát. Bár ez Berlinben nemtetszést váltott ki, az *Auswartiges Amt* többre értékelte a gazdasági kapcsolatok zavartalan bonyolódását s különösen a román kőolaj importját.[121]

A magyar vezetés a német álláspontot annyiban fogadta el, hogy Jugoszláviával szemben hajlott a közeledésre és a területi követelések zárójelbe tételére. Ugyanakkor minden lehetséges alkalommal jelezte, hogy Romániával szemben területi követelései vannak, „amelyeket még a jelenlegi háború befejezése előtt ki kell elégíteni". A balkáni nyugalom fontosságát hangsúlyozva a magyar „megkereséseket" 1940 nyaráig Hitler sosem vette figyelembe.

A háború kezdetétől egészen 1940. június végéig, Franciaország kapitulációjáig Németország mereven elzárkózott a Romániával szembeni magyar és bolgár revíziós igények kielégítése elől. Ezekről a problémákról még csak tárgyalni sem volt hajlandó. A magyar kormánynak voltak kísérletei a revízió szükségességének elismertetésére, de ezek mind kudarcot vallottak. Nem járt sikerrel Teleki 1940. áprilisi próbálkozása sem, amikor Hitlerhez írott levelében német–olasz–magyar megbeszéléseket indítványozott a dél-

kelet-európai problémákról. Hitler a nyugati hadjárat befejezéséig ragaszkodott a versailles-i béke által teremtett *status quo* fenntartásához a térségben. Minden olyan magyar vagy bolgár akciót kíméletlenül letört, amely veszélyeztette volna a délkelet-európai nyugalmi állapotot, és ezzel együtt a román kőolaj zavartalan szállítását a *Reich* hadigépezete számára.[122]

Hitler, illetve Németország álláspontja a román–magyar viszályt illetően az 1940. június 26-i szovjet ultimátum, illetve Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz csatolása után változott meg. Azzal, hogy a Szovjetunió ismét megjelent a Balkánon, a német stratégiai érdekek sérültek, s nem lehetett kizárni, hogy ez csak az első lépés a térségbe való szovjet behatolás útján. Számolni kellett egy Románia elleni esetleges szovjet–magyar fellépéssel is, amely Németországot hallatlanul előnytelen helyzetbe hozta volna, s nagy valószínűséggel a kőolajszállításokban is zavarokat idézett volna elő. Ahhoz, hogy Németország a Szovjetunió elleni háborúba induló német hadsereg déli szárnyának felvonulását biztosíthassa, mindenekelőtt azokat a zavaró tényezőket kellett kiküszöbölnie, amelyek Délkelet-Európában kockáztatták volna ennek a felvonulásnak a sikerét. Ilyen zavaró tényezőt jelentett a magyar–román és bolgár–román területi vita. A Szovjetunió elleni támadás sikeréhez Németország számára nem csak jelentős gazdasági erőforrások teljes kiaknázása volt szükséges. Magyarország, Románia, Bulgária stratégiailag is fontos terület volt. Ezen túlmenően a délkeleten felvonuló német hadsereg útja Magyarországon vezetett keresztül. Hitler jól tudta, hogy a német alakulatok átvonulásának és a magyarországi vasútvonalak igénybevételének ára csak a magyar uralkodó osztály revíziós igényeinek legalábbis részleges kielégítése lehet. Mindezek együttesen vezettek oda, hogy 1940. július 10-én – Ciano jelenlétében – Hitler végre hajlandó volt megvitatni a magyar kormány képviselőivel a Romániával szembeni magyar követeléseket. A tárgyalásokra Münchenben került sor, az ún. *Führerhaus*ban.

A megbeszélések a magyar delegáció vezetőjének, Teleki Pál miniszterelnöknek az expozéjával kezdődtek. Teleki hosszan indokolta, hogy Magyarország miért nem mondhat le Erdélyről, illetve annak egyes részeiről. Hangsúlyozta, hogy a magyar kormánytól távol áll, hogy háborút provokáljon Romániával, ám bizonyos esetekben – például, ha az erdélyi magyarságot veszélyek fenyegetnék – Magyarország katonai fellépése elengedhetetlen. Hitler erre cinikusan azt válaszolta, hogy „Ha Magyarország azt gondolja, hogy Románia ellen saját erejéből felléphet és kész az ilyen akcióból származó esetleges következményeket saját felelősségre vállalni, akkor a Románia elleni háborús beavatkozásnak nem áll semmi útjában." Majd hozzátette: ha az akció kudarccal végződne, és előre nem látható

komplikációkhoz vezetne, Magyarország magára vessen, a tengelyhatalmak nem fognak beavatkozni. Telekit és külügyminiszterét Hitler magatartása némileg elbizonytalanította. Ezután ismét Hitler ragadta magához a szót, s biztosította a magyarokat arról, hogy Németország és személy szerint ő „nagy rokonszenvvel viseltetik a magyar igények iránt". A fegyveres fellépést azonban nem tanácsolta. Azt szeretné – mondta –, „ha Magyarország szakaszonként és tárgyalások útján próbálná elérni célját". Hozzátette, hogy Károly román királyt ugyanerre fogja felszólítani. Ribbentrop ezt azzal egészítette ki, hogy jelezte: a román külügyminiszter már közölte a bukaresti német követtel, hogy Románia kész lenne tárgyalni.[123]

Ígéretéhez híven július 15-én Hitler valóban küldött levelet a román királynak. Ebben a zsarolás, a fenyegetés és az ígérgetés eszközeit váltogatva jelezte Károlynak, hogy nézete szerint csak egyetlen járható út van Románia számára: a megegyezés Magyarországgal és Bulgáriával, akár áldozatok árán is. Hozzátette: Magyarország nem mindent követel vissza; hajlandó elfogadható kompromisszumot kötni.[124]

A román vezetés ekkor még reménykedett benne, hogy elkerülhető lesz a nagyobb területi engedmény, és ezért időhúzással próbálkozott. Jól szemlélteti ezt a magatartást Bárdossy László bukaresti magyar követ 1940. július 17-i távirata: „Különféle információk alapján jelenthetem, hogy román felelős tényezők a helyzetet következő módon ítélik meg: Ha a müncheni megbeszélések nem is voltak kedvezőtlenek Magyarország számára, Románia minden esetre időt nyert. Fegyveres konfliktus veszélye, amelytől itt legkomolyabban féltek, egyelőre, – de lehet, hogy véglegesen – elhárult, most következő időszakot német jóindulat és románok bizalmának, bátorságának felélesztésére akarják felhasználni. Román kormány ezért el van határozva, hogy politikai és gazdasági vonatkozásban, valamint szereplő személyek megválasztásában maradéktalanul teljesít minden német kívánságot."[125] Hitler levelére ezért csak többnapos késéssel válaszoltak. Ezt július 26-án maga a román miniszterelnök, Gigurtu és külügyminisztere, Manoilescu adta át Hitlernek.

A német–román tárgyalásokon Ribbentrop heves szemrehányásokban részesítette a román vezetőket merev viselkedésükért, vagyis azért, hogy csak jelentéktelen határkiigazításokra mutatnak hajlandóságot. A román miniszterelnök erre azt válaszolta, hogy kész komoly kísérletet tenni a megegyezésre határrevízió és lakosságcsere formájában. Nagyszabású határrevízióra azonban nem lát lehetőséget. A másnapi megbeszélésen Hitler is elég offenzíven lépett fel. Hangsúlyozta, hogy az érintett felek közvetlen tárgyalására lenne szükség. Esetleges népszavazás lebonyolításában vagy a néprajzi arányok helyszíni vizsgálatában – hangsúlyozta – Németország

nem fog részt venni. Megemlítette, hogy az „eredeti magyar követelés", azaz a „Szent István-i birodalom ezeréves határának a visszaállítása" „természetesen lehetetlen". Ribbentrop ehhez hozzátette: „...a magyarok az 1919-ben elveszített terület felét akarnák visszakapni". Hitler kérdésére, hogy Románia mekkora területet lenne hajlandó átengedi, ekkor hangzott el Gigurtu már említett ajánlata a 14 ezer négyzetkilométerről. A tárgyalások befejező szakaszában Manoilescu megkérdezte: ha a kétoldalú tárgyalások nem vezetnének eredményre, akkor a román kormány kérheti-e Németország döntőbírói közbelépését. Hitler erre tagadólag válaszolt.[126]

A budapesti német követ július 30-án informálta a magyar külügyminisztert a 26-i német–román megbeszélésről. Közölte, hogy a román kormány pozitív választ adott arra a német tanácsra, hogy a román kormány kezdjen közvetlen tárgyalásokat Magyarországgal. Másnap, július 31-én a román Koronatanács valóban ilyen értelmű döntést hozott.[127] Háború, döntőbíráskodás vagy népszavazás helyett a magyar–román ellentét rendezésére először ily módon a csehszlovák–magyar konfliktushoz hasonlóan a két érintett fél kétoldalú tárgyalásainak formájában történt kísérlet.

2.9. A Turnu Severin-i tárgyalások

A román–magyar tárgyalások rendkívül nehezen indultak meg. A magyar kormány a román kezdeményezésre várt, de Románia sem sietett egyhamar ajánlatot tenni Magyarországnak. A román Koronatanács július 31-i említett döntése alapján Bossy római román követ, akit tájékozódni küldtek Budapestre, csak augusztus 7-én érkezett meg a magyar fővárosba. A román megbízott kapott feladatának megfelelően csupán tájékozódni kívánt a magyar kormány elképzeléseiről, és azt javasolta, hogy magyar felelős megbízottakat küldjenek Romániába, ha a magyar kormány hajlandó a tárgyalások megkezdésére. Teleki és Csáky viszont arra akarta felhasználni Bossy budapesti misszióját, hogy egy azonnali általános nyilatkozatot fogadtasson el a magyar követelésekről, s így még a tárgyalások megkezdése előtt bizonyos kötelezettségvállalásra ösztönözze a román kormányt. Teleki a megbeszélésen egy emlékiratot kívánt átadni a román megbízottnak, amelyben a magyar kormány nevében kijelentette volna, hogy kész megegyezni Romániával, ha a román kormány hajlandó a területi megegyezést elfogadni. A megegyezés létrejötte után hajlandó a lakosságcsere gondolatát tudomásul venni „Románia egész területére vonatkozólag, és kész a románokat Romániába visszaküldeni, cserébe kérve a románoktól, hogy küldjék neki vissza a Romániában lakó magyarokat,

nem téve különbséget az Ó-királyság és Új-Románia tekintetében". Amint a román kormány késznek mutatkozik ennek az eljárásnak elfogadására, magyar kormány tudomására fogja hozni a határ új vonalát. „Hogy minden félreértés elkerültessék – fejeződött be az emlékirat –, a magyar kormány kötelességének érzi kijelenteni, hogy sem nem akar, sem nem tud alkudozni. Ennélfogva ismertetni fogja Romániával azt a határt, ameddig ésszerűen elmehet, és ami megfelel a kompromisszum igazi értelmezésének."[128]

Bossy az emlékiratot nem vette át, és – a magyar tárgyalópartnerek unszolására – csak mint magánember olvasta el. A tárgyalások időpontjára vonatkozólag a román küldött ugyancsak kitérő válaszokat adott. Minden arra mutatott tehát, hogy a románok továbbra is időhúzással kísérleteztek. Az okmányt végül is augusztus 8-án Bárdossyn keresztül jutatták el a román kormányhoz. A román megbízott visszautasító magatartása az előzetes megbeszélések hangulatát meglehetősen elmérgesítette. A magyar lapok heves sajtókampányba kezdtek, Romániát időhúzással vádolták. Kétségbe vonták Bossy missziójának őszinte szándékait, vitatták mire terjed ki egyáltalán meghatalmazása.[129]

Manoilescu román külügyminiszter augusztus 10-én válaszolt a magyar emlékiratra, amiben ismét a lakosságcserére – mint a tárgyalások egyedül lehetséges alapelvére – tért vissza, s csak ennek alapján látott lehetőséget a területi engedményekre. „A határvonal eltolása csak annyiban opportunus, amennyire... az államok életterét növelheti" – tartalmazta az okmány. A tárgyalások mielőbbi megindítása elől azonban nem zárkózott el. Sőt többféle javaslatot tett a tárgyalások színhelyére vonatkozólag.[130] Augusztus 12-én kapta meg Bukarest a magyar kormány viszonválaszát, ami visszautasította ugyan a román megközelítést, de méltányolta a tárgyalási készséget és azt, hogy a román kormány nem zárkózott el mereven a területátadás gondolatától. Kiemelve a román memorandum egyik mondatát, a magyar dokumentum annak kívánatosságát hangsúlyozta, hogy „a két állam abba a helyzetbe jusson, hogy etnikai szempontból a lehető leghomogénebb legyen, határai egyesítvén a lehető legnagyobb számú fajtestvéreit". A tárgyalás színhelyéül Sinaját javasolta, és Hory András volt varsói, illetve korábban bukaresti követet nevezte meg teljhatalmú megbízottjaként. Másnap román javaslatra a két kormány megállapodott abban, hogy augusztus 16-án nem Sinaján, hanem Turnu Severinben kezdik el a tanácskozásokat.[131]

A román–magyar tárgyalások augusztus első felében tehát elkezdődhettek végre. Azonban a magyar kormány nem fűzött sok reményt ezekhez, hiszen minimális követelései is Erdély több mint felére terjedtek ki, és tudták, hogy ha a tárgyalóasztalnál ülő magyar delegáció nem tudja alátá-

masztani munkáját azzal, hogy saját fegyveres erejével vagy a tengelyhatalmak révén nyomást gyakorol Romániára, a román kormány a magyar igényeket nem fogja teljesíteni. A német tilalom miatt nem lehetett szó magyar fegyveres nyomásról, és Németország közvetlen támogatására sem számíthattak, hiszen Hitler minduntalan azt hangoztatta, hogy nem kíván beavatkozni a román–magyar tárgyalásokba.

A magyar kormány ebben a helyzetben már csak egyedül Olaszországban bízhatott, mivel bizonyos jelek arra mutattak, hogy Mussolini a németekkel való megállapodása ellenére háborús konfliktus előidézésére készül a Balkánon. A magyar kormány úgy gondolta, hogy az olasz hadsereg esetleges akciója olyan új helyzetet teremtene, amely Romániát a magyar követelések elfogadására késztethetné, különösen akkor, ha Magyarország felajánlaná Olaszországnak az együttműködését. Miközben tehát folytak az előzetes román–magyar megbeszélések a tárgyalások megindulásáról, és a magyar sajtó Magyarország békés szándékáról, a román–magyar együttműködés jövőbeni lehetőségeiről cikkezett, a magyar kormány és vezérkar titkos megbeszéléseket folytatott egy esetleges olasz–jugoszláv háború esélyeiről, s elhatározta, felajánlja Magyarország fegyveres segítségét Olaszországnak abban a reményben, hogy ezzel megnyeri Olaszország támogatását, és ezzel a segítséggel kényszerítheti a román kormányt területi igényeinek gyors kielégítésére. S ha pedig valóban bekövetkezne a Jugoszlávia elleni akció, az esetleg megteremtheti a lehetőséget a Románia elleni fegyveres fellépésre is, amennyiben előzőleg megegyezés még nem jött volna létre. Augusztus 16-án, mivel Mussolini nem tartózkodott Rómában, helyette Ciano fogadta Szabó Lászlót, a magyar katonai attasét. Ciano azonban semmiféle konkrét választ nem adott a magyar kormány üzenetére, csupán annyit jegyzett meg, hogy bár a Jugoszlávia elleni támadás nem aktuális, az elképzeléseket általánosságban jónak tartja, és továbbítani fogja Mussolininek. Ciano magatartását az indokolta, hogy már az előkészületek kezdetekor sem bízott abban, hogy Hitler beleegyezik Jugoszlávia megtámadásába. Augusztus 16-án pedig már olyan értesülések birtokában volt, amelyek igazolták aggodalmát. Ribbentrop ismételten azt az üzenetet küldte neki, hogy Anglia térdre kényszerítéséig Olaszország ne bonyolódjon konfliktusba se Jugoszláviával, se másik országgal.

Azok a remények, amelyeket a magyar kormány az olasz–jugoszláv konfliktus lehetőségéhez fűzött, ezzel szertefoszlottak. Tehát nem sikerült a beavatkozás felajánlásával 1940 augusztusában kedvezőbb pozíciót kivívni a Romániával szembeni területi revízió szempontjából.[132]

Az olasz–magyar tárgyalások még folytak, amikor a kisszámú magyar delegáció 1940. augusztus 14-én hajóra szállt, és elindult Turnu Severinbe.

A delegáció tagjai Hory András, Újszászy alezredes, a Bukarestből érkező Bárdossy László követ és néhány titkár voltak. A magyar delegáció vezetője elutazása előtt, augusztus 11-én részletes eligazítást kapott Csáky külügyminisztertől a követendő magyar álláspontról. Hóry András utólag így emlékezett erre vissza: „Már erkölcsi felfogásunk folytán sem helyezkedhetünk arra az álláspontra, amelyet Trianonban velünk szemben érvényesítettek. A néprajzi adottságok alapján olyan ésszerű javaslatot kell a románok elé terjesztenünk, amelyet nyugodt lelkiismerettel képviselhetünk, és amelyet a románok is elfogadhatnak. Egész Erdélyt nem követelhetjük vissza. Ehelyett a trianoni határoknak olyan revíziójára kell törekednünk, amelynek révén a magyarlakta területek visszatérnének az anyaországhoz, míg azok a területek, ahol a románság nagy tömegben él együtt, Romániának maradnának. Az igaz, hogy így ércben, szénben gazdag területek, a petrozsényi, aninai, resicai művek, szóval Erdély gazdaságilag értékesebb része továbbra is Romániához tartozna, és le kellene mondanunk azokról a városokról is, amelyeknek minden kövéhez történelmünk drága emlékei fűznek. De ez a megoldás egyfelől megkönnyítené román szempontból javaslatunk elfogadását, másfelől reánk nézve is bizonyos előnnyel járna, mert nem érdekünk, hogy milliós román tömegeket kebelezzünk be. Ebből a felfogásból kiindulva rajzoltuk meg az új határvonalat, amely nagyjából a Maros folyását követné, úgy azonban, hogy a székely vármegyék teljes egészükben Magyarországhoz térnének vissza."[133] Ez az ún. „Maros-vonal"-terv a korábbi „bővített-korridor" elgondolás egyik variánsát jelentette.[134]

A következő nap, augusztus 12-én Hory Telekivel is találkozott. A miniszterelnök közölte vele arra vonatkozó benyomását, hogy a románok valószínűleg nem fogják a felajánlott új határt elfogadni. „Ezzel számolva – folytatta Teleki – egy, a románok számára kedvezőbb megoldást is terveztünk, de ha azon az új déli határt északabbra is fogjuk megvonni, a Székelyföldnek ebben az esetben is vissza kell térnie az anyaországhoz." Ez volt a régi „bővített-korridor" elképzelés egyik minimális variánsa. Erdély autonómiájával kapcsolatban Teleki hangsúlyozta, hogy ez ma már elfogadhatatlan. „Erről 1919-ben, amikor a magyarságot anyagilag nem tették tönkre és számukat erőszakos úton nem apasztották le, lehetett volna beszélni. Azóta a helyzet minden tekintetben megváltozott a magyarság hátrányára, úgyhogy az autonómia nem volna megoldás, annál is kevésbé, mert két évtized tapasztalatai megmutatták, hogy mit jelent a román impérium a nemzeti kisebbségekre nézve." Még határozottabban utasította el Teleki a székelyek esetleges kitelepítésének a gondolatát. „Egy ilyen kísérlet – mondotta – szörnyű vérontáshoz vezetne. Mi pedig nem nézhetnénk ölbe tett kézzel testvéreink kiirtását."[135]

A Zsófia augusztus 16-án reggel futott be a Turnu Severini-i kikötőbe. A partra lépő magyar delegációt Valer Pop volt miniszter, a román delegáció vezetője fogadta. Javaslatára a tárgyalások azonnal megkezdődtek. A tárgyalásokon egyik fél sem mutatott különösebb békülékenységet, és az sem látszott, hogy bármiféle kapcsolatban lettek volna azokkal a tárgyalásokkal, amelyeket a két ország a tengelyhatalmakkal megelőzőleg folytatott. Egy teljes napot vesztegettek el azzal, hogy a román delegáció kétségbe vonta a magyar küldöttség felhatalmazását. Ezek után a románok azt javasolták, hogy mindenekelőtt a „lakosságcsere részleteit" kell megtárgyalni (melynek teljesnek és kötelezőnek kell lennie), és csak ezek után lehet azokról a területekről tárgyalni, amelyekre a lakosságot irányítani kell. Amikor már kiderült, hogy hány embert érint az áttelepítés, csak akkor lehet majd a határvidéki terület átengedéséről tárgyalni. A magyar küldöttség ragaszkodott ahhoz, hogy először a területi változásban kell megegyezni, és egy az önkéntességen alapuló lakosságcsere, amit elvben elfogadtak, azután jöhet csak számításba. Ennek megfelelően azzal kezdték, hogy előterjesztették a 69 000 km² átengedésére vonatkozó területi követeléseiket. Mivel lemondtak a Brassói síkságról, ez 3000 km²-rel volt kevesebb az eredeti 72 000 km²-re vonatkozó igénynél. A javaslat kulcskérdése a székelyek lakta terület volt, amelynek átadásához a magyar emlékirat – a kapott instrukcióknak megfelelően – feltétlenül ragaszkodott. Konkrét román ellenjavaslat nem hangzott el a tárgyalások első napján, de a megelőző napokban a berlini magyar katonai attasé megismerhette a román kormány álláspontját, amely hajlandó lett volna a magyar határ mentén egy kb. 50 km széles területsáv átengedésére.[136]

Így ezen az alapon semmilyen megegyezés nem születhetett. Két eredménytelen tárgyalás után – a második csak fél óráig tartott – a tárgyalásokat megszakították. Három nap múlva – augusztus 19-én –, amikor a tárgyalások folytatódtak, és a román delegáció vezetője válaszolt a magyar álláspontra, arról esett csak szó, hogy hajlandók a tárgyalásokat folytatni, ha a magyar meghívottak a lakosságcsere elvét tárgyalási alapul elfogadják. Területi engedmény csak annyiban jöhet szóba, amennyiben a lakosságcsere szükségessé teszi. Valer Pop – emlékezett utóbb Hory – „...mindig oda lyukadt ki, hogy az egyetlen lehetséges megoldás a lakosságcsere útján volna elképzelhető, s velem ellentétben arra hivatkozott, hogy a román közvélemény területi követeléseinek elfogadásába sohasem nyugodna bele". Különösképpen heves vita bontakozott ki a két delegáció vezetője között Székelyföld kérdésében. „Pop szavaiból kitűnt, hogy követelményeinknek ebben a sarkalatos pontjában nem hajlandók engedményeket tenni" – írja Hory.[137] A román ajánlatot kormánya utasítására a magyar delegáció

nem fogadta el tárgyalási alapul. Mindkét fél ragaszkodott álláspontjához, s miután Valer Pop újabb nyilatkozatot olvasott fel, a tanácskozásokat újból berekesztették. A román nyilatkozat így hangzott: „A román kormány eddigi nyilatkozataiból semmit visszavonni vagy azokhoz hozzátenni nem tud. A magyar kormány területi igényekre alapítja álláspontját anélkül, hogy az etnikai elvet tekintetbe venné. A román kormány viszont az etnikai elv alapján áll, amely lakosságcserével megvalósítható és logikusan együtt jár területi módosításokkal. A székelyek problémája is megoldható lakosságcsere alapján. A magyar kormányon fordul meg tehát, vajon ezt tárgyalási alapul elfogadja-e."[138]

A két ország közötti helyzet ezt követően ismét rendkívül feszültté vált. Nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy kétoldalú megegyezés már semmiképp sem jöhet létre, még ha a tárgyalások folytatódnának is. A merev román magatartást a Turnu Severin-i tárgyalások megszakítása után Valer Pop a következőképpen magyarázta a bukaresti német követnek, mint azt Fabricius jelentésében olvashatjuk: „A román államférfiaknak Obersazlbergben értésére adták, hogy a birodalom nem szándékozik arra kényszeríteni őket, hogy egyszerűen átengedjenek román területeket. A Führer az etnikai elemről beszélt, amelytől nem lehet tartósan megtagadni az újraegyesülést a szomszédos anyaországgal. Ebből a román kormány azt a következtetést vonta le, hogy Németország nem fogja azt kívánni tőle, hogy Magyarországnak olyan területeket engedjen át, amelyek tisztán román népességűek, kizárólag azért, mert azok egykor Magyarországhoz tartoztak. Meggyőződése – mint korábban is –, hogy megegyezést csak úgy lehet elérni, ha a magyarokat a határokhoz telepítik át, a románokat pedig a belső részekre."[139] A román kormány annyira bízott abban, hogy helyesen értelmezi a július 26-i, Hitlerrel folytatott megbeszélésen elhangzottakat, hogy a Turnu Severin-i tárgyalások másodszori berekesztését követő napon berlini követe útján ismét kérte Hitler döntőbírói közbelépését. Mivel ez a kérés később fontos szerepet játszott az eseményekben, érdemes idézni Woermann államtitkár-helyettes ezzel kapcsolatos feljegyzését: „A román követ ma átadott nekem egy atlaszt, amelyet most publikáltak Bukarestben, és amely 1857–1930 között készült német, olasz és magyar etnikai térképeket tartalmaz Romániáról, különösen Erdélyről. Eközben utalt arra a példányra, amelyet tegnap a protokollfőnök adott át a birodalmi külügyminiszternek. Arra kért, ezeknek a térképeknek az alapján magyarázzam meg a birodalmi külügyminiszternek, hogy mennyire elfogadhatatlanok azok a követelések, amelyeket a magyarok most támasztottak. Ezek elfogadása azzal a következménnyel járna, hogy 2,4 millió románt engednének át Magyarországnak, s csak 180 000 magyar maradna román területen. A magyar magatartás

következtében a Führer számára az egyetlen lehetséges út végül is a döntőbíráskodás lehetne. Én elutasítottam, hogy részletekbe bocsátkozzam Magyarország kívánságairól, és még egyszer utaltam jól ismert álláspontunkra a döntőbíráskodás kérdésében. A követ kitartott nézete mellett, hogy a kérdést nem lehet megoldani német beavatkozás nélkül. A döntőbíráskodás alternatívája olyan »tanács« lehetne, amilyet Romániának adtak Bulgáriára vonatkozólag. Kitartottam az ilyenfajta ajánlatokkal szembeni elutasító álláspontom mellett. Romalo úr nagyon kedvező véleményt mondott a Bulgária összes területi követeléséről."[140]

A magyar kormány saját elképzeléseivel kapcsolatban sokkal kevésbé volt bizakodó, mint a román. Teleki miniszterelnök augusztus 20-án, amikor a magyar delegáció visszajött Turnu Severinből Budapestre, szinte kilátástalannak ítélte a helyzetet. A tárgyalások további folytatását értelmetlennek tartotta, mivel ez a jelek szerint megközelítőleg sem vethet fel olyan javaslatot, ami számára elfogadható lenne. Csak a fegyveres megoldás lehetőségét látta maga előtt, de ezt a németek vétója miatt nem lehetett megtenni. Bár a magyar támadás esetlegesen végzetes következményeivel tisztában volt, mégis úgy döntött, hogy ha a román kormány a tárgyalások újraindításakor nem fogadja el a magyar követeléseket, elindítja a hadsereget. De reménykedett abban, hogy Hitler a magyar támadás következtében a Balkánon esetleg kialakuló zűrzavar megakadályozására mégis úgy lép közbe, hogy kényszeríti a román kormányt egy Magyarország számára kedvező megoldás elfogadására. Diplomáciailag arra törekedett, hogy meggyőzze a német kormányt arról, hogy Románia csak taktikázik, és nem akar elfogadható megoldást. Mivel pedig a helyzet robbanásig feszült, a román kormány magatartása odavezethet, hogy bármely pillanatban sor kerülhet a román–magyar konfliktusra, hacsak Magyarország nem kap hathatós segítséget a kérdés megoldására a tengelyhatalmaktól. Terveibe beletartozott az is, hogy Magyarország ne kérje a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, hanem ezt Románia tegye meg. Ebben az esetben ugyanis a magyar kormány hangsúlyozhatná, hogy a megoldás csak akkor lenne elfogadható számára, ha legalábbis valamiféle előzetes ígéretet kapna a kedvező döntésre; s az a látszat is megmaradhatna, hogy Magyarország nem fél a fegyveres leszámolástól, bízik katonai erejében, áldozatokat tehát nem neki, hanem Romániának kell hoznia.[141]

A magyar kormány vezetőivel folytatott konzultációk után augusztus 23-án Hory visszautazott Turnu Severinbe. Ekkor mindkét oldal újabb ajánlatokkal állt elő. A magyarok követeléseiket mintegy 60 000 km²-re szállították le. Ennél kevesebbet azonban nem akartak elfogadni. A magyar jegyzék hangsúlyozta, hogy „...minden későbbi tanácskozás szempontjából nélkülözhetetlen előbb egy határvonalat megállapítani, és azután megvitatni az ennek folytán esetleg szükségessé váló népcserét". A román válaszjegyzék is kitartott a korábbi román álláspont mellett. Ennek lényege a lakosságcsere volt, és egy ezt követő területkiigazítás „azon mértékben, amilyen mértékben ezt a népcsere szükségessé tenné".[142]

A korábbi álláspontok megismétlésével a Turnu Severin-i tárgyalások véglegesen zátonyra futottak. Ezen már az sem változtatott, hogy a magyar delegáció elutazása előtt Valer Pop megjelent a Zsófia nevű hajón, s azt mondta, hogy a román kormány hajlandó konkrét határjavaslatot tenni, amelyet a népességcsere elve alapján dolgoznának ki, s amely minden Erdélyben élő magyar nemzetiségű lakosra vonatkozna, a székelyek kivételével. A javasolt határvonalat viszont a magyarok Erdélyből való tényleges átköltözködésétől kívánják függővé tenni. A román delegáció vezetője nem hivatalosan azt is közölte, hogy a székely kérdésre is hajlandók lennének javaslatot tenni, ami a román szuverenitás keretében adott széles körű autonómiát vagy az egész Székelyföldnek az áttelepítési akcióba való bevonását jelentené.[143] A dolgok ilyetén alakulása miatt depresszióba zuhant Teleki szerint az egyetlen, ami még visszamaradt, a fegyveres fellépés. Úgy gondolta, hogy ezt már aligha lehet elkerülni, ám „ha a németek ezt rossz néven veszik, és ellenünk fordulnak, akkor ez katasztrófát jelent". Tehát úgy látszott, hogy már csak a fegyveres fellépés maradt hátra. A tárgyalások megszakadásának napján a magyar kormány több olyan intézkedést tett, amely a Románia elleni katonai támadást célozta. Az aratási szabadságra bocsátott katonákat újra behívták, és a hadsereg másik három hadtestét (III., IV., VII.) is mozgósították. Ez alkotta a második hadsereg jobb szárnyán lévő harmadik hadsereget. Az első és második hadsereget figyelmeztették, hogy legyenek indulásra készen 28-án, hacsak a románok nem fogadják el eddig az időpontig a magyar feltételeket. Ebben az időben Magyarország egész mozgósítható emberanyaga, azaz mintegy 400 000 fő állott fegyverben. Ez idő alatt nagyszabású légvédelmi előkészületeket is rendeztek Budapesten, főleg azért, hogy ezzel nyomást gyakoroljanak a románokra.[144] A katonai előkészületekkel egyidejűleg Románia bekerítését célzó diplomáciai lépésekre is sor került. A belgrádi magyar követ már augusztus 23-án kormánya utasítására kérdést intézett a jugoszláv kormányhoz, hogy Magyarország számíthat-e Jugoszlávia jóindulatú semlegességére magyar–román fegyveres összeütközés esetén. A válasz az volt, hogy mivel Jugoszlávia mindkét országgal baráti viszonyt tart fenn, álláspontja a körülményektől és a nagyhatalmak állásfoglalásától függ.[145] Ugyanezen a napon Kristóffy József moszkvai magyar követ is utasítást kapott arra, hogy azonnal beszéljen magával Molotovval, és közölje vele bizalma-

san, hogy a magyar–román tárgyalások Románia miatt valószínűleg megszakadnak, és így a megoldás valószínűleg csak fegyverrel lehetséges. Arra kérték, kérdezze meg, hogy konfliktus esetén Magyarország számíthat-e a szovjet kormány barátságos magatartására. 1940. augusztus 24-én este találkozott a magyar követ Molotovval, és a beszélgetés tartalmáról küldött távirat másnap kora reggel ért Budapestre. Molotov válaszáról a következőket olvashatjuk benne: „Szovjet kormány álláspontja magyar–román vitás kérdésben ugyanaz, mint velem korábban közölte: követeléseinket megalapozottnak tartják, és szovjetek magatartása események során kedvező lesz Magyarország részére." Arról azonban még nem tudott nyilatkozni, hogy milyen gyakorlati következményei lehetnek ennek a szovjet álláspontnak. Így nem tartotta indokoltnak, hogy a szovjet sajtó jelenleg leszögezze a szovjet kormány nézetét a magyar–román vitában, és a csapatmozdulatokról sem beszélt. „Molotov beszélgetésünket azzal fejezte be, hogy a magyar kormány legyen meggyőződve, hogy versailles-i és trianoni Romániát sohasem tartotta ideálisnak és az egyformán sérelmes volt Oroszország, Bulgária és Magyarország szempontjából" – fejezte be jelentését a követ.[146] Voltak azonban olyan hírek, amelyek arról számoltak be, hogy Oroszország kijelentette: amennyiben Románia háborúba keveredne Magyarországgal, lerohanná Moldvát. A németek viszont erről egészen másként gondolkodtak, mint ahogy Károly király kormánya is. Mindketten úgy vélték, hogy Oroszország szándékosan szítja a magyar–román vitát, azzal a hátsó szándékkal, hogy bevonuljon Moldvába, a Havasalföldre, és esetleg megsemmisítse magát a román államot, megkaparintva a rendkívül fontos olajmezőket, és adandó esetben még tovább vonuljon Isztambul felé. Augusztus 25-én Károly egy újabb rendkívül sürgős üzenetet küldött Hitlernek, amelyben hangsúlyozta, hogy az orosz invázió veszélye fenyeget, és kérte, hogy vegye rá a magyarokat a megegyezésre. Nem kért döntőbíráskodást, de arra kérte Hitlert, hogy próbáljon odahatni, hogy Magyarország és Bulgária igényeit „tartsák az általánosan elfogadott normák határai között". Augusztus 26-án Csáky külügyminiszter magához kérette a budapesti német követet, és közölte vele, hogy a magyar kormány azt a kérdést szándékozik intézni a birodalmi kormányhoz, hogy magyar–román konfliktus esetén szigorú vagy jóindulatú semlegességet tanúsítana-e? Még aznap délután 5 órakor a berlini román követ kormánya nevében a következőket közölte a német külügyminisztériumban: „A román kormánynak az a kívánsága, hogy ne jöjjön létre *fait accompli* a magyar–román kérdésben. A román miniszterelnök és a román külügyminiszter már kijelentették, hogy elfogadják a tengelyhatalmak döntőbírói ítéletét, és ebben az esetben mindkét felet meghallgatják úgy, hogy a döntést az összes tények és ügyek ismeretében hozzák meg. Ezért kívánatos lenne, ha a román külügyminiszter lehetőséget kapna álláspontját közvetlenül a Führernek vagy birodalmi külügyminiszternek kifejteni. Az emlékirat, amelyet Fabricius követ magával vitt, rövid összegzése a román álláspontnak és ezért alkalmatlan erre a célra."[147] Németország minden áron el akarta kerülni a balkáni krízist. Még nem esett szó a döntőbíráskodásról, csak azt javasolta, hogy hívják Bécsbe a román és a magyar külügyminisztert, és tanácsolják nekik, hogy vitás problémáikhoz keressenek békés megoldást. „Mindezt – írja naplójában Ciano Ribbentrop közléséről – természetesen fenyegetésnek kell kísérnie; bármelyikük volna is az, aki nem fogadja meg a tanácsot, vállalnia kell a további következményekért a felelősséget."[148]

A magyar külügyminiszter augusztus 26-i „megkeresése" már nem okozott különösebb meglepetést Berlinben. Nem mintha tudomásul vették volna, hogy Magyarország katonai akciót akar kezdeni, hanem mert Hitler elérkezettnek látta az időt, hogy közvetlenül beavatkozzon a román–magyar területi viszályba. Amikor Sztójay augusztus 27-én a magyar álláspontot tartalmazó memorandumot átadta a német külügyminisztériumban, Hitler már utasításokat adott azoknak a diplomáciai és katonai intézkedéseknek a gyors foganatosítására, amelyek a német beavatkozást voltak hivatva előkészíteni és biztosítani. A Hitler elhatározását megelőző napon, augusztus 25-én az olasz kormány is kapcsolatba lépett Berlinnel, és aggodalmát fejezte ki Magyarország makacs magatartása miatt, ami a jelek szerint fegyveres konfliktushoz vezethet. Ciano – Alfieri berlini olasz nagykövet keresztül – megkérdezte Ribbentroptól, nem volna-e indokolt a közös német–olasz fellépés azzal a céllal, hogy a két nagyhatalom figyelmeztesse a magyar kormányt a júliusi müncheni megbeszélések alapján magatartásából eredő felelősségére és arra, hogy következményeit Magyarországnak egyedül kell viselnie. Hitler azonban a „figyelmeztetésnél" már többet akart. Augusztus 26-án utasította a hadsereg főparancsnokságát, hogy a Lengyelországban állomásozó alakulatokat erősítsék meg. Így 10 hadosztályt szállítsanak a *Generalgouverment* délkeleti részére, és helyezzék el az alakulatokat úgy, hogy ha parancsot kapnak, gyors beavatkozásra legyenek képesek a román olajvidék megszállásával kapcsolatban. Ugyanezen a napon Ribbentrop beindította a diplomáciai apparátust. Hazarendelte jelentéstételre a bukaresti és budapesti német követeket, felvette a kapcsolatot Cianóval, hogy közös megállapodásra jussanak. Augusztus 26-án több telefonbeszélgetést is folytatott az olasz külügyminiszterrel a német elképzelésekről. Ribbentrop e beszélgetések alkalmával még nem vetette fel, hogy döntőbíráskodást akarnak, hanem csak azt javasolta, hogy hívják Bécsbe a magyar és a román külügyminisztert, s tanácsolják a két államfér-

finak, hogy problémáikra keressenek barátságos megoldást. Másnap telefonon felhívta a magyar külügyminisztert, és kérte, hogy augusztus 29-én Teleki miniszterelnökkel együtt (aki mint megfigyelő venne részt a tárgyalásokon) utazzanak Bécsbe, és hozzanak magukkal teljes jogú megbízólevelet. Ugyanilyen meghívást küldött a román külügyminiszternek is.[149] A döntőbíráskodás, azaz a nagyhatalmi beavatkozás előkészületei ezzel megtörténtek.

2.10. A második bécsi döntés és következményei

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett, Erdélyre vonatkozó német–olasz döntőbíráskodással kapcsolatos előkészítő tárgyalások augusztus 26-án kezdődtek. Ezen a napon Ribbentrop Fuschlban meghallgatta Fabricius bukaresti és Erdmannsdorff budapesti követ jelentéseit és elképzeléseit az új román–magyar határ megállapításáról. A bukaresti német követ által előterjesztett javaslat lényegében csak olyan területeket foglalt magában, amelyek a tulajdonképpeni Erdélyen kívül estek, és többségükben magyarok lakták. Fabricius javaslatát Ribbentrop nem tartotta kielégítőnek, s a javasolt területhez hozzátette még Kolozsvárt. Az így kiegészített javaslat alapján készítette el a bukaresti követ a megfelelő térképeket. A tárgyalásokba ekkor bekapcsolódott Erdmansdorff, aki arra hivatkozott, hogy jól ismeri a magyar kívánságokat. A budapesti követ meggyőzte Ribbentropot arról, hogy a székelyek által lakott területeket feltétlenül Magyarországhoz kell csatolni. A német külügyminiszter ennek alapján két tervezetet készített Hitler számára. Az egyik a módosított Fabricius-féle tervezet volt, amely a határ menti sáv átadását javasolta Kolozsvárral. A másik javaslat szerint, amely Erdmansdorff előterjesztésén alapult, Észak-Erdélyből egy viszonylag keskeny sávot kellene Magyarországhoz csatolni, amely a székely területen tölcsérszerűen kiszélesedne. Ez a két javaslat került Berchtesgadenben Hitler íróasztalára augusztus 27-én. A megbeszélésen, ahol a végleges tervezetet elfogadták, a követeknek nem volt lehetőségük nyilatkozni. Hitler az előterjesztett két javaslatot összevonta, és így a Magyarországnak átadandó terület jóval nagyobb kiterjedésű lett, mint azt az egyes javaslatokban tervezték.[150]

Miután Hitler megállapította a körülbelüli román–magyar határt, Ribbentrop telefonon közölte Cianóval, hogy a Führer másnapra Salzburgba, Berchtesgadenbe várja a román–magyar konfliktus megoldása céljából. A meghívás vételét követően Ciano naplójába jegyezte: a követelt 60 ezer négyzetkilométerből Hitler 40 ezret kíván visszaadni a magyaroknak.[151]

Ciano 28-án utazott el Salzburgba. Mielőtt repülőre szállt volna, találkozott sebtében hazarendelt követeivel: Talamo budapesti és Ghigi bukaresti követtel. A két diplomata közös feljegyzést készített Ciano számára. Ez két variánst tartalmazott. Az egyik szerint 34 ezer, a másik szerint 37 ezer négyzetkilométer területet kellett volna visszaadni Magyarországnak.[152]

Amikor gróf Ciano augusztus 28-án Ghigi bukaresti olasz követ kíséretében megérkezett Salzburgba, az új határvonalat már bejelölték a térképekre. Ezen már csak egyetlen lényegesebb változás történt. Utólagosan Hitlert rávették arra, hogy a Kolozsvártól délnyugatra eső iparvidék, Tordával a középpontban, Románia területén maradjon. Hillgruber szerint ezt a módosítást Ciano kérte Fabriciussal együttműködve. A magyar források szerint viszont az ottani gázmezőket akarták biztosítani a Göring-műveknek. Ez utóbbi miatt történt, hogy ezt a határbeszögellést akkor sokan Göring-zsáknak is nevezték.[153] Ezzel viszont a székely területre vezető egyetlen vasútvonal Apahida és Marosludas között román területen haladt át, ami később újabb viszály forrásává vált a két ország között.

A román–magyar területi vita rendezésére a német javaslatok ugyan elkészültek, de nem lehetett tudni, hogy Magyarország fenyegető magatartása mennyire komoly, mi lesz a két fél álláspontja a német megoldással kapcsolatban. Nem látszott valószínűnek ugyan, hogy Németország kényszerítő akaratával szemben a magyar kormány belépjen a romániai háborúba, de ezt a lehetőséget a bécsi megbeszélések előtt mégsem lehetett teljesen kizárni. S ez tartotta fenn Hitler elhatározását az esetleges magyar–román fegyveres összecsapásba való gyors katonai közbelepésre.

Hitler terveiben a magyar–román viszály egy nem kívánt kellemetlen közjáték volt, amely veszélyeztette volna a román olaj folyamatos szállítását. Cianóval folytatott 28-i megbeszélésén ezt teljesen nyilvánvalóvá tette. A három „momentum" közül, amellyel a direkt beavatkozást indokolta, első helyen említette a „kőolajellátást", ami „Olaszország és Németország szempontjából végtelenül fontos". A másik két szempont pedig a háború kiterjedésétől való félelem, illetve a Szovjetunió potenciális beavatkozásának a megakadályozása volt. „Ha a Balkánon megkezdődne a harc, úgy nagyon könnyen fennáll annak lehetősége, hogy Oroszország ugyancsak megpróbál beavatkozni. Nem lehet tudni, ez esetben hol húznák meg az oroszok érdekhatárukat. Mindenesetre addig mennének előre, amíg csak ezt a körülmények megengedik."[154]

Hitler az olasz külügyminiszterrel folytatott megbeszélésen közölte azt is, hogy a román–magyar megegyezés után a tengelyhatalmaknak garanciát kell nyújtaniuk Románia számára. Ezzel kapcsolatban érdekes és részletes utasításokat adott a két külügyminiszternek. Figyelmeztette őket, hogy

ezzel a kérdéssel kapcsolatban körültekintően járjanak el. A megegyezés előtt csak a román külügyminiszternek tegyenek említést a garanciáról, és vigyázzanak arra, nehogy a magyar kormány erről tudomást szerezzen. Lehetséges ugyanis, jelentette ki Hitler, hogy ha Magyarország korábban értesül a tengelyhatalmak szándékáról, nem fog belemenni az általuk javasolt megoldásba, hiszen feltételezhető, hogy jelenleg csak azért fogad el egy kompromisszumos megoldást, hogy később, alkalmasabb időpontban ismét előálljon követeléseivel. A tengelyhatalmak garanciája viszont megakadályozhatná ebben.[155]

Ez a hirtelen hozott döntés irányváltást jelentett abban a politikában, amit a tengely ismételten és nyomatékosan lerögzített. Annyira váratlanul történt mindez, hogy minderről a román és a magyar delegációt sem értesítették előre, akik abban a hiszemben jöttek, hogy a tárgyalások folytatódnak, esetleg a tengely közvetítésével. Első lépésként a tárgyaló feleket kellett meggyőzni arról, hogy a Ciano és Ribbentrop által beterjesztett feltételek alapján előre elkötelezzék magukat a döntés elfogadására. Ribbentrop és Ciano még augusztus 28-án repülőgépen Bécsbe utazott. Másnapra ide várták a magyar és román delegációt, hogy tudtul adják: döntőbíráskodás alapján akarják rendezni a két ország közötti területi vitát. A magyar delegáció elindulása előtt a kormány rendkívüli ülést tartott. Teleki ezen bejelentette, hogy Kolozsvár és az egész székely terület visszacsatolása nélkül nem lesz hajlandó kompromisszumra.[156]

A magyar delegáció különvonata augusztus 19-én, délelőtt tízkor érkezett meg a szokott szakértők kíséretével Bécsbe. Alig egy órával később Ribbentrop szállására mentek, a Hotel Imperialba. Itt egy két órán át tartó eszmecsere következett az olasz és a német külügyminiszterrel. A magyar küldöttségnél, hogy kikényszerítsék a döntőbírói ítélet feltétel nélküli előzetes elfogadását, a fenyegetés és a zsarolás változatos eszközeit használták. Ribbentrop a magyar–német viszonnyal kapcsolatban szemrehányásokat tett az elmúlt években tapasztalhatóvá vált feszültségek miatt. Különösen a Lengyelország elleni 1939. szeptemberi német átvonulási kérés megtagadását sérelmezte. Teleki és a német külügyminiszter között emiatt éles vita is keletkezett. Ribbentrop határozottan leszögezte: a legerélyesebb eszközökkel lépnének közbe, ha a magyar kormány fegyveres akcióra szánná el magát Románia ellen, s ezzel veszélyeztetné a román olajszállításokat. Ciano is kijelentette, hogy ha Magyarország Romániával konfliktust provokálna, úgy ezt Olaszország kénytelen lenne veszedelmes és megmagyarázhatatlan lépésnek minősíteni Magyarország részéről. Ciano megjegyzése szerint Csáky „józanul", Teleki ellenségesen viselkedett. A német feljegyzés ugyancsak rögzíti a két politikus eltérő viszonyulását. Míg Csáky fenntartás nélkül kész volt elfogadni az ajánlatot, Teleki „fejrázással" próbálta jelezni: „Magyarország nem vállalhat kötelezettséget a döntőbírósági ítélet feltétel nélküli elfogadására." Teleki két fontos okból is ellenezte a döntőbíráskodást. Először is mivel tudta, hogy annak eredményét úgy fogják értelmezni, hogy „a tengelytől ajándékot fogadtak el", másodszor mivel attól tartott, hogy a mindig magyarellenes Ribbentrop kevesebbet fog Magyarországnak juttatni, mint amit az saját erejéből el tudna érni. Különösen tartott attól, hogy a Székelyföld nem kerül vissza Magyarországhoz.[157] Végül a magyar delegáció némi gondolkodási időt kért, valamint összeköttetési lehetőséget Budapesttel.

Ciano szerint Ribbentrop a magyarokat feltűnően udvariatlan, sőt „szinte fenyegető" hangon támadta, de nem tudta őket megingatni, és végül kénytelen volt utalni arra, hogy mi lesz a döntés várható tartalma. Ezek után Csáky gróf azonnal telefonált Keresztes-Fischer Ferencnek, a miniszterelnöki teendők ideiglenes ellátásával megbízott belügyminiszternek, akitől a kormány felhatalmazását kérte. Csáky közölte: Ribbentrop és Ciano érzékeltették, hogy ismerik Magyarország követeléseit, és azokat a döntések meghozatalánál igyekeznek figyelembe venni. Ezt az is alátámasztja, hogy a beszélgetés során kétszer is célzást tettek Székelyföldre. A kormány azonnal összeült, és a jegyzőkönyv tanúsága szerint a következő határozatot hozta: „A minisztertanács a helyzetet minden szempontból gondosan mérlegelvén egyhangúan akként határozott, hogy Németország és Olaszország döntőbíráskodását elfogadja, és döntésüknek Magyarország magát feltétlenül aláveti."[158] Délután három órakor a magyar delegáció ennek alapján a feltételeknek megfelelően megadta az igenlő választ a döntőbíráknak.

1940. augusztus 29-én kora délután Ribbentrop és Ciano a román külügyminiszterrel, Manoilescuval is tárgyalásokat folytatott. Ezen a megbeszélésen is Ribbentrop vitte a szót, és bár Ciano megjegyzése szerint kevésbé volt heves, mint a magyar miniszterekkel folytatott tárgyalásokon, nyersen és kíméletlenül kényszerítette akaratát a román külügyminiszterre. Kijelentette: „Románia ismételten kérte a tengelyhatalmakat, hogy hozzanak döntőbírói ítéletet a revízió kérdésében. Most a Führer és Mussolini tanácskozása után elhatározták, hogy teljesítik ezt a kérést és meghozzák a döntést." Ezután közölte, hogy a döntés után garantálják Románia új határait. Ciano, aki mindent megtett, hogy segítsen kollégájának a román külügyminiszter megdolgozásában, ezt jegyezte meg naplójában: „Azon vagyunk, fizesse meg drágán, hogy garantáljuk határait."[159]

Manoilescu nem tagadta a garancia előnyeit, de úgy gondolta, hogy „túl magas árat fizetek ezért". Egy igen fontos szempontból a románok sokkal rosszabbul jártak, mint a magyarok. Még arra sem volt alkalmuk, hogy

ügyüket előadják, és arra vonatkozóan sem kaptak előzetesen semmilyen utalás, hogy milyen természetű lesz a döntés. Amennyiben a döntőbírák előre felfedték volna, hogy elkötelezték magukat (legalábbis hallgatólagosan az északnyugat–délkelet irányú választóvonalra), a románok esetleg elutasították volna, hogy ők maguk a döntést eleve kötelező érvényűnek tekintsék. Ciano és Ribbentrop mindenesetre ezt bölcsen eltitkolták előlük.

A román külügyminiszter – akit nem volt könnyű „megdolgozni" – biztosítékokat szeretett volna arról, hogy a döntést a népességcsere elvére alapozzák. Ribbentrop viszont rögtön tiltakozott, és azt mondta, hogy a tengelyhatalmakat nem lehet befolyásolni abban, hogy milyen elveket alkalmazzanak a döntőbíráskodásban. De hozzátette, hogy a lehetőségekhez mérten alkalmazni fogják az etnikai elvet. Hosszú vita után Manoilescu végül is megígérte, hogy 12 órán belül megszerzi a román kormány válaszát. Még 29-én este az ő kérésére a tengelyhatalmak külügyminiszterei fogadták Valer Popot, a román delegáció tagját, aki újból megkérdezte, hogy a garancia kiterjed-e Románia összes határaira. Erről a megbeszélésről a következőket olvashatjuk a német feljegyzésben: „Egész magtartása sokkal konstruktívabb volt, mint Manoilescué, és távozóban kijelentette, sürgetni fogja királyát, adja meg a felhatalmazást Németország és Olaszország döntőbírói ítéletének feltétel nélküli elfogadására."

A románok a maguk részéről utasítások végett telefonáltak Bukarestbe, Manoilescu egyben a rendkívül súlyos helyzetre is figyelmeztette a kormányt. Fabricius többször is felhívta a figyelmét arra, hogy amennyiben háború törne ki Magyarország és Románia között annak következtében, hogy a románok elutasították a tengely döntését, a tengelyhatalmak nagy valószínűséggel Magyarországot fogják támogatni. Ribbentrop figyelmeztette, hogy „ne vegyék mindezt üres fenyegetésnek, mivel Hitler sohasem blöfföl". Ribbentrop és Ciano is „egy együttes orosz–magyar akcióról beszéltek, amiben a két ország már megegyezett". Történt némi késedelem, ami valószínűleg annak volt tulajdonítható, hogy az oroszok egy újabb váratlan lépést tettek. Még aznap délután Dekanozov Moszkvában éjfélre magához kérette Gafencu követet. Amikor Gafencu megjelent, Dekanozov bizonyos, a moldvai határon történt „incidensek" ügyét hozta fel, és egy fenyegető jegyzéket adott át, amit a következő napon a TASZSZ is közölt.[160]

A román kormány Gafencu jelentését várta az éjféli megbeszélésről, mielőtt Bécsnek válaszolt volna, különösen mivel nem adta még fel a reményt, hogy a Szovjetunió Romániát fogja segíteni Magyarországgal szemben. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet magatartás ennek az ellenkezője – a németek és az olaszok még azt is állították, hogy a magyarok és az oroszok együttműködtek –, a román Koronatanács augusztus 29-én

este összeült. Hajnalig tartó vita után 11 szavazattal 9 ellenében végül is beleegyezett a döntés feltétel nélküli elfogadásába, azzal az indokkal, hogy a német–olasz garancia az egyetlen biztosíték a teljes összeomlással szemben. A Koronatanács határozata 30-án hajnalban érkezett meg Bécsbe.[161]

Amikorra a magyar és a román beleegyezés megérkezett, az új román–magyar határt már minden részletében megállapították. Így a Kolozsvártól keletre fekvő kissármási területet, amely – amint már utaltunk rá – metángáz-telepei révén iparilag a tőle délre fekvő Hermann Göring Művekkel volt összekötve, Romániánál hagyták. Emiatt itt a határvonal egy nagy kiszögellést alkotott, amit a magyarok részben alakja, részben pedig létrejöttének hírhedt oka miatt „Göring hasa" néven emlegettek. Hasonló okokból – legalábbis a magyarok úgy gondolták – Arad a hozzá tartozó acélművekkel az új határtól délre, szintén román kézen maradt. Ugyancsak a románok kapták meg a Brassói-síkságot is, mivel Hitler ragaszkodott hozzá, hogy amennyire lehetséges, a németlakta területek Romániához tartozzanak. Néhány helyen egy-két lényegtelen módosítás hasonló okokból a magyaroknak kedvezett – ahogy a románok ezt hangoztatták. Így a határvonal Nagyszalonta közelében északkeleti, majd keleti irányban haladt, éppen Kolozsvártól délre, bár a város víz- és elektromos üzemei Romániánál maradtak. A „Göring hasa" kiszögellés után a határ délkeleti irányban úgy haladt, hogy Marosvásárhely a magyaroké lett, de Segesvár a román oldalon maradt. Utána a határ szinte a Székelyföld délnyugati végéig húzódott. Így végeredményben Magyarország megkapta egész Székelyföldet, Észak-Erdélyt, Máramarost és a valamikori Partiumot, összesen 43 591 km²-t az 1920-ban elcsatolt 102 000 km²-ból, míg Romániánál maradt 60 000 km².[162] A döntőbírói határozat értelmében a román csapatoknak két héten belül kellett kiüríteniük az átadandó területet. A határozat továbbá intézkedéseket tartalmazott a Magyarországra kerülő román, illetve a Románia területén maradt magyar nemzetiségűek optálási jogáról, a határozat végrehajtásából származó nehézségek megoldásának módjáról a két kormány között, és arról, hogy mikor fordulhatnak a vita eldöntésére a tengelyhatalmakhoz.

A Magyarországnak visszajuttatott terület népesedési adatai:[163]

1910-es népszámlálás (magyar)	1930-as népszámlálás (román)	1941-es népszámlálás (magyar)
Anyanyelv alapján	Nemzetiség szerint	Anyanyelv szerint
Magyar: 1 125 732	Magyar: 911 550	Magyar: 1 347 012
Román: 926 268	Román: 1 176 433	Román: 1 066 353
Német és jiddis: 90 105	Német: 68 694	Német: 47 501
Rutén: 16 284	Zsidó: 138 885	Jiddis: 45 593
Szlovák: 12 807	Egyéb: 99 585	Rutén: 20 609
Egyéb: 22 968		Szlovák: 20 908
		Cigány: 24 729
		Egyéb: 4 586
Összesen: 2 194 254	**Összesen: 2 395 147**	**Összesen: 2 577 291**

A Romániánál maradt erdélyi terület népességi adatai:[164]

1910-es népszámlálás	1930-as népszámlálás
Magyar: 533 004	Magyar: 441 720
Román: 1 895 505	Román: 2 031 447
Német és jiddis: 465 814	Német: 475 158
Egyéb: 152 820	Egyéb: 150 934
Összesen: 3 047 143	**Összesen: 3 099 259**

Romániának két héten belül teljes rendben kellett átengednie a kijelölt területeket. A terület román lakossága automatikusan magyar állampolgárságot kapott, de joguk volt hat hónapon belül a román állampolgárságot kérvényezni, és ez esetben egy éven belül el kellett hagyniuk az országot. Dél-Erdély magyar lakosai hasonló körülmények között igényelhették a magyar állampolgárságot. Mindkét ország ünnepélyesen megígérte, hogy egymás idegen nemzetiségű állampolgárai számára a teljes jogegyenlőséget fogja biztosítani. Emellett a két országot arra kötelezték, hogy kössön szerződést Németországgal a német *„Volksgruppe"* helyzetének szabályzásáról. A románokkal kötött szerződés rövid volt, és csak általánosságokat tartalmazott. Tulajdonképpen nem ment sokkal messzebb, mint az 1918-as gyulafehérvári deklaráció, amely a német népcsoport jogait garantálta Romániában. A román kormány ugyan sohasem ismerte el a gyulafehérvári nyilatkozatot kötelezőnek, de az előző egy vagy két évben kénytelen volt a német kisebbségnek széles körű testületi jogokat biztosítani.[165]

A magyarokkal kötött szerződés viszont sokkal több részletet tartalmazott. A magyarországi német népcsoport minden egyes tagjának joga volt korlátozás nélkül megőriznie a német életformát, és semmilyen hátránya nem származhatott abból, hogy a nemzetiszocializmus hívének vallotta magát. A „Népcsoport tagja" volt az, aki a német nép tagjának vallotta magát, és elismerte a „Magyarországi Németek *Volksbund*jának" vezető szerepét. Garantálták részükre a többi magyar állampolgárral azonos elbánást, nyelvük szabad használatát a magánéletben, nyilvános alkalmakkor, a sajtóban, továbbá egyenlő lehetőséget a szabad pályákon, valamint számarányuknak megfelelő részesedést az állami közigazgatásban, saját nyelvükön való oktatást, a német nyelv használatát a hivatalokban, mindenhol, ahol legalább egyharmadát alkották a lakosságnak. Jogot kaptak saját szervezetek alapítására a sport, nevelés és a kultúra, valamint a gazdasági önsegély terén, és akadályoktól mentes érintkezést az „anyanemzettel". A kormány megígérte, hogy tartózkodni fog bármilyen fajta magyarosítástól, és megengedte, hogy a német népcsoportnak azok a tagjai, akik nevüket magyarosították, visszakaphassák saját vagy felmenőik eredeti német családi nevét. A kormány ezenkívül szóban megígérte, hogy semmilyen más német szervezetet nem fog elismerni a *Volksbund*on kívül. Mindez nemcsak a visszacsatolt terület német lakosságára vonatkozott, hanem egész Magyarországéra is. A megállapodás egyes pontjai (például a szabad nyelvhasználat és az egyenlő elbánás elve) nem mentek messzebb a békeszerződésben biztosított kisebbségi jogoknál, valamint az 1868-as nemzetiségi törvénynél. Viszont a *Volksbund*ra ruházott kollektív testületi jog olyan újítás volt, ami ezt az intézményt igen erős hatalmi pozícióba helyezte, és ez nemcsak a magyar politikai hagyományokkal ellenkezett, hanem adandó alkalommal veszélyes lehetett magára a magyar államra is.[166]

Mindennek a kidolgozása 29-én este és 30-án reggel Ciano és Ribbentrop összes idejét igénybe vette. A döntőbírói határozatot augusztus 30-án délután 3 órakor hirdették ki a Belvedere-palotában. A magyar és a román delegáció külön hotelben várakozott anélkül, hogy akár egymással, akár a döntőbírósággal érintkezésben lettek volna. Kettő óra harminc perckor a két küldöttséget a Belvedere-palotába hívták. Miután Ribbentrop pár bevezető szót mondott, a döntést németül és olaszul is felolvasták. Amikor a határ leírása befejeződött, néma csönd keletkezett. Közvetlenül a döntés kihirdetése után Ribbentrop és Manoilescu kicserélték a román határokat garantáló és a garanciát elfogadó okmányokat. Aláírták a magyar–német,

illetve a német–román kisebbségi megállapodásokat. A döntés kihirdetésének és aláírásának pillanatairól Ciano a következőket jegyezte fel: „A magyarok örömükben képtelenek uralkodni magukon, amikor meglátják a térképet. Aztán tompa zuhanást hallunk, Manoilescutól ered, ájultában az asztalra esett..."[167]

A második bécsi döntéssel kapcsolatban több legendát és téves felfogást ismerünk. Az angolszász világban már akkor elterjedt, hogy Németország elégedetlen volt Románia nyugatbarát politikájával, és ezért elhatározta, hogy ennek véget fog vetni, és Magyarországot biztatta fel a válság szítására. Ezután egy olyan határvonalat állapított meg, amelyik igen kedvező volt Magyarországra nézve, és itt a legenda szerint a magyarok „Erdély kétharmadát" kapták meg, aminek az volt a célja, hogy Románia stratégiailag teljesen ki legyen szolgáltatva a két cinkos országnak, Magyarországnak és Németországnak.[168]

Amint láttuk, ez a verzió az igazságot majdnem teljesen kifordítja, lényegében annak minden vonatkozásában. A románok szíve ugyan a nyugatiak oldalán volt, de a gyakorlati politika terén, jóval a válság előtt már kilencvenkilenc százalékig németbarát politikát folytattak. A németek egész idő alatt az ő oldalukon álltak Magyarországgal szemben, mivel attól féltek, hogy bármilyen bonyodalom megakasztaná a Romániából jövő kőolajszállításokat, ami rájuk nézve végzetes lett volna. Ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy Magyarországot bármiféle beavatkozástól visszatartsák. Az egész kezdeményezés a magyaroktól indult ki, akik fegyveres fellépéssel fenyegetőztek.

Egy másik legenda, hogy sem a magyarok, sem a románok nem kérték a döntőbíráskodást, hanem Hitler, illetve „a német és az olasz külügyminiszter erőltette azt mindkét országra".[169] Láttuk, hogy – ha a magyarok nem is – a románok több alkalommal is jelezték, hogy a döntőbíráskodás elfogadhatóbb számukra, mint a közvetlen megegyezés.

A döntőbírákat saját bevallásuk szerint nem vezették machiavellista szempontok. Mindketten azt állították – és nincs ok rá, hogy kételkedjünk őszinteségükben –, hogy igyekeztek egy igazságos vonalat húzni. A valóságban a döntőbíráskodás nem kedvezett túlzottan a magyaroknak, a vitatott területek nem kétharmadát, hanem kétötödét kapták. És ha vagy egymillió román magyar uralom alá került is, de ugyanannyi magyar felszabadult a román uralom alól, amely alatt még mindig tekintélyes számú magyar kisebbség maradt. A valóságban ez a döntés sokkal kevésbé volt egyoldalú, mint a szövetségesek által 1920-ban kikényszerített és 1946-ban helyreállított határvonal.

Való igaz, hogy a döntőbírák abban a nagyon fontos kérdésben a magyarokat támogatták, amiből majdnem minden más is következett, hogy a

határvonal északnyugat–délkelet irányban haladjon-e, magában foglalva a Székelyföldet is, vagy ettől nyugatra, észak–déli irányban. Ez azonban azért történt, mert a magyarok ezt tették *conditio sine qua non*jukká ahhoz, hogy lemondjanak a fegyveres fellépésről; valamint azért, mert ők tudták elsőként benyújtani követeléseiket, amelyek alapja az a feltevés volt, hogy az északnyugat–délkeleti vonal képes egyedül, még elméletileg is, megoldani az erdélyi kérdést. Ribbentrop és Ciano nem ismerte annyira a probléma komplex voltát, hogy kétségbe vonta volna ezt a feltevést. Lehet, hogy a románoknak több esélyük lett volna egy észak–déli határvonal elérésére, ha saját javaslataik, amelyek későn is érkeztek, nem lettek volna olyan nyilvánvalóan híján a komoly kompromisszumkészségnek.

Macartney szerint az sem igaz, hogy a vonalat szándékosan úgy húzták meg, hogy egyik oldal se legyen elégedett, és így könnyebb legyen a németeknek egymás ellen kijátszani őket.[170] Bár ez valószínűleg így volt, ugyanakkor az is tény, hogy a döntés után Hitler tudatosan törekedett arra, hogy mindkét fél elégedetlenségét növelje és kihasználja. Röviddel a döntés után például kijelentette: „...mindkét vasat a tűzben tartva a dolgokat a helyzet alakulása szerint a német érdekeknek megfelelően formálni."[171] Az a tény, hogy mindkét fél elégedetlen volt a döntéssel, a probléma természetéből és az érintett nemzetek pszichológiájából következett.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy Magyarország semmiféle jutalmat nem kapott az állítólagos bűnpártolás címén Németországtól. Az viszont tény, hogy ki kellett egyenlítenie a „számlát". Tíz nappal a döntés után Hitler tételesen ismertette a berlini magyar követtel, hogy Budapest hogyan róhatná le „háláját", és hogyan szerezhetné meg Németország támogatását a további revízióhoz. Követelései a következők voltak: a nyersanyag- és élelmiszer-szállítások növelése, radikálisabb lépesek a zsidókérdésben, szilárd és határozott kiállás Németország oldalán stb.[172] Romániával szemben Hitler nagyjából ugyanilyen követeléseket támasztott. E követeléseknek mindkét ország igyekezett megfelelni. Ezáltal Magyarország és Románia között olyan versenyfutás kezdődött, amely 1944 augusztusáig, Románia háborúból való kiválásáig tartott.

A bécsi döntés visszhangja a tengelyhatalmakon kívül ha nem is volt kifejezetten ellenséges, túlzottan elismerőnek sem nevezhető. A brit sajtó a bécsi döntést általában mint Romániára ráerőszakolt diktátumot értékelte, bár elismerte, hogy Magyarországnak voltak indokolt területi követelései. A döntést végeredményben kényszer hatása alatt létrejött, diktátum jellegű megoldásnak tartotta. Az első hivatalos megnyilatkozás szeptember 5-én történt, amikor is Churchill és Halifax alsóházi beszédeikben értékelték a magyar–román területi rendezés kérdését. Churchill a következőket

mondta: „Személy szerint én magam sohasem tartottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háborúban kezelték. A háború kitörésétől kezdve sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi státusát nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak az elismerését, amelyek a háború során jöttek létre, kivéve ha azok az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakaratával valósultak meg. Őfelsége kormánya sohasem támogatott olyan politikát, amely mereven ragaszkodik *a status quo*-hoz. Ellenkezőleg: azt az elvet vallottuk, hogy kedvezően fogadjuk a *status quo* módosítását mindenkor, feltételezve ha az ilyen módosítás önmagában is igazságos és méltányos, és ha az érdekelt felek közötti szabad békés tárgyalások és szerződések útján, agressziótól és kényszertől mentesen jöttek létre."[173]

Az I. világháborútól eltérően Anglia nem akarta előre elkötelezni magát a különböző területi megoldások mellett, hanem szabad kezet kívánt biztosítani magának a háború utáni általános európai újrarendezés idejére. A londoni magyar követtel folytatott 1941. február 7-i eszmecseréje során Eden, brit külügyminiszter ezt elég világosan ki is fejtette: „Anglia tartós, tehát emberileg lehetséges, igazságos békét kíván", és ezért – mondotta – „egy új trianoni békéről szó sem lehet". Ugyanakkor Nagy-Britannia erkölcsi kötelessége az is, hogy elsősorban saját szövetségeseit támogassa, azokat, „kik nyíltan melléje álltak, kik ellenszegültek a német erőszaknak". Azok az államok viszont, amelyek a német követeléseknek eleget tesznek, s különösen azok, amelyek kényszer nélkül, önként teszik ezt, nem számíthatnak Anglia jóindulatára. Eden kérte, hogy e szempontokról a követ feltétlenül tájékoztassa Horthyt.[174]

Az elszórt és nem hivatalos amerikai reagálásokat jellemzően a *Foreign Affairs*ban közölt rövid cikk tükrözte, amelyet Philip Mosely, egy Kelet-Európára szakosodott fiatal történész – az amerikai béke-előkészítő bizottság leendő szakértője – írt. 1940-ben az Egyesült Államok még nem volt részese az európai konfliktusnak, s ennek megfelelően Mosely megközelítése sok szempontból olyan volt, mint egy kívülállóé. Észak-Erdély visszacsatolását nem tekintette sem döntő fordulatnak, sem a tengely nyílt agressziójának. Az egész procedúrát úgy interpretálta, mint a térségben természetes befolyással rendelkező két nagyhatalom kísérletét egy elmérgesedett viszály rendezésére. Nem rejtette ugyanakkor véka alá azt sem, hogy a rendezés csak addig maradhat érvényben, amíg a két döntnök hatalma érvényesül a régióban. A hatalmi viszonyok megváltozása – írta – a döntés felülvizsgálatát vonja majd maga után. Mosely emellett a döntés tartalmát is bírálta. Azt írta, hogy a tartós rendezésnek két útja van: a határ

menti döntően magyar sáv visszacsatolása vagy az autonómia. A cikk mindazonáltal inkább leíró, semmint értékelő jellegű.[175]

A Szovjetunió 1941. június 26-ig Erdély kérdésében a már ismertetett álláspontot vallotta, és általánosságban elismerte a magyar területi követelések jogosságát. A második bécsi döntés mindazonáltal teremtett némi feszültséget a német–szovjet relációban. A szovjet kormány ugyanis sérelmezte, hogy egy, a Szovjetunió biztonságát közelről érintő kérdésben csak utólag informálták, s az erdélyi kérdés megoldásáról véleményét nem kérték ki. A *Kreml* vezetői mélységesen megsértve, megbántva érezték magukat, levertek voltak. Ám nem amiatt, hogy az egyik szomszédos országtól területeket csatoltak el, hanem amiatt, hogy Adolf Hitler mindezt Joszif Visszarionovics Sztálin háta mögött művelte, a kialakult gyakorlatot és az előzetes kölcsönös konzultációkról szóló szerződési kötelezettségeket figyelmen kívül hagyva, s ellentétben azzal, hogy Kelet-Európának ezt a részét elsősorban szovjet érdekzónának ismerték el. Moszkva magáról a döntőbírósági döntés küszöbön állásáról csak augusztus 29-én értesült. A Külügyi Népbiztosság úgy döntött, hogy enyhe tiltakozásfélét imitál Berlin eme kevésbé lojális lépésével szemben. Ugyanakkor Moszkvában sehogyan sem akarták észrevenni, hogy az erdélyi akciót Hitler a Szovjetunió elleni támadás előkészítése jegyében bonyolította le, miként a német csapatok finn területen való elhelyezését is. Az újonnan előkerült dokumentumokból arra lehet következtetni, hogy a szovjet kormányfő és külügyi népbiztos V. M. Molotov egyik legfontosabb célja az 1940. november 12–13-i, Hitlerrel és Ribbentrop külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokon az volt, hogy a német csapatokat vonják ki Finnországból és Romániából. Hitler azonban arra hivatkozva, hogy a háborút viselő Németországnak szüksége van a finn fára, nikkelre és a román kőolajra, mind a két kérdést határozottan visszautasította. Elismerve a Szovjetunió balkáni érdekeltségét, a kancellár végül beleegyezett abba, hogy a német csapatok a háború befejezése után azonnal elhagyják Romániát.

A berlini tárgyalások világosan megmutatták, hogy Délkelet-Európában mind a két nagyhatalmat elsősorban nem Bulgária vagy Magyarország érdekelte, hanem stratégiai elhelyezkedésénél és nyersanyagkészleteinél fogva inkább Románia. Csak ezután fordul érdeklődésük Magyarország és Bulgária irányába. A beszélgetések során a szovjet és a német tárgyalófelek inkább Romániát említették többször, és Magyarországról a jegyzőkönyv szerint nem is esett szó. Pedig Magyarország nagyon is érdekelt volt a román ügyekben.[176]

A második bécsi döntés mind Magyarország, mind Románia háborús történetében általában s a Németországhoz fűződő viszonyukban különö-

sen meghatározó tényezővé vált. A megoldás – mint erre már utaltunk – egyiküket sem elégítette ki, Hitler kezében pedig alkalmas eszköz volt követeléseinek érvényesítésére. Nem csupán Románia érezte magát megrövidítve és megsértve, miután területének jelentős részétől megfosztották, hanem az e területek fölött immár újra rendelkező Magyarország is. Az egyetlen kizárólagos nyertes fél ebben az ügyben a náci Németország volt, mivel ügyesen és szorosan magához fűzte mindkét országot. A közvetlen következmény Romániában a román politika jobbra tolódása lett: Ion Antonescu tábornok németbarát kormányának a megalakulása, II. Károly király lemondatása, fiatal fia, Mihály javára. Magyarországon hasonló fordulatra nem került sor, de az események belső dinamikája itt is jobboldali irányba sodorta az országot. Mindkét országban, Magyarországon és Romániában egyaránt súlyos belpolitikai következményei támadtak tehát a döntésnek, és ezzel egyidejűleg megindult a versenyfutás a német kegyekért a további területgyarapodás, illetve a döntőbíráskodás felülvizsgálata érdekében.

3.

A NAGYHATALMAK BEAVATKOZÁSA II. AZ 1947-ES PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS

3.1. A magyar álláspont 1941 és 1947 között

Az 1941 és 1947 közötti évek eseményei döntő jelentőségűek voltak Magyarország további sorsára nézve. 1941. április 3-án gróf Teleki Pál, Magyarország miniszterelnöke öngyilkosságot követett el. Ezzel fejezte ki tiltakozását amiatt, hogy Magyarország akarata ellenére vett részt Jugoszlávia lerohanásában. Ez ugyanakkor a Magyarország részéről folytatott németbarát politika katasztrofális kudarcának a beismerését is jelentette, amelynek – másokkal együtt – Teleki is alakítója volt. Teleki azonban hiába szerette volna, hogy személyes áldozatával Magyarországot megmentse a háborútól és az előre látható vereségtől. Utódjául a diplomata Bárdossy Lászlót nevezték ki, ami szerencsétlen választásnak bizonyult. Bárdossy mint a Horthy-rendszer legrátermettebb diplomatáinak egyike, a nyugati orientáció híve volt. Mégis, Teleki tragikus figyelmeztetésének ellenére, 1941-ben ő sem látott más lehetőséget, mint folytatni – talán még lojálisabban – elődjeinek németbarát politikáját.

1941 nyarán, amikor a Szovjetunió ellen megindult a hitleri támadás, Bárdossy azt akarta, hogy az Magyarország Németország szövetségeseként lépjen be a háborúba, majd még ez évben hadat üzent az Egyesült Államoknak is. Mindkét tettét azzal indokolta, hogy a Németország kegyeiért folyó közép-európai versengésből Magyarország sem maradhat ki.

Egy évvel később, 1942-ben, amikor Hitler oroszországi villámháborús stratégiája kudarcot vallott, Bárdossyt menesztették. Utódja a miniszter-

elnökségben Kállay Miklós lett, aki Magyarország nemzeti érdekeit másképp ítélte meg: előre látta Hitler bukását. Hamarosan fékezni igyekezett Magyarország háborús erőfeszítéseit, miközben Hitlert a magyar hűségről biztosította. Emellett Kállay megbízottjai hamar kapcsolatba léptek a brit titkosszolgálattal, hogy Magyarország kiugrásáról tárgyaljanak.[1]

1943 szeptemberére a britekkel néhány előzetes feltételről megegyezés született. A legfontosabb követelmény azonban az volt, hogy a magyar hadsereg olyan helyzetbe kerüljön, hogy kapcsolatot teremthessen a nyugati haderőkkel. Kállay reményei azonban összeomlottak, amikor a szövetségesek előretörése a németek kemény ellenállásán megakadt. A terv, amelyet Churchill a három nagyhatalom teheráni konferenciáján a balkáni partraszállással kapcsolatban javasolt, nem valósult meg. Még maga Churchill sem vette túlságosan komolyan saját tervét a balkáni előrenyomulásról, ugyanakkor Kállay optimista módon hitt abban, hogy egy úgynevezett „angol–magyar kollaboráció" talán megmentheti Churchill tervét.[2]

1944 márciusában – a keleti front gyors nyugatra tolódásakor – Hitler saját hátországa védelmében elrendelte Magyarország megszállását. Horthy kormányzó azonban még mindig nem adta fel a reményt, hogy Magyarország még megmenthető a teljes vereségtől. Körülötte csoportosultak azok, akik a különbékét tartották kívánatosnak, így a nagyarányú német veresége zűrzavarában Horthynak lehetősége volt miniszterelnöknek kinevezni egy náciellenes tábornokot, Lakatos Gézát, a németbarát Sztójay Döme helyett. Lakatos nagyobb hajlandóságot mutatott az oroszokkal való tárgyalásokra, mint Kállay, aki kizárólag a nyugati szövetségesekhez épített ki kapcsolatokat.

Az oroszok felé való nyitást most még sokkal nehezebb körülmények között kellett megtenni. A Faragho tábornok vezette magyar fegyverszüneti delegáció átjutott a frontokon Szlovákia felszabadított részei felé, és békét kért az oroszoktól. Horthy egy utolsó reménytelen kísérletet tett a vesztésre álló németektől való elszakadásra, ám kudarca után rövidesen Szálasi Ferenccel az élükön Hitler legelszántabb fasiszta hívei kerültek a helyébe. Ezalatt a szovjetek felszabadították Kelet-Magyarországot, és antifasiszta magyar kormány alakult Debrecenben, melynek egyik első lépése volt hadat üzenni a náci Németországnak. A háború utolsó éve a magyar történelem legborzasztóbb esztendeje volt: az ország a háború, a holokauszt, a német és az orosz megszállás következtében romhalmazzá vált, a régi társadalom teljes egészében szétesett.[3]

1945-ben Magyarország – fizikai és politikai értelemben egyaránt – új életet kezdett. Többé-kevésbé szabad választásokat tartottak 1945 őszén, az első ilyen jellegű általános választásokat az ország történetében. Az

oroszok által garantált szabadság csak csalétek volt a Nyugat megtévesztésére, de mindenesetre szabadság volt. A magyarok többségében először azt az érzést keltette, hogy új korszak veszi kezdetét a magyar történelemben – demokrácia és békesség a szomszédokkal. A demokratikus indítás után azonban a kommunistákat is magában foglaló koalíciós kormány végül nem a demokráciát hozta meg. 1945 forradalma ugyanúgy elbukott, akárcsak az 1918-as demokratikus forradalom az I. világháború után.

Az 1947–48-as kommunista hatalomátvétellel Magyarország szovjet totalitárius uralom alá került, és elszigetelődött a Nyugattól, akárcsak a szovjet érdekszférán belül a többi közép- és kelet-európai ország. A hatalomátvétel 1947-ben valami ahhoz hasonlót hozott Magyarország számára, mint az 1917-es októberi forradalom Oroszországnak: megsemmisítette a régi uralkodó osztályokat, amelyek oly sokáig akadályai voltak a társadalom modernizálódásának és a demokratikus átalakulásnak. Ám ha csupán ez volt a kommunisták javára írható egyetlen pozitív eredmény, akkor ez a nyereség nagyon is megkérdőjelezhető. Az ára ugyanis irtózatos volt, Oroszországban még inkább, mint Magyarországon.[4]

Meghiúsult az 1945-ös fordulat másik reménye is, hogy Magyarország szomszédaival baráti kapcsolatokat alakít majd ki. A háború korai éveiben Közép-Európa nemzetiségi konfliktusainak demokratikus és föderalista elven alapuló regionális újjászervezéssel történő megoldása nagy ígéretnek tűnt. Hamarosan kiderült azonban, hogy a régi múltra visszatekintő ellentétek meghatározóbbak, mint az egyes körökben népszerű megegyezési tervek. A leginkább vitatott terület a II. világháború után Erdély volt, amelynek a jövőjét a két fél, a román és a magyar ismét gyökeresen másként képzelte el. Ebben a fejezetben a háború alatti és utáni magyar álláspontot ismertetjük.

Az Erdéllyel kapcsolatos háború alatti magyar álláspont azokból a memorandumokból ismerhető meg, amelyeket a magyarok 1943, illetve 1944 folyamán mint rendezési terveket eljuttattak a nyugati szövetségesekhez. Három ilyet ismerünk: Schrecker Károlyét, Szegedy-Maszák Aladárét és Bajcsy-Zsilinszky Endréét. A következőkben ezeket tekintjük át.

Schrecker Károly memoranduma 1943 tavaszán jutott el a britekhez Londonba. Tulajdonképpeni szerzője valószínűleg nem Schrecker, hanem egyes konzervatív magyarországi politikusok, köztük Bethlen István voltak. Legalábbis ezt feltételezi Juhász Gyula[5] és Romsics Ignác.[6] A valódi szerzőkről Schrecker csak annyit árult el, hogy „az engem bizalmukkal megtisztelő urak".[7]

A memorandum viszonylag sokat foglalkozott a múlttal és a jelennel, s viszonylag keveset a jövővel. Témánk szempontjából két jövőre irányuló

szempont érdemel figyelmet: a föderációk és a határok kérdése, ezen belül Erdély ügye. A memorandum elvileg helyeselte a két nagy nép, az orosz és a német között létrehozandó – föderációkra alapuló – biztonsági zónát, ám a gyakorlatban, a kivitelezést tekintve több magyar vonatkozásból fontos szempontra hívta fel a figyelmet. A kulturális különbségekre hivatkozva mindenekelőtt azt tartották szükségesnek, hogy két nagy államszövetség legyen: egy balkáni és egy közép-európai. A közép-európait úgy képzelték el, hogy azt Lengyelország dominálta volna Litvániával vagy anélkül, amelyhez Magyarország is csatlakozhatna. A csehek és a szlovákok újraegyesülését opponálták, viszont nem zárták ki azt a lehetőséget, hogy „Szlovákia mint kis önálló egység" esetleg Magyarországhoz csatlakozzék. Horvátország függetlensége vagy Szerbiához csatlakozása ellen a memorandum nem emelt kifogást, ám jelezte: Magyarország azt is el tudná fogadni, ha a történelmi múlt alapján a közép-európai föderációhoz és ezen belül Magyarországhoz csatlakozna. Ezek után – fogalmazott az emlékirat – „Magyarország szempontjából már csak egy megemlítendő kérdés van, és ez a Romániával szemben fennálló, rendezetlen határ kérdése". Az emlékirat – kissé nyilvánvalóan túlozva – azt állította, hogy az 1940-es döntés idején Németország Románia pártján állt, amit Olaszország nem tudott ellensúlyozni. Így magyar szempontból egy elfogadhatatlan határvonal alakult ki. „Az 1940. évi német–olasz döntés semmiképpen sem elégíti ki Magyarországot. [...] Véleményünk szerint ezt a határvonalat helyesbíteni kell Magyarország javára, vagy második megoldásként független Erdély lenne visszaállítandó régi, történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenjogú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt. Magyarország lemondana részéről Erdélyben, és ugyanezt tenné Románia is."[8]

Első helyre tehát ismét a Magyarországon belüli autonóm Erdély programja került, s a független erdélyi állam eszméje a második számú lehetőségként jelent csak meg. Ez lényegében a magyar békeküldöttség 1919–20-as maximális programjához való visszatérést jelentette.

A második magyar memorandum 1944. június–júliusban készült, és augusztus 27-én iktatták a brit külügyminisztériumban. Szerzője Szegedy-Maszák Aladár volt, a Külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője. Eltérően a Schrecker-memorandumtól a föderációk kérdésével ez nem foglalkozott. Részletesen tárgyalta azonban a magyar szempontból kívánatosnak tartott határokat. Érdekes, és realitásérzékre vall, hogy a magyar–szlovák határt nemzetiségi szempontból korrektnek fogadta el, s kijelentette, hogy „helyi jellegű korrekcióktól eltekintve semmiféle változásra nincs szükség". Javasolta azt is, hogy „az önálló Szlovákiát fenn kell tartani". Kárpátalját autonómiával felruházva Magyarországon belül képzelte el, a déli határt pedig lakosságcserével kombinált határkorrekcióval (az 1920-ashoz képest) kívánta stabilizálni.

Legrészletesebben a román–magyar határral, illetve Erdéllyel foglalkozott. A Schrecker-memorandumhoz hasonlóan bírálta az 1940-es döntést, mivel az új határvonalat „kizárólag az etnikai többség elve alapján vonta meg". Ehelyett három elképzelhető megoldást javasolt. Ezek közül az egyik új osztóvonal megállapítása volt nagyjából a Maros mentén, tehát az, amit a magyar delegáció 1940-ben eredetileg javasolt (60-66 ezer négyzetkilométer). Egy ilyen megoldás azonban – hangsúlyozta – „nem veszi tekintetbe Erdély egységét, súlyos hátrányai lesznek a lakosságra nézve". Ezért kijelentette, hogy „kívánatosabb lenne Erdély egységének tiszteletben tartása". Hogyan? Két további megoldási lehetőséget vetett fel. „A kézenfekvő megoldás az lenne – olvashatjuk –, ha Erdély visszatérne 1918-as kiindulási pontjához, a Magyarországgal alkotott unióhoz, a románok és a szászok pedig elnyernék legszélesebb körű nemzeti jogaikat ezen állam keretei között." És végül a harmadik lehetőség: az „önálló Erdély gondolata". „Az erdélyi függetlenség vonzó eszméje mindhárom népnél kísért, mindegyik foglalkozik vele, de nyíltan csak az vallja, amely magát az adott történelmi helyzetben birtokon kívül levőnek, elnyomottnak érzi" – állapította meg. Egy ilyen Erdélynek – olvasható tovább – „a kantonális rendszeren és a három nemzet egyenjogúságán kellene felépülnie". Ha ez a megoldás lépne életbe, akkor – vetette fel az emlékirat – Aradot és a bánsági vegyes körzeteket vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Továbbá meg kellene fontolni, hogy az önálló vagy „dominiumi" státussal rendelkező Erdély „esetleg perszonálunióban" Magyarországhoz kapcsolódjék.[9]

Bajcsy-Zsilinszky munkája, amely a legrészletesebb – tulajdonképpen egy könyv –, szintén a háború utáni rendezést befolyásolni akaró magyar propagandaharc terméke volt. A kötet elkészítésére – mint Vígh Károly kutatásaiból tudjuk – a magyar külügyminisztérium kérte fel 1943 elején. A kézirat 1943 nyarára készült el, amit a budapesti egyetem brit lektora fordított le angolra. A Magyar Revíziós Liga szervezésében ez jelent meg 1944 februárjában Svájcban. A magyar kiadás, amelyet használtunk, csak 1990-ben látott napvilágot Budapesten, Göncz Árpád fordításában.[10]

A történelmi és kulturális tényekre alapozva Bajcsy-Zsilinszky Erdélyt a történelmi Magyarország szerves részének tekintette, olyan fontos országrésznek, amely a magyar kultúra megőrzésében kivételes szerepet játszott. Értelmezésében Erdély a honfoglalástól kezdve több mint ezer éven át magyar föld volt, s csupán az I. világháborús vereséget követően (1920-tól 1941-ig) lett Románia része. Ebben fontos szerepet játszott a sikeres román diplomácia és az antanthatalmak politikája, amely Románia átállásáért

cserébe Erdélyt ígérte, ugyanakkor egyáltalán nem vette figyelembe a magyar nemzeti érdekeket.

Erdély 896 után Erdélyi Vajdaság elnevezéssel a Magyar Királyság autonómiával rendelkező tartománya volt, az oszmán–török hódoltság idején pedig mint önálló magyar fejedelemség működött, amelyben magyar származású fejedelem uralkodott. A Habsburg uralom idején bár közvetlenül Bécsből kormányozták, de az Erdélyi Nagyfejedelemség magyar jellege kétségtelen tény volt, s Magyarországhoz csatolása (1848-ban, majd 1867-ben) ezt a tényt szentesítette. Ebből a nézőpontból Erdély Romániának történő átadása a nagyhatalmaknak olyan mesterséges döntése volt, amelyet történelmi és kulturális érvek nem igazolhattak. Bajcsy-Zsilinszky számításai szerint Erdély 969 éven át (896–1867) autonómiával rendelkező magyar föld volt, az Osztrák–Magyar Monarchia 52 éve (1867–1918) során pedig a Magyar Királyság autonómiával nem rendelkező részeként fejlődött. Mindössze 22 éven át volt – autonómiával nem rendelkező – román terület. Így az antanthatalmak által kialakított, az erdélyi önállóságot megszüntető román uralom jogtalan. Földrajzi szempontból is elfogadhatatlan a román jogfolytonosság igénye, hiszen a Kárpátok hegylánca mindig elválasztotta Erdélyt a román fejedelemségektől. A Kárpátok szerepét a szerző a La Manche elválasztó szerepéhez hasonlítja: az ottani két egymáshoz közeli országban (Franciaország és Anglia) is lényegesen eltérő kultúra és mentalitás alakult ki.[11]

Az erdélyi és magyarországi kultúra folyamatos kapcsolatára, kölcsönhatására külön felhívja a figyelmet. Az erdélyi kultúra hosszú időn keresztül a magyar politikusok, írók és művészek jóvoltából virágzott, s ezt a tényt Európában sem vonják kétségbe. A román fölényt csakis a lakosságszámban lehet kimutatni. Az etnikai többségre alapozva vajon Svájc német többségű részeit Németországhoz, francia többségű részeit Franciaországhoz, olasz többségű részeit Olaszországhoz lehetne-e csatolni? Másként megfogalmazva: a 70%-ában németek lakta Svájcot Németországhoz kellene csatolni, hiszen az 59%-ban románok lakta Erdély Romániához kerülhetett. Erre gondoltak-e a nagyhatalmak az új határok kijelölésekor?

Bajcsy-Zsilinszky Endre elégedetlen volt tehát a csupán az etnikai többséget figyelembe vevő határrendezéssel. Az ő megközelítésében az erdélyi kérdést felül kellene vizsgálni, s akkor elkerülhetetlennek látszana a revízió. Svájc példája mutatja, hogy ez nem lenne megoldhatatlan probléma. Svájcban 70% német, 21,2% francia, 6,2% olasz, 1,1% rétoromán élt akkor, de nincs tudomás arról, hogy ott közöttük nemzeti ellentét lenne. Bajcsy-Zsilinszky Endre úgy gondolta, hogy a svájci példa egyike lehetne az erdélyi kérdés megoldási módozatainak. Véleménye szerint a történelmi Erdély

s az erdélyi autonómia visszaállítása széles körű egyetértésre találna. A történelmi Erdélyben a magyar, székely és szász – a három nemzet – autonómiájára alapozódott a fejedelemség politikai élete. A korábbi módszereket a jelen követelményeihez igazítva ma is jól lehetne alkalmazni, tehát végső összegzésként azt állapítja meg, hogy Erdély szövetségi állammá történő átalakítása, a svájcival megegyező politikai rendezése a megoldás kulcsa.[12]

Bajcsy-Zsilinszky művének fontos vonulata a román álláspont bírálata. Véleménye szerint Románia fennállása óta mindig a sajátjának tartotta Erdélyt, s ez volt a legfontosabb oka annak, hogy az I. világháború folyamán az antant oldalára állt. A „Nagy-Románia" álma a világháborút megelőző évtizedekben is szembeállította a két országot. A világháborúban egy ideig semleges álláspontot hirdető Románia a háború vége felé azzal a feltétellel lépett be a háborúba, hogy a háború után megkapja Erdélyt. Egy ilyen alku természetesen nem jelenthet jogalapot egy ország birtoklására – vélte a szerző. Az általa felvázolt megoldási kísérlet – ahogy már említettük – Svájc példáját követné: három nemzet egyenrangú, békés együttélését és együttműködését jelenti, ahol politikai értelemben nem létezhet „kisebbség" és „többség".

Bajcsy-Zsilinszky Endre szerint ehhez mindenekelőtt az érintett államok – így a magyarok – felismerése és együttműködése szükséges. A kérdés megoldása végett:

1. földrajzi, gazdasági,
2. történelmi,
3. etnikai alapelveket határoz meg.[13]

Az első kérdések egyike Erdély felségterületének problémája. Az északi határt történelmi, valamint gazdaságföldrajzi megfontolások alapján kell megállapítani, míg a déli határ megállapításánál inkább az etnikai elv érvényesítése szükséges. A déli határt a Királyerdőig húzná meg javaslatában. Ez azt jelenti, hogy a történelmi Erdély határai nem változnának meg. Földrajzilag beletartozna a Radnai havasok, Lápos körzete, az Avasok, Meszes körzete. Az új Erdély a történelmi Erdélyt jelentené lényegében. Ez azt is jelenti, hogy a jövőben nem képezné Magyarország részét. Az erdélyi népek autonómiájával kapcsolatos részletes elgondolásai a következők.

Bajcsy-Zsilinszky Endre erdélyi alkotmánytervezetének legfontosabb alapelve az, hogy valamennyi erdélyi nemzetiség önálló, autonóm jogokkal rendelkezik majd. A „történelmi három nemzet" (magyar, székely, szász) fogalma a múlté, hiszen a magyarok és székelyek elkülönülésének történelmi okai megszüntek, a székelyek magyar nemzeti öntudata rendkívül erős. Ugyanakkor az etnikailag legnépesebb románság – amely a történelmi

Erdélyben nem rendelkezett nemzeti jogokkal – meg kell hogy kapja mindazokat a jogokat, amelyekkel a magyarok és a németek rendelkeznek. Bajcsy-Zsilinszky Endre rokonszenvvel sorolja fel a románság pozitív vonásait, s a múltban a magyarság sérelmére elkövetett tévedéseiket próbálja megmagyarázni (a bécsi udvar mesterkedései stb.). A nemzetek elkülönítése az autonóm körzetek szempontjából egyes helyeken viszonylag könnyű, más helyeken megoldhatatlan. Etnikailag a Székelyföld nagyjából egységes, ezért autonóm terület jellege vitathatatlan lenne. (Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék megyék). Brassó megyében erősen kevert a lakosság, de földrajzi és gazdasági megfontolásokból indokolt lenne a Székelyföldhöz csatolni.

A történelmi tapasztalatokra alapozva négy bánságra osztaná Erdélyt. A Magyar–Székely Bánsághoz tartozna Kolozs megye, Szolnok megye déli része, Beszterce-Naszód megye déli része, Torda-Aranyos megye nagy része, Alsófehér megye keleti része, Kisküküllő megye északi része, Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék megye valamint Brassó megye. Ezenkívül Felsőromán Bánságot, Alsó-Román Bánságot és Szász Bánságot különítene el. A Bánság lenne a helyi autonómia közigazgatási kerete.[14]

Bajcsy-Zsilinszky Endre megoldási kísérletének alapja tehát a Három Nemzet Uniója, amely a bánságokból épülne fel. Az Erdélyt alkotó három etnikum (magyar, román, német) békés együttélését garantáló szervezeti forma az autonómia, amely mindhárom nép fennmaradását és fejlődését biztosítaná. Elképzeléseit a svájci modellből vezette le, de tisztában volt azzal, hogy a példák mechanikus másolása hibákhoz is vezethet. Erdély problémáinak megoldása ma nehezebb, mint a több száz év alatt kialakult és bevált svájci államszövetségben. Ha az erdélyi országgyűlésben a románok, magyarok és szászok aránya 3:2:1 lesz, akkor a román számbeli többsége megfelelő politikai képviselethez jutna.[15]

Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdély problémáinak megoldására irányuló tervei logikus érvelésen alapultak, és minden érintett fél érdekeit tiszteletben igyekeztek tartani. Konkrét javaslatai voltak, melyek az ő korában megvalósíthatók lettek volna, mindazonáltal érződött sajátosan magyar elfogultsága, mely arra késztette, hogy a megoldást elsősorban a magyar nemzeti érdekek alapján keresse. Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyarság dicső történetére hivatkozva jogosnak és természetesnek tartotta a nemzeti öntudatot, s a nemzeti méltóság érzését elvárta minden magyartól. Az általa jogosnak tartott nemzeti érdekek védelme különös fontossággal bírt számára, ugyanis ez jelentette elképzelésében a hazafiság fogalmát.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az Erdély jövőjével kapcsolatos II. világháború alatti magyar elképzeléseket – a magyar politikai gondolkodás

addigi *main stream*jéhez hasonlóan – erőteljesen áthatotta a történetiség. Legszerencsésebb megoldásnak mindhárman Erdély Magyarországhoz tartozását tartották volna, igaz, autonómiával felruházva, s belső viszonyait a svájci minta szerint rendezve. Második lehetőségként általában a független erdélyi állam megteremtését javasolták, s Erdély megosztását – ha egyáltalán szükséges – csak ezután.

A II. világháború utáni magyar kül- és nemzetiségpolitikai gondolkodásban radikális változások kezdődtek. Az újonnan hatalomra került pártok a két világháború közötti baloldali ellenzék mérsékelt, etnikai elvű és gyakran transzszilván elgondolásait próbálták valóra váltani. Az 1945-ös választásokon győztes kisgazdák például a politikai és a nyelvi határok összhangba hozatalát szorgalmazták, s azt, hogy a trianoni határoktól távoli magyar „enklávék" kapjanak területi autonómiát. Erdély esetében mint alternatív megoldást emellett szóba hozták és javasolták a terület önálló kantonális állammá alakítását. A Nemzeti Parasztpárt főtitkára, Kovács Imre a Kisgazdapárthoz hasonlóan az etnikai elv érvényesítését tartotta volna méltányosnak. Egyik ezzel kapcsolatos cikkében, 1946 elején a következőket írta: „Sovinizmus az ezeréves határok követelése, és aki ezt követeli, az népellenes és antidemokrata, és mint kártékony elemet ki kell irtani a politikából. Nem sovinizmus arról beszélni, hogy a magyarság szeretné a maga nemzeti államát kialakítani, éspedig úgy, hogy a magyar etnikum területét fedje az új magyar állam."[16]

A Szent István-i államelvvel, a történelmi határokkal és általában a különböző nagy-revíziós tervekkel való szakítás s a nemzetiségi elv elfogadása a Nemzeti Parasztpárt kiemelkedő ideológusának, s egyben a Külügyminisztérium kebelén belül folyó béke-előkészítés tevékeny résztvevőjének, Bibó Istvánnak az 1946-os esszéiben nyert klasszikus és egyben teoretikus megfogalmazást. Kelet- és Közép-Európában – olvashatjuk például *A kelet-európai kisállamok nyomorúságá*ban – „...a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történelmi határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. [...] Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és isten tudja, még miféle szempontok [...] valójában teljesen hiábavalóak, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz."[17]

A két munkáspárt ennél is visszafogottabb álláspontot képviselt. A KMP ideológiai kérdésekben leginkább kompetens vezetője, Révai József 1945 végén, 1946 elején több alkalommal kifejtette, hogy nemcsak a történelmi, hanem a néprajzi határok követelése is irreális. „Az ész – írta egy alkalommal – azt diktálja nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt

magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk."[18] Hasonló volt a Szociáldemokrata Párt álláspontja is. A Szalai Sándor irányításával elkészült programtervezet, csehszlovák és jugoszláv relációban a leghatározottabban elutasította a határrevízió gondolatát, s kevésbé határozottan, de végül ezt ajánlotta román–magyar viszonylatban is. Az SZDP programjának lényege a gazdasági, kulturális és szociális jogegyenlőség követelése volt mindenki számára nemzetiségre, vallásra és nemre való tekintet nélkül.[19]

Az 1945 és 1946 fordulóján zajló sajtóviták és pártközi egyeztetések során a kommunista és szociáldemokrata álláspont annyiban változott, hogy Erdélyt illetően hozzájárultak az 1920-as határ módosításának a felvetéséhez. Egyetértés alakult ki köztük abban is, hogy Jugoszláviával szemben értelmetlen lenne területi követelésekkel fellépni. A határ menti szlovák területek jövőjével kapcsolatban, amellyel részletesebben nem kívánunk foglalkozni, továbbra is ellentét feszült közöttük. (A kisgazdák és a parasztpártiak a kompakt magyar területeket akarták visszakapni.)

A koalíciós pártok vitáival egyidejűleg a Külügyminisztérium szakemberei is készültek a békekonferenciára. Elsősorban az erdélyi kérdéssel foglalkoztak, mivel valamennyien úgy látták, hogy „itt reményünk lehet a *status quo*-tól eltérő rendezésre".[20] A sok terv és elképzelés közül kettő érdemel feltétlenül említést: I. Tóth Zoltán fiatal történészé és Rónai Andrásé, a volt Államtudományi Intézet igazgatójáé. I. Tóth elképzelése – ma általában „partiumos megoldásnak" nevezik a szakértők – egy akkora határsávnak a Magyarországhoz csatolásán nyugodott, amely egy nagyobb lakosságcserével kombinálva végérvényesen megoldhatta volna ezt a súlyos problémát. Érvrendszere elsősorban földrajzi, gazdasági szempontokra épült.[21]

1945. októberi memorandumában Rónai azt hangoztatta, hogy a Székelyföld és a Tiszántúl közötti román népesség miatt egyedül a korridoros megoldás valamely válfaja elfogadható. Minden egyéb megoldás tökéletlen, s a lakosságcsere nagy szenvedésekkel jár.[22]

A Külügyminisztérium vezetői, mindenekelőtt a béke-előkészítés koordinálásával megbízott Kertész István az ún. partiumos tervet fogadta el, és Jakabffy Imrét, az Államtudományi Intézet fiatal munkatársát ennek részletes kidolgozására utasította. Jakabffy 1946 tavaszára elkészült tervezete 22 ezer négyzetkilométer nagyságú határ menti sáv visszakövetelését javasolta. Ez éppen fele volt a második bécsi döntéssel visszakapott területnek. Ám eltérően attól, csak a határ menti sávot jelentette, a Székelyföld nélkül. Ebben a sávban mintegy 1,5 millió ember élt, akiknek mintegy harmada (31,8%) volt magyar. A románok aránya 55,7%-ot tett ki. Ezzel a megoldással 1 millió magyar maradt volna román uralom alatt, és a magyarországi románok száma 882 ezer lett volna. „Az ajánlott területi megoldás – írta Jakabffy – már kiindulópontjában magában rejti annak a lehetőségét, hogy népcsere útján oldódjék a magyar–román területi vita."[23]

E maximális terv mellett a partiumos megoldásnak létezett egy mérsékeltebb variánsa is. Ezt ugyancsak Jakabffy dolgozta ki Nagy Ferenc miniszterelnök utasítására. Ez 11 800 négyzetkilométer visszaadásával számolt. Ebben a határ menti sávban 421 ezer román élt, és 442 ezer magyar. Ez esetben tehát a magyarok enyhe többséget alkottak volna.[24]

A koalíciós pártok képviselőivel tartott 1946. április 24-i ülésen Gyöngyösi János 22 ezer négyzetkilométerben jelölte meg a Romániával szembeni magyar követelést. Ismeretes, hogy a békekonferencia plenáris ülésén, 1947. augusztus 14-én Gyöngyösi János külügyminiszter végül a maximális variánst terjesztette elő, majd ezt – amerikai tanácsra – néhány napon belül 4 ezer négyzetkilométerre redukálta.[25] Az 1920-as vagy akár csak a II. világháború alatti elképzelésekhez képest tehát Magyarország igényei igencsak mértékletessé váltak.

3.2. A román álláspont 1941 és 1947 között

A második bécsi döntés csalódást és nagy felháborodást váltott ki Romániában. A tömegelégedetlenség elsöpörte a királyi diktatúrát. Az uralkodó szeptember 4-én Antonescu tábornokot nevezte ki miniszterelnökké, akit elfogadtak a németek, a szélsőjobboldali Vasgárda, sőt a nyugati orientációs egykori magyar parlamenti képviselő: Julius Maniu, azaz Maniu Gyula is. A király teljhatalommal ruházta fel Antonescut, felfüggesztette az alkotmányt, s a királyi diktatúra által alkotott korporatív jellegű, rendi parlamentet is feloszlatta. Antonescu tanácsára szeptember 7-én a király lemondott, majd másnap elmenekült az országból.

Szeptember 15-én Románia „nemzeti-legionárius állammá" alakult, amelynek élén Antonescu állt *conducator*ként, azaz államvezérként. Novemberben Románia Magyarországhoz hasonlóan csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, s mindent megtett a németek nyersanyag- és egyéb igényeinek a kielégítése érdekében. Az ország belső életét közben igazi terrorrendszer uralta; ellenzékiek és zsidók ezreit gyilkolták meg, vagy zárták koncentrációs táborokba. 1941-ben a hatalmat kézben tartó erőkön belül is fegyveres konfliktus robbant ki, amelyből a vasgárdisták teljes szétverésével Antonescu került ki diadalmasan. A legionárius államot ezzel nyílt katonai diktatúra váltotta fel.[26]

Eltérően Magyarországtól Románia a kezdet kezdetétől részt vett Németország Szovjetunió ellen indított háborújában. Különbség mutatkozott a két ország között abban is, hogy miközben Magyarország 40-50 ezer fős hadsereget küldött a keleti frontra, Antonescu mintegy 1 milliót, amelyből az év végéig kb. 300 ezren pusztultak el. Nyilvánvalóan ezzel is magyarázható, hogy Hitler nemcsak Észak-Bukovinát és Besszarábiát adta vissza Romániának, hanem ezzel együtt elég jelentős Dnyeszteren túli területeket is *(Transnistria)*. Románia ezért a háború második szakaszában is nagy erőkkel vette ki részét a Szovjetunió elleni harcból. 1943 nyarán Antonescu félmilliós emberveszteséget ismert el; a halottak, sebesültek és hadifoglyok együttes száma elérhette az 1 milliót.[27]

1943-ban – akárcsak Magyarországon a Kállay-kormány – a román kormány is elkezdett titokban tapogatózni a nyugati hatalmak felé egy különbéke megkötése érdekében. Abban viszont különböztek a magyaroktól, hogy nagyon korán összeköttetést teremtettek a szovjetekkel is. Az egyik „összekötő" maga az emigráns Beneš volt, aki 1943. decemberi moszkvai tárgyalásai során Maniu nevében arra kérte Sztálint, hogy a háború után Erdélyt adja vissza Romániának, amelynek fejében a románok le fognak mondani Besszarábiáról.[28] A szovjet reagálásról néhány nap múlva Beneš így tájékoztatta Maniut: „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez."[29]

A Moszkvából kapott ígéretek tükrében teljesen természetes, hogy a román politikusok minden olyan háború alatti magyar közeledési kísérletet elutasítottak, amely az erdélyi kérdés újratárgyalására vonatkozott. Ezek közül a kísérletek közül a legismertebb gróf Bánffy Miklósé, aki 1943 nyarán Atonescu képviselőjével és Maniuval is tárgyalt Bukarestben. A megbízást Bánffy a magyar kormánytól kapta, ám Bethlen is instrukciókkal látta el. Bánffy kiindulópontja az volt, hogy a románok fogadják el a második bécsi döntést tárgyalási alapnak. A román kormány képviselője viszont ragaszkodott ahhoz, hogy az 1940-ben elcsatolt területek teljes visszaszármaztatása nélkül megegyezésről és a két ország együttműködéséről szó sem lehet. Süketek párbeszédéhez hasonlított Bánffy és az ellenzéki vezér, Maniu eszmecseréje is. Kállay és Bethlen Maniunak küldött üzenete így szólt: a németek a háborút elvesztették, a tengely összeroppanásakor történelmi pillanat következik. A két országnak együtt kellene a fordulatot végrehajtani. Egyben be kellene ismerniük, hogy Erdély kérdésében nem tudnak megegyezni, tehát a döntést a győztes nagyhatalmakra bízzák. Bánffy visszaemlékezése szerint Maniu a magyarok mindegyik javaslatára kitérő választ adott, illetve elutasította az ajánlatokat. Erdély hovatartozására reflektálva például azzal indokolta kompromisszumkészségének a hiányát, hogy „a népszenvedély" felett nem lehet uralkodni.[30]

A főbb vonalaiban már 1943-ban kialakult szovjet–román kompromisszum alapján 1944 márciusában fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek Románia és a Szovjetunió között Kairóban. A szovjet vezetés már a fegyverszüneti szerződésben biztosítani akarta magának Besszarábiát és a többi volt szovjet területet, és ennek fejében kész volt azt is a feltételék közé sorolni, hogy a háború után Románia visszakapja „Erdélyt vagy annak nagyobb részét". Bár az amerikaiak és az angolok nem tartották szerencsésnek a területi kérdések ilyen jellegű megoldását, végül elfogadták azt azzal a megszorítással, hogy Erdély sorsa „a békekonferencia döntésétől függően" *(subject to confirmation at the peace settlement)* fog véglegesen elrendeződni.[31] A szövetségesek által elfogadott feltételeket Románia 1944. április 12-én kapta meg. Aláírását Antonescu elutasította, a történelmi pártok képviselői viszont június 10-én elfogadták. Életbe léptetéséhez tehát el kellett távolítani Antonescut és híveit, ami az augusztus 23-i puccsal történt meg. A hatalom ezzel a fiatal Mihály király kezébe került, aki környezetével együtt sikeresen szembefordította országát a németekkel, majd képviselői szeptember 12-én kézjegyükkel látták el a már hónapok óta aláírásra váró fegyverszüneti egyezményt. Románia ezzel lemondott Besszarábiáról és Észak-Bukovináról, ígéretet kapott viszont „Erdély vagy annak nagyobb része" visszaadására.[32]

Az augusztus 23-i fordulattal Románia tekintélyes része megmenekült a háborús pusztulástól. A németek ugyanakkor elvesztették az életbevágó fontosságú ploesti kőolajvidéket, a szovjet hadsereg számára pedig megnyílt az út Bulgária és Jugoszlávia felé, valamint a Déli-Kárpátok hágóin át Magyarországra is. A magyar és német ellenállást leküzdve október végére a szovjet és a román csapatok egész Erdélyt birtokba vették. A hadsereggel együtt visszatért Észak-Erdélybe a román közigazgatás is. A hatalomcsere számos helyen véres leszámolásokkal járt együtt, amelynek fő felelősei az ún. Maniu-gárdák voltak. Az atrocitások miatt – vagy csak azokra hivatkozva – 1944. november 14-én a szovjet parancsnokság visszarendelte Észak-Erdélyből a román közigazgatást. Az észak-erdélyi magyar és román baloldal ezt követően bizonyosfajta közigazgatási önkormányzatot épített ki a szovjet katonai kormányzás védőernyője alatt. Ez az állapot 1945. március 6-ig tartott, amikor Petru Groza elnökletével szovjetbarát baloldali kormány alakult. A baloldali fordulat ellentételezéseként Sztálin ismét engedélyezte, hogy a bukaresti román kormány kiterjessze fennhatóságát Észak-Erdélyre.[33]

A szovjet katonai közigazgatás időszakában s még azt követően is a román kormányzat számos kedvező intézkedést hozott a nemzetiségpoli-

tika terén. 1944. november 14-én Kisebbségi-Nemzetiségügyi Minisztérium alakult. A Radescu-kormány 1945. február 6-án kihirdette a 86. számú törvényt, közismert nevén a Nemzetiségi Statútumot. Ez fajra, nemzetiségre, anyanyelvre és vallásra való tekintet nélkül valamennyi állampolgár jogegyenlőségét kimondta, sőt a 30%-nál magasabb arányban nem román területeken a nyelvhasználat terén még kollektív jogokat is biztosított. 1944. október 16-án a Romániai Magyar Dolgozók Szövetségének utódaként megalakult a baloldali irányvonalú Romániai Magyar Népi Szövetség, amely valamennyi romániai magyar képviselőjeként lépett fel a politikai életben. Az igazsághoz tartozik viszont, hogy a gyakorlat számos területen már ebben az időszakban sem egyezett az elvekkel. Ilyen kérdés volt az állampolgárság megadása körüli huzavona sok ezer magyar esetében, a távol levő magyarok vagyonának lefoglalása és kisajátítása, valamint azoknak a magyaroknak a kizárása a földreformból, akik a magyar hadseregben teljesítettek szolgálatot.[34]

Erdély jövőjének kérdését illetően minden román párt azonos álláspontot képviselt: Erdélynek továbbra is teljes egészében Romániához kell tartozni. Nagyon jól és plasztikusan tükröződik ez az álláspont abban a kis könyvecskében, amelyet egy bizonyos Pavel Pavel adott ki 1945 elején Londonban. Bár sem a kötet valódi szerzőjét nem ismerjük, sem azt, hogy ki állt pontosan a szerző mögött, nem kétséges, hogy a munka a békekonferencia döntnökeinek a befolyásolása céljából készült. Erre a szöveg többször utal explicit módon. Erre a magyar történetírás által eddig ismeretlen brosúrára a *British Museum* anyagában kutatva bukkantunk 1996-ban. Mivel egyedülálló dokumentumról van szó, részletesen ismertetjük.

Pavel Pavel szerint az 1920-as trianoni döntés a román–magyar határszakaszon „a lehető legjobb, ami emberileg csak lehetséges". És ez – folytatja – egészen természetes, hogy így van, hiszen „csaknem teljesen azonos az erdélyi román blokk és a tiszántúli magyar tömb közötti etnikai választóvonallal". 1920 óta senki semmiféle olyan „felfedezést" nem tett, amely cáfolná a fenti igazságot.[35] Erdély etnikailag meghatározóan román jellegét a szerző részben az 1930-as román statisztika adatainak a manipulatív csoportosításával, részben a székelyek különállásával próbálja bizonyítani. Utóbbiakról azt írja, hogy az évszázadok folyamán „a székelyek egy egészen különböző életmódot alakítottak ki, amely külső megjelenésükre, szokásaikra, nyelvükre és hagyományiakra egyaránt olyan hatással volt, hogy ma már a magyar népnek egy egészen különálló ágát alkotják". Ezzel magyarázható – folytatja érvelését a szerző –, hogy a székelyek sohasem voltak szoros kapcsolatban Magyarországgal. Ezzel szemben – „felismerve gazdasági és politikai függőségüket a románoktól" – 800 éve élnek békésen úgy

az erdélyi románokkal, mint a „két független román fejedelemséggel". Sőt „...a XV. század végéig föderációban éltek a két román fejedelemséggel, elsősorban Moldvával".[36]

Az egyéb érvek között fontos szerepet játszik a történelem, pontosabban annak fentiek szerinti meghamisítása. Pavel Pavel tényként említi, hogy „a régió legrégebbi lakossága a román", s egyben a legnépesebb is. „A románok – olvashatjuk – oly sokan voltak és olyan aktívak, hogy Rákóczi Ferenc forradalmában, a 18. század elején már vezető szerepet játszottak. [...] A forradalmi dalok, amelyeket Magyarországon mint kuruc-nótákat ismernek, megőrizték román ritmusukat és hanglejtésüket, noha magyarul éneklik őket."[37]

A brosúra fontos tézise annak hangsúlyozása, hogy az I. világháború utáni Nagy-Románia nem a nagyhatalmak akaratából, hanem a történelem szükségszerű fejleményeként már jóval a békeszerződés aláírása előtt létrejött. „...a Duna-medence új államai – állítja – sok héttel a fegyverszünet aláírása előtt jöttek létre." Erdély és Románia egyesülését – hamisítja tovább a történelmet – Vajda-Voivod már október 18-án bejelentette a magyar parlamentben; november 13-án Aradon ezt ismét közölték Jászival. Úgy hogy a december 1-ji gyulafehérvári határozatnak tulajdonképpen csak szimbolikus jelentősége volt. „...Erdély és a Bánság az érintett népek önrendelkezési joga alapján egyesült az Ókirálysággal."[38]

Számítva arra, hogy a magyarok esetleg a határ menti sávot fogják csak kérni, az anyag külön kitért a Részek történetére, etnikai összetételére és gazdasági kapcsolataira. A konklúzió: „...gazdaságilag ez az egész térség Erdély központja felé gravitál. Ennek következtében Románia aligha tudna elfogadni egy módosított határvonalat ebben a térségben anélkül, hogy ne kellene egy gazdasági katasztrófa súlyos következményeivel szembenéznie. Ez a katasztrófa közel 2 millió embert érintene."[39]

Ilyen és ehhez hasonló érvek után jutott el a szerző a konklúziókhoz, melyeket nyolc pontba szedett. Ezek a következők voltak:

„(1) A párizsi békekonferencia által Romániának ítélt területet túlnyomórészt mindig románok népesítették be, akik előbb letelepedtek ott, minthogy a magyarok megérkeztek volna Európába. A magyarok és más idegen nemzetiségek mint gyarmatosítók telepedtek le Erdélyben, zömmel a két utóbbi évszázadban. Ezeket a történelmi tényeket az összes elfogulatlan magyar tudós elismeri.

(2) Az erdélyi románokat és a magyarokat elválasztó etnikai vonalat maguk a magyarok állapították meg – legalább egy évszázaddal Trianon előtt.

(3) Magyarország hivatalosan elismerte Erdély és Románia egyesülését már az 1918. december 1-ji gyulafehérvári nemzetgyűlés előtt, amely egyhangúlag proklamálta az egész tartomány egyesülését az Ókirálysággal.

(4) Erdély és Románia ezen szabad egyesülése már azelőtt létrejött, hogy a párizsi békekonferencia munkához látott.

(5) A békekonferencia szakértői, a Külügyminiszterek Tanácsa és a Legfelsőbb Tanács kizárólag a magyar statisztikákra, valamint a magyar történelmi, földrajzi és gazdasági adatokra támaszkodva hozták meg döntésüket.

(6) A magyar dokumentumokat tanulmányozó valamennyi szakértő elismert tudós volt, akik részrehajlás nélkül vettek részt a vitákban. Hosszan és részletesen tanulmányozták mind az öt határszakaszt, úgyhogy döntésük objektív volt.

(7) A békekonferencia elutasította a magyarok igényeit, amelyeket híres négy kötetük tartalmazott.

(8) A békekonferencia ugyancsak elutasította Románia azon területi igényét, amely a szövetségesek és Románia között 1916. augusztus 16-án létrejött szerződésre alapult. Ugyancsak elutasította azt, hogy Románia megkapja a Csap és Nagykároly, valamint a Nagyvárad és Szeged közötti vasútvonalat, annak ellenére, hogy ezek fontosak lettek volna Románia számára."[40]

Pavel Pavel álláspontja nem elszigetelt vélemény volt. Anélkül, hogy részletekbe és történelmi fejtegetésekbe bocsátkoztak volna, 1945 folyamán a román kormány tagjai is félreérthetetlenné tették: a fegyverszünet fogalmazása ellenére egész Erdélyre igényt tartanak. 1945. június 13-i kolozsvári beszédében így nyilatkozott például Lucretiu Patrascanu igazságügy-miniszter, aki hangsúlyozta Észak-Erdély „végleges betagozódását a román állam határai közé". Hozzátette: „...ha a fegyverszüneti szerződés egyik vagy másik cikkelyével kapcsolatban forogtak is fenn viták, volt egy kérdés, amelyik az első perctől kezdve el volt döntve, a szovjet kormány nagylelkű, határozott akaratából: Észak-Erdély visszaadása Romániának." Az igazságügy-miniszter azt is kijelentette, hogy a közigazgatás nyelveként kizárólag a román fogadható el, annak ellenére, hogy a februári Nemzetiségi Statútum bevezette a kétnyelvűséget.[41] Néhány hónappal később, 1945. november 1-jén a bukaresti magyar követnek maga a román kormányfő, Petru Groza jelentette ki, hogy „Ha Magyarország határkiigazítási igénnyel lépne fel, akkor valószínűleg Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia is igényeket támasztana magyar területekre."[42]

Annak érdekében, hogy álláspontjának nagyobb nyomatékot adjon, a román kormányzat rávette a Magyar Népi Szövetség vezetőit arra, hogy az

erdélyi magyarság nevében álljanak ki a második bécsi döntés előtti határok visszaállítása érdekében. A szervezet vezetői – többek között Balogh Edgár és Bányai László – némi vita után ezt megtették. 1945 végén kibocsátott ún. marosvásárhelyi nyilatkozatuk tiltakozott az „Erdély kettéosztására" irányuló tervek ellen, és azt hangsúlyozta, hogy az „erdélyi kérdést" nem területi revízióval, hanem a „demokrácia megerősítésével" és a „határok feloldásával" lehet és kell megoldani.[43]

A Magyar Népi Szövetség ún. százas bizottságának nyilatkozata súlyos politikai válságot robbantott ki az erdélyi magyarság körében. Sokan a magyarság, illetve Erdély elárulásával vádolták a szervezet vezetőit. Ezt ellensúlyozandó az erdélyi magyarság más vezetői – többek között Márton Áron római katolikus és Vásárhelyi János református püspök – 1945 decemberében egy olyan memorandumot állítottak össze és juttattak el a nagyhatalmak képviselőihez, amelynek határjavaslata a régebbi ún. bővített korridoros megoldásra hasonlított. Vagyis Romániánál hagyta volna a román többségű észak-erdélyi megyéket, ám a Székelyföldet egy Marosvásárhely–Kolozsvár–Nagyvárad sávban húzódó folyosóval csatolta volna az anyaországhoz. Ezáltal mintegy 1,3 millió magyar és 850 ezer román került volna Magyarországhoz. „Az erdélyi magyarság felfogása szerint – hangsúlyozta a memorandum – sem neki magának, sem pedig a magyar kormánynak nincsen joga Erdély tekintetében, amely a magyarság összességének is létfontosságú kérdése, önkéntes felajánlással területi lemondásba belemenni. Lemondást külső hatalom a magyarságra rákényszeríthet, de az ilyen döntést, ha igazságtalan, az idő orvosolni fogja, az önkéntes lemondást azonban többé jóvá tenni nem lehet."

A szerzők elengedhetetlennek tartották, hogy a békekonferencián az erdélyi magyarság képviselői is szót kaphassanak, és elvárták a magyar kormánytól, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy „a béketárgyalásokon az erdélyi magyarságot kielégítő területi rendezés jöjjön létre".[44]

Az ilyen és hasonló vélemények semmiféle hatással nem voltak a hivatalos román álláspontra. A baloldali fordulat, amely 1945 után a román politikában Magyarországhoz hasonlóan végbement, az erdélyi kérdés megítélését nem érintette. Az ugyanaz volt, mint 1920-ban: Erdélynek Romániához kell tartozni. A románok még annyira sem voltak rugalmasak, mint 1940-ben, amikor egy keskeny határ menti sáv átengedésébe végül beleegyeztek volna.

3.3. Az Egyesült Államok tervei

Három héttel Pearl Harbor után, 1941. december 28-án Franklin D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke egy speciális, a Külügyminisztériumon belüli bizottságot állíttatott fel. A bizottság neve *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy* volt (= a Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága), feladata pedig az amerikai kormány háború utáni békeprogramjának a kidolgozására irányult. Az elnöki posztot Cordell Hull külügyminiszter, az alelnökit Summer Welles külügyi államtitkár kapta meg, a munkát ténylegesen irányító ügyvezető igazgató, illetve Hull tanácsadója pedig Leo Pasvolsky (1893–1953), orosz származású közgazdász lett. A Bizottság kulcsemberei közé tartozott többek között Isaiah Bowman (1878–1950) földrajzprofesszor, az Amerikai Földrajzi Társaság Igazgatója (1915–1935), később az amerikai politikusképzésben jeles Johns Hopkins Egyetem elnöke és a Tanácsadó Bizottságon belül a Területi Albizottság elnöke; Hamilton Fish Armstrong (1893–1973), a State Department *Foreign Affairs* című periodikájának főszerkesztője; továbbá Anne O'Hare McCormic (1882–1954), a *New York Times* külpolitikai elemzője; Herbert Feis (1893–1972), a Külügyminisztérium gazdasági tanácsadója és később a hidegháború történetének egyik legismertebb krónikása; Philip E. Mosely (1905–1972), a Harvardon végzett és Kelet-Európára szakosodott fiatal történészprofesszor, aki 1940-ben a második bécsi döntést a *Foreign Affairs*-ben értékelte; valamint John C. Campbell (1901–), ugyancsak pályája elején álló Kelet-Európa-szakértő, 1947-ben az amerikai békedelegáció titkára. A Bizottság különböző nevek alatt egészen a háború végéig működött: rendszeresen ülésezett, és több ezer tényfeltáró és helyzetelemző tanulmányt készített.[45]

Roosevelt elnök és a Tanácsadó Bizottság a háború utáni tartós béke legfontosabb biztosítékát egyaránt egy olyan nagy, nemzetközi szervezet (ENSZ) megalkotásában látta, amely elég erős lenne ahhoz, hogy a *status quót* a világ bármely részén jelentkező agresszióval szemben megvédje. Ugyanakkor tudatában voltak annak is, hogy hosszú távon csakis egy olyan *status quo* védhető eséllyel, amely kiküszöböli azokat a területi igazságtalanságokat, amelyeket az I. világháború utáni rendezés teremtett vagy tartósított. A Tanácsadó Bizottság tevékenységének ezért igen fontos és jelentős részét képezte a világ területi vitáinak feltérképezése és a feszültségek megszüntetését elősegítő ajánlások kidolgozása. A több mint félszáz lokalizált és megvizsgált feszültségzóna közül Európára 34, ebből Kelet-Európára 24 esett. Az osztrák–magyar határt vélték egyedül igazságosnak és fenntartandónak, de Magyarország összes többi határszakaszát (a szlovák–magyart, a román–magyart és a jugoszláv–magyart) vitathatónak ítélték.[46] A továbbiakban elsősorban ebből az anyagból ismertetjük az Erdéllyel kapcsolatos véleményeket és határozatokat.

Erdéllyel három egymást követő alkalommal, 1943. február 5-én, február 12-én és február 19-én foglalkoztak. A téma referense John C. Campbell, 32 éves történész adjunktus volt, aki Moselyhoz hasonlóan a Harvardon végzett, és ugyanott szerzett doktori fokozatot (PhD) 1940-ben. Campbell négy lehetséges megoldást ismertetett, de ezek közül egyet sem tartott igazán szerencsésnek. A trianoni határok helyreállítását azért nem, mert ez az 1930-as román népszámlálás szerint is 1,5 millió magyart hagyott volna román uralom alatt, és így „állandósult volna egy nehéz kisebbségi helyzet". A Trianon előtti határok visszaállítása, tehát egész Erdély Magyarországhoz csatolása ellen még súlyosabb érvek szóltak. Ezt mintegy 3 milliós román kisebbséget teremtett volna Magyarországon belül. Harmadik lehetőségként az 1940-es megosztást hozta szóba. Ez ellenében gazdasági és közlekedési megfontolásokra, valamint arra hivatkozott, hogy a Székelyföld és a magyar többségű partiumi részek mellett több mint 1 millió román is magyar fennhatóság alá került. Negyedikként az önálló erdélyi állam létrehozásának lehetőségét vetette fel. „...az önálló Erdély eszméjének – érvelt – van bizonyos vonzereje. Nehéz lenne azonban megmondani, hogy hogyan működne, miután sem Magyarország és Románia, sem a helyi magyar és román lakosság számára nem jelentene kielégítő megoldást." Feltételezte, hogy létezik bizonyos lokálpatriotizmus a térségben, de ennek ellenére úgy vélte, hogy az önálló Erdélyt végül mindkét nyelvi csoport többsége az anyaországhoz, Magyarországhoz vagy Romániához akarná majd csatolni.

Campbellhez hasonlóan tanácstalanok voltak az albizottsági tagok is. McCormik asszony ugyan felvetette, hogy a legkisebb rossz véleménye szerint mégiscsak az lenne, s a legkevesebb súrlódásra mégiscsak az adna alkalmat, ha a „térség sem román, sem magyar szuverenitás alá nem tartozna". Tehát ha önálló erdélyi állam alakulna. Bowman és Armstrong azonban határozottan elvetették ezt a lehetőséget. A független Erdély gondolatát Armstrong egyenesen „őrült és nevetséges" ötletnek minősítette, amelyet „Habsburg Ottó talált ki azért, hogy Romániától nagyobb feltűnés nélkül területeket szakítson el". De Bowman is úgy vélte, hogy egy ilyen megoldás csak állandósítaná a románok és a magyarok közötti harcot a térség végső birtoklásáért. Konstruktív ellenjavaslattal azonban egyikük sem állt elő. A Területi Albizottság Erdéllyel foglalkozó első ülése így döntés, illetve ajánlások elfogadása nélkül zárult. Konszenzus csak abban alakult ki, hogy a román–magyar ellenségeskedés, netán fegyveres harc

elkerülése érdekében a háborút követő néhány évre egész Erdélyt a szövetséges, illetve ENSZ-csapatok felügyelete, azaz katonai közigazgatás alá kell helyezni. Adolf Berle külügyminiszter-helyettes, aki ezt felvetette, olyan „menetrendet" képzelt el, hogy ez alatt a néhány éves átmeneti időszak alatt a román–magyar ellenségeskedés mérséklődni fog, s szerencsés esetben a két fél eljuthat odáig, hogy nagyhatalmi közreműködés nélkül maga egyezik meg valamilyen kölcsönösen elfogadható megoldásban.[47]

A február 12-i ülés ugyancsak döntés és ajánlások elfogadása nélkül zárult. Campbell és Mosely részletesen ismertették Erdély etnikai viszonyait, amelynek alapján arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a Székelyföld és a határ menti magyar többségű sáv problémáját külön kell választani, s más megoldást kell találni az egyikre és mást a másikra. Adolf Berle ezzel szemben váratlanul azt javasolta, hogy „Erdély problémájának gyümölcsözőbb megközelítése lenne, ha minden népességből kiinduló megoldási lehetőséget elhagynának, s ehelyett az államalkotás elméletéből indulnának ki. E módszer szerint a lakosság legerősebb alkotóelemére kellene koncentrálni, arra, amelyről leginkább feltételezhető, hogy fenntartja magát mint csoportot, s ennek egy olyan területet kellene adni, amely a leginkább biztosítja számára a stabilitást. Ez vagy Magyarország megnövelését jelentené a Kárpátokig, vagy a versailles-i Románia újrateremtését."[48]

A harmadik Erdéllyel foglalkozó albizottsági ülésen ismét minden elképzelhető megoldás terítékre került. C. W. Cannon, a *State Department* délkelet-európai osztályának vezetője a független Erdély, illetve a Bethlen István régi koncepciójára emlékeztető román–erdélyi–magyar trializmus mellett szállt síkra; Bowman, Mosely és Campbell a határ menti sáv Magyarországhoz tartozása és a Székelyföld Románián belüli autonómiája felé hajlott; Armstrong továbbra is az önálló Erdély ellen érvelt, s egy vékony partiumi sáv kivételével az egész térséget Romániának kívánta adni; s végül MacMurray, Cordell Hull egyik tanácsadója – miután kifejtette, hogy a román–magyar területi vitában elképzelhetetlen igazságos megoldás – minden módosítás nélkül a trianoni határokhoz való visszatérést javasolta. Megegyezés hiányában Bowman azzal zárta le az eszmecserét, hogy munkatársait a kérdés további tanulmányozására szólította fel, s a döntést a következő ülésre halasztotta.[49]

Bowman ígérete ellenére a Területi Albizottság többé nem tért vissza Erdély ügyére. Ajánlásának így az 1943. március 2-i összeállítás számított, amely úgy foglalta össze az albizottsági ülésen elhangzott javaslatokat, hogy azok közül lényegében kettőt preferált. Első helyen Erdély Romániához tartozását úgy, hogy a Székelyföld kapjon széles körű autonómiát, s a román–magyar határt módosítsák Magyarország javára a nyelvhatárnak

megfelelően vagy attól keletebbre. Második helyen pedig az önálló erdélyi állam létrehozását a tervezett dunai vagy kelet-európai konföderáció tagállamaként vagy esetleg román–magyar kondomíniumként.[50]

A viták és a vitákhoz érvet szolgáltató kutatómunka lezárásaként a Tanácsadó Bizottság 1943 nyara és 1944 eleje között elkészítette végső, terjedelmileg rövid ajánlásait a *State Department* számára. Az Erdéllyel foglalkozó 1943. augusztus 23-i anyag lényegében megegyezett az 1943. március 2-i összegzéssel. Továbbra is alternatívában – határkiigazítás Magyarország javára és Székelyföld autonómiája, illetve Erdély független államma szervezése – gondolkodott tehát, s a trianoni vagy Trianon előtti határokhoz való visszatérést vagy a bécsi döntés elismerését nem javasolta. A korábbi anyagokhoz képest az augusztusi *policy paper* annyiban jelentett előrelépést, hogy konkretizálta a Magyarországnak adandó nyugati sáv határait. Az etnikai elv alkalmazásából, az 1930-as román népszámlálás alapulvételével, mintegy 9000 négyzetkilométer átengedése következett volna. Ezen a területen 591 ezer ember élt, akik közül 50% tartozott a magyar nemzetiséghez. Egy másik változat, amely kevésbé ragaszkodott a nyelvhatárokhoz, 14 500 négyzetkilométer átadását javasolta Magyarországnak. Ebben a területsávban 1,1 millió ember élt, akiknek azonban csak 36%-uk volt magyar. Campbell, aki az anyagot készítette, egyértelműen ezen utóbbi megoldást támogatta, éspedig két okból. Részben azért, mert az Arad–Nagyvárad vasútvonal ez esetben végig magyar államterületen kanyargott volna, s nem keresztezte volna többször is az országhatárt. Részben pedig azért, mert ily módon – a Székelyföldet nem számítva – közel azonos nagyságú (durván fél-fél milliós) román, illetve magyar kisebbség maradt volna idegen uralom alatt, akiknek a kicserélése könnyen megoldható lett volna. Az augusztusi ajánló összegzés azzal számolt, hogy a háború végén szövetséges, illetve ENSZ-csapatok fogják megszállni Erdélyt a várható ellenségeskedések megakadályozása céljából.[51]

A Külügyminisztérium szakértői 1944 tavaszán még egyszer visszatértek Erdély ügyére. Ez az április 20-i előterjesztés azt tartalmazta, hogy a háború utáni átmeneti időszakban érvényben kell hagyni a második bécsi döntés keretében megállapított határvonalat. Végleges megoldásként pedig a 14 ezer négyzetkilométeres partiumi sáv átadását javasolta, valamint a Székelyföld Romániában belüli autonómiáját. Az önálló erdélyi állam létrehozása, amely mindaddig preferált alternatív megoldásként szerepelt, ebben az összeállításban a lehetséges, de nem ajánlott megoldások egyikévé minősült vissza. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a kelet-európai konföderáció(k) terve, amelynek Erdély az egyik tagállama lett volna, az időközben ismertté vált szovjet ellenzés miatt irreálissá vált.[52]

1944 folyamán még több – egyre rövidülő – összegzés készült a Magyarországgal szemben követendő háború utáni amerikai politikáról, s ezen belül a határkérdésről. Erdéllyel kapcsolatban ezekben a következőket olvashatjuk:

– *1944. május 1.:* „Az Egyesült Államok nem ismerte el Észak-Erdély megszerzését Magyarország részéről és azon a nézeten van, hogy az erdélyi kérdést – a két ellenséges ország által vitatott terület kérdését – az általános békemegállapodások keretében kellene újragondolni. [...] Nem lehetséges semmiféle egyszerű vagy kielégítő területi megosztás etnikai alapon. Erdély nyugati határainak módosítása etnikai alapon azt eredményezné, hogy Magyarországhoz kerülne egy keskeny sáv Aradtól Szatmárig. A székely terület Magyarországhoz csatolása [...] lehetetlen anélkül, hogy egy nagyobb, főleg románlakta terület ne kerüljön magyar uralom alá. Nem kell kizárni annak a lehetőségét, hogy egy autonóm Erdély csatlakozna valamiféle balkáni vagy Duna-menti unióhoz, bár az autonómia gondolatát nem nagyon támogatják sem a magyarok, sem a románok Erdélyben. A föderáció gondolata pedig a Szovjetuniónak van ellenére."[53]

– *1944. július 26.:* „Az Egyesült Államok támogatja a magyar–román határ etnikai alapon történő módosítását Erdélyben, amely során egy Aradtól északra induló és Szatmárig nyúló sáv Magyarországhoz kerülne. Ha a két országot nem szállják meg az Egyesült Nemzetek csapatai, a Magyarország és Románia által vitatott terület az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell, hogy kerüljön az azt követő rendezésig."[54]

– *1944. szeptember 1.:* „Támogatnunk kell a magyar–román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv kerülne Magyarországhoz. A Magyarország és Románia által vitatott területet az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell helyezni az ezt követő rendezésig."[55]

– *1944. október:* „ A román határ esetében az amerikai álláspontot többé-kevésbé kötni fogja Románia fegyverszüneti feltételeinek az elfogadása, amelyek arról rendelkeznek, hogy vissza kell adni Romániának »Erdély egészét vagy nagyobbik részét, a békerendezés jóváhagyásától függően«. A végleges rendezésnél az Egyesült Államok legalább a háború előtti határok etnikai alapon történő revízióját fogja támogatni, azaz az első világháború végén Romániához került keskeny sáv visszaadását Magyarországnak."[56]

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a kezdetben távlatos és nagyvonalú rendezésben gondolkodó amerikai politika 1944 végére – döntően az időközben megismert szovjet álláspont és a szovjet katonai győzelmek miatt – Erdély ügyében redukálta céljait. Egy keskeny határ menti sáv visszaadása azonban – függetlenül a várakozásaikra rácáfoló magyar politika 1944-es jobbratolódásától – még mindig céljai között szerepel, sőt ez a későbbiekben sem változott. Az 1945 nyarán Potsdamban tárgyaló amerikai delegáció ezzel kapcsolatban javasolta, hogy „a három szövetséges nagyhatalom a közeli jövőben kezdjen előzetes tárgyalásokat a Románia és Magyarország közötti végleges határról", és „támogassa a háború előtti határ Magyarország javára történő etnikai elvű revízióját".[57]

3.4. Nagy-Britannia tervei

A második bécsi döntést – amint erre korábban utaltunk – Nagy-Britannia fenntartással fogadta. Ez a fenntartás azonban nem annyira a döntés tartalmának, hanem körülményeinek szólt. Az 1940. december 10-i következtetés ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Általános irányelvként [...] feltételezheti, hogy Magyarország nem számíthat részünkről nagyobb nehézségekre, ami eddigi romániai területszerzéseit illeti."[58] Eden, brit külügyminiszter pedig 1941. február 7-én így tájékoztatta a londoni magyar követet: „Anglia tartós, tehát emberileg lehetséges igazságos békét kíván" és ezért egy „új trianoni békéről szó sem lehet".[59]

1941 áprilisától, amikor az ismételt angol figyelmeztetések ellenére Magyarország csatlakozott a Jugoszlávia elleni német támadáshoz, ez a viszonylag kedvező brit megítélés kedvezőtlen irányba változott. A brit propaganda állandóan hangoztatott irányelve ettől kezdve az lett, hogy „amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre".[60]

Néhány befolyásos brit politikus azonban még ebben az időben is jóindulattal viseltetett Magyarország iránt. Közéjük tartozott maga a miniszterelnök, Churchill is, aki 1941 áprilisában, a diplomáciai kapcsolatok megszakadásakor végül nem üzent hadat Magyarországnak. Churchill még 1941 novemberében is azt válaszolta Sztálinnak, hogy nem tartja pillanatnyilag időszerűnek, hogy Magyarországnak, Finnországnak és Romániának hadat üzenjen.[61]

Az I. világháború alatti béke-előkészítés esetlegességeiből és következetlenségeiből okulva a II. világháború alatt a brit kormány – az amerikaihoz hasonlóan – szembeszökően nagy súly helyezett az ellenségeskedések befejeződése utáni „új rend" tudományos alaposságú megtervezésére. Ennek érdekében a *Foreign Office* már 1938-ban felkérte Arnold Toynbee-t egy speciális kutatócsoport megszervezésére. A *Foreign Research and Press Service* (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) 1939-re meg is alakult a Kül-

ügyminisztérium félhivatalos tanácsadó és információs szervezeteként, oxfordi székhellyel. A testület munkájába számos egyetemi tanár, külpolitikai elemző, újságíró és egyéb szakember kapcsolódott be – létszáma hamarosan 100 fő fölé emelkedett. A résztvevők között volt Robert W. Seton-Watson és C. A. Macartney is. A szakembereket 1940 végén Toynbee 11 csoportba, illetve bizottságba szervezte, melyek mindegyike a világ egy-egy feszültségzónájával foglalkozott. Az egyik ilyen problémakörzet a Duna-medence, vagy ahogy néhányan „nosztalgiásan" nevezték, az Osztrák–Magyar Monarchia volt. 1942 végéig a bizottságok számos tényfeltáró tanulmányt és ezeken alapuló tervezeteket készítettek a világ egy-egy részének igazságosabb és brit szempontból kívánatos háború utáni rendjéről, így többek között Kelet-Közép-Európáról is. 1943-ban Toynbee és szakértőinek zöme közvetlenül a *Foreign Office* állományába került, és a Külügyminisztérium Kutatási Osztályaként szerveződtek újjá Londonban, majd ebben a minőségükben a háború végéig folytatták elemzői és tanácsadói tevékenységüket.[62]

Az oxfordi béke-előkészítő szervezet dunai munkabizottsága által vizsgált problémák között egyaránt szerepeltek a térség etnikai feszültségei, határvitái, a gazdasági és politikai együttműködés kérdése, valamint általános biztonságpolitikai ügyek. A tapasztalati tények alapján valamennyien – Seton-Watson is – kiindulási tételként elfogadták azt, hogy a nemzetállami struktúra sem gazdasági, szociális és etnikai, sem biztonságpolitikai szempontból nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ezért a kisállami széttagoltság és szembenállás megszüntetését valamilyen típusú kooperációval történő felváltását minden működő- és ellenálló képességre reményt adó jövőbeli struktúra alapjának tekintették. Az amerikaiakhoz hasonlóan egy északi és egy déli (balkáni) államszövetség kialakulásával számoltak.

A két konföderáció működőképességének biztosítása céljából az oxfordi szakemberek ugyanakkor elengedhetetlen előfeltételként számoltak a potenciális tagállamokat szembeállító – főleg etnikai jellegű – ellentétek megszüntetésével, illetve mérséklésével. Ennek a bonyolult és nehéz feladatnak lényegében három eszközét, formáját vizsgálták meg és ajánlották:

– a politikai határok módosítását,

– a lakosságcserét, illetve egyes esetekben egyoldalú kitelepítést, valamint

– a kisebbségvédelmet.

Eltérően az 1919-es gyakorlattól, amikor a nemzetiségi elvet számos esetben alárendelték a gazdasági és stratégiai megfontolásoknak, a vitatott határszakaszok újrarajzolásakor most minden lehetséges esetben az etnográfiai-nyelvi választóvonalat vették alapul. Ez indokolható volt azzal, hogy

– konföderációkról lévén szó – a gazdasági és a stratégiai szempontok relevanciája a jövőben kisebb lesz, mint a két világháború között volt, de azzal is, hogy az etnikai elv rovására elért stratégiai és gazdasági előnyök vajmi keveset érnek, ha a vesztes állam részéről fennálló tartós ellenségeskedés árát kell megfizetni értük. Ausztriától eltekintve ezért – az 1938 előtti állapothoz képest – Magyarország mindhárom másik szomszédjának a rovására határkiigazítást javasoltak.

Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának" tartották. Olyan megoldás, amely Magyarországot és Romániát is kielégítené – állapították meg – elképzelhetetlen, ilyen nem létezik. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek" az tűnt számukra, ha Erdély önálló politikai egységként ugyanannak a konföderációnak lenne a tagja, mint Románia és Magyarország. Csakhogy előfeltevésük, mely szerint a történelmi és kulturális különbségek miatt Romániának a déli, Magyarországnak az északi konföderációhoz kellett volna tartoznia, ezt a lehetőséget kizárta. Ezért részletesen foglalkoztak Erdély lehetséges megosztásával a két állam között. Az okozott gazdasági és közlekedési nehézségek miatt az 1940-es döntést elvetették, és ahelyett két „ésszerűbb és védhetőbb" osztóvonalat dolgoztak ki. Az első szerint Románia megkapta volna az összes román többségű területet és a Székelyföldet, s Magyarországé ily módon csak az a keskeny határ menti sáv maradt volna, amelyet a rendkívül elfogult Seton-Watsontól eltekintve lényegében minden két világháború közötti szakértő Magyarországnak javasolt visszaadni. Feltételezték azonban, hogy ez a megoldás olyan elkeseredést szülne Magyarországon, és olyan „kiegyensúlyozatlanságot" okozna a két állam között, hogy ajánlott variánsként nem ezt, hanem ennél jóval keletebbre húzódó osztóvonalat terjesztettek elő. Ez észak–déli irányban, körülbelül „a Bihar-hegység tengelyében" úgy vágta volna ketté Erdélyt, hogy Magyarország a kérdéses terület egyharmadát, Románia pedig kétharmadát kapta volna meg. „Az így Magyarországhoz kerülő román többségű vidék – indokolták meg ezt a szigorúan etnikai szempontból természetesen védhetetlen tervet – mintegy ellensúlyát képezhetné a Romániához tartozó székely megyéknek. A kisebbségek nagyjából kiegyenlítődnének a határvonal mindkét oldalán, körülbelül háromnegyed milliós szinten."

Tekintettel arra, hogy a román és a magyar lakosság között ésszerű és egyben etnikailag is korrekt választóvonalat nem lehetett megállapítani, a bizottság elképzelhetőnek tartotta Erdély olyan „teljesen független ütközőállamként" való megszervezését is, amely szervezetileg egyik konföderációhoz sem tartozott volna, hanem szükség esetén a helyi igényeknek meg-

felelően alakíthatott volna ki kapcsolatokat az északi vagy a déli konföderációval, esetleg akár mindkettővel. Erre az esetre Erdély nyelvi-etnikai kantonokra osztását, sőt – olykor a legkisebb közigazgatási egységekig lenyúló keveredések miatt – a területi autonómiák rendszerének kombinálását javasolták a személyi elvű kulturális autonómia bevezetésével.

Az oxfordi béke-előkészítők természetesen pontosan tudták, hogy Közép- és Kelet-Európában a legkörültekintőbb határmegvonás és az ezt kiegészítő lakosságcserék után is maradni fognak kisebbségek. Ezért az etnikailag motivált államközi és államon belüli feszültségek (meg)oldásának harmadik lehetséges eszközeként a kisebbségvédelemre is figyelmet fordítottak. Eltérően azonban a két világháború közötti rendszertől, ennek felügyeleti jogát nem egy nemzetközi szervezetre, hanem a konföderációk legfelsőbb szintű irányító szervei között helyet kapó kisebbségi bizottságokra kívánták ruházni.[63]

Az oxfordi szakértői bizottság Magyarországgal kapcsolatos méltányos és jóindulatú javaslatai, melyek 1942 őszére kristályosodtak ki, a *Foreign Office* 1938–40-es belső állásfoglalásaira emlékeztettek. Kiáltó ellentétben álltak tehát azzal az 1941 óta hangoztatott irányelvvel, mely szerint mindaddig, amíg Magyarország nem fordul szembe a tengelyhatalmakkal, sem kíméletre, sem jóindulatra nem számíthat. Az 1942–43-as magyar béketapogatózásokra adandó válasz kidolgozásával is összefüggésben ez a pillanatnyi politika és hosszú távú tervezés, illetve propaganda és belső álláspont közötti különbség 1943 elejére csökkent. Orme Sargent, a területileg felelős államtitkár-helyettes, Frank K. Roberts, a Közép-Európa osztály új vezetője, valamint a *Foreign Office* illetékes beosztott munkatársai 1943. február 24-én úgy határoztak, hogy a brit politika és propaganda Magyarországgal szembeni merev álláspontja sem nem indokolt, sem nem célszerű. Nem indokolt – állapították meg –, hiszen „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie". S nem is célszerű, hiszen a merev elzárkózás politikája egyáltalán nem segíti a magyarországi angolbarát körök befolyásának növekedését, s ezen keresztül a tengelytől való távolodás esélyeit. Ezért úgy döntöttek, hogy az addigi rideg elutasítás helyett a továbbiakban arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy „Magyarországot, bár jóvátétellel tartozik szövetségeseinek, nem kívánjuk megcsonkítani és nem akarjuk kormánya ostobaságai miatt az egész magyar népet büntetni".[64]

A brit és persze az amerikai álláspontól gyökeresen eltért a szovjet. Molotov 1943. június 7-én a moszkvai brit követhez írt híressé vált és sokat idézett levele egyértelművé tette a szovjet kormány álláspontját. Nem ellenezte e csatlós országokkal folytatott titkos tárgyalásokat, ám leszögezte:

„a csatlós államokkal való kapcsolatokban a feltétel nélküli megadás elvét kell követni, követelni kell a megszállt területek visszaadását, a háborús károkért jóvátétel fizetését, a háborús bűnösöket pedig meg kell büntetni." Ebben a jegyzékben szerepeltek az alábbi Magyarországgal kapcsolatos megállapítások is: a háborús cselekményekért „a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is", illetve hogy a szovjet kormány „...nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország a Németország diktátumával, 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet".[65]

1943 nyarán és őszén a Foreign Office referensei több alkalommal megvitatták a szovjet és a brit álláspont közötti különbségeket. Ezeknek a vitáknak lett az eredménye az az 1943. szeptember 22-i feljegyzés, amelyet F. K. Roberts osztályvezető állított össze a Teheránt megelőző moszkvai külügyminiszteri értekezletre utazó Eden számára. Egy „szélesebb körű államszövetség létrehozását" Magyarország részvételével ez az anyag még mindig brit politikai érdeknek és célnak tartotta, hozzátéve azonban, hogy a „szovjet állásfoglalás mind ez ideig kedvezőtlen". Az 1938–40-es belső állásponthoz vagy az 1941–42-es oxfordi ajánlásokhoz viszonyítva azonban határozott visszalépés tükröződött Magyarország határait illetően. A rövid összefoglalás alapját képező anyag *(The Future of Hungary)* így kezdődött: „Mint ellenséges állam Magyarország jövendő határai kérdésében nem tarthat igényt különös kíméletre, elsősorban ott, ahol ez a kérdés szövetségeseinket, Csehszlovákiát és Jugoszláviát érinti." Bár elvileg Roberts is úgy gondolta, hogy kívánatos lenne „a trianoni helyzetet azzal enyhíteni, hogy jelentős számú magyar lakost juttatunk vissza Magyarország határai közé, akár területek visszacsatolásával, akár lakosság-áttelepítéssel", ennek határozott támogatását Jugoszláviával és Csehszlovákiával szemben nem tartotta brit érdeknek s így indokoltnak sem. A román–magyar területi vitában azonban – miután két ellenséges államról volt szó – az addigi brit álláspontnak megfelelően továbbra is valamilyen kompromisszumos megoldás elérése maradt a cél. „Az egyetlen tartós megoldás – fogalmazott Roberts – valószínűleg a független Erdély visszaállítása lenne." Abban az esetben, ha ez nem lenne megvalósítható, az oxfordi szakértőkhöz hasonlóan Roberts is Erdély felosztását javasolta Magyarország és Románia között széles körű lakosságcserével egybekötve. „Ha nem sikerül Erdély kérdését megoldani akár autonómiával, akár magyar és román zónákra osztásával – jövendölte –, (...) akkor lehetetlen eltüntetni a magyar revizionizmus rémét, és Magyarországot a Duna-medence megbízható és békés tagjává integrálni." A méltányosabb és ezért várhatóan tartósabb megoldás akadályát – a konföderációkhoz hasonlóan – Roberts Erdély

ügyében is a szovjetekben látta, akikről 1941 vége óta tudták, hogy álláspontjuk „inkább Románia javára hajlik".[66]

Ahogy a háború vége közeledett, a brit Kelet-Európa-politikát egyre inkább az oroszokkal való szövetség, illetve a velük szembeni engedékenység határozta meg. 1944 októberében, a moszkvai külügyminiszteri konferencián Churchill javaslatára a kelet-európai országokat orosz és angol befolyási övezetek szerint osztották fel. Az ún. százalékos egyezmény egy darab papír volt, melyre a brit miniszterelnök az alábbiakat írta: Romániában Oroszország 90%, a többiek 10%; Görögországban Nagy-Britannia 90%, Oroszország 10%, Jugoszláviában 50–50%; Bulgáriában Oroszország 75%, a többiek 25%. Sztálin kipipálta a listát, ám Molotov és Eden másnap tovább tárgyalt a százalékos arányokról, s azok Nagy-Britannia rovására módosultak, mert Magyarország és Bulgária esetében 80:20% lett az arány a Szovjetunió javára. 1944 decemberében, a görögországi kommunista puccskísérlet idején, Sztálin maximálisan tartotta magát ehhez a megállapodáshoz. Churchill a legkisebb aggodalom nélkül utasíthatta Scobie tábornokot, hogy Athént „akár vérontás árán is" tartsa meg. A brit csapatok végül leverték a lázadást. Sztálin mindezt szó nélkül tudomásul vette, sőt az orosz sajtóban nem jelent meg egyetlen elmarasztaló sor sem. Ahogyan később kiderült, a brit katonai jelenlét döntőnek bizonyult Görögországban és Ausztriában is. Sztálin a maga módján ezután is állta a százalék-egyezményt, hiszen nem támogatta a kommunista pártot Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban (ahol pedig a háború végén erősek voltak), de nem engedett beleszólást abba, hogy Bulgáriában és Romániában kommunista rezsim kerüljön hatalomra. Miután Churchill számára világossá vált, hogy az orosz seregeket nem lehet megelőzni Kelet-Európában, erős kedvetlenséggel ugyan, de elfogadta, hogy ott a háborút követően oroszbarát, de nem kommunista rendszerek fognak kialakulni. Csehszlovákiában és Magyarországon ezt egy darabig sikerült is elérni, ám Sztálinnak mindez nem jelentett elég garanciát, s ezért egy-két év múltán végül e két országban is megtörtént a kommunista hatalomátvétel.[67]

A térség területi vitáival kapcsolatban a brit politikát 1944 végétől ugyanez az engedékenység, illetve lemondás jellemezte. Amikor a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötendő békeszerződések ügyét 1945 júniusában a Külügyminisztérium különböző osztályainak képviselői megvitatták, alapelvként rögzítették, hogy „el kell fogadnunk az orosz nézeteket, amennyire az észszerűen lehetséges", s az egyetértésből esetleg kovácsolható tőkét a brit alkupozíció javítására kell felhasználni más vitás kérdések megtárgyalásakor. A cseh–szlovák–magyar és a jugoszláv–magyar határ módosításának lehetőségét – Roberts 1943-as előterjesztéséhez *(The Future*

of Hungary) hasonlóan – így természetesen az általuk készített anyag sem vetette fel. Pontosabban felvetette, ám kizárólag csak abban az értelemben, hogy nem javasolta Jugoszlávia és Csehszlovákia további, a trianoni határokon túlmenő területi gyarapítását. A meghátrálás legnyilvánvalóbban Erdély kérdésében mutatkozott meg. Utólag elismerték, hogy a szovjetek ideiglenesen egész Erdélyt visszacsatolták Romániához, s a végleges rendezésről szólva csupán annyit jegyeztek meg, hogy „a háború előtti határ... nem tekinthető teljesen kielégítőnek". Arra a kérdésre azonban, hogy mi lenne „kielégítő", meg sem kísérelték a válaszadást.[68] „... Nem voltunk olyan helyzetben, hogy bármit is adhattunk volna. Mire Kelet-Európa területi rendezésére sor került, a Vörös Hadsereg már mindent elvett, beleértve Magyarországot is" – indokolta ezt az immár csaknem teljes körű meghátrálást visszaemlékezésében Frank Roberts.[69]

A békeszerződések kidolgozásával megbízott Külügyminiszterek Tanácsába delegált brit küldöttek részére összeállított 1945. szeptemberi irányelvek ugyancsak a szovjetekkel szembeni előzékenység, illetve a *do ut des* szellemében készültek el. Feltéve, hogy az Olaszországgal kötendő békeszerződés kidolgozásakor a brit–amerikai tengely fog „viszonylagos előnyt" élvezni, természetesnek vették, hogy a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötendő békeszerződések általában „az orosz javaslatok alapján" készüljenek el. Ebből adódott, hogy miközben ismét rögzítették a háború előtti határok helyreállításának elvét, Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz csatolását egy szóval sem ellenezték. A román–magyar határral kapcsolatban az irányelvek azt tartalmazták, hogy a román fegyverszüneti szerződés feltételeire tekintettel „hozzá kellene (...) járulnunk a trianoni határ visszaállításához". A dokumentum ettől egy esetben javasolt eltérést: „ha az oroszok kisebb kiigazításokat szeretnének Magyarország javára". Érdekes, hogy nagyobb változtatásokat még szovjet támogatás esetén sem tartott célszerűnek. Ezt azzal indokolta, hogy „nagyobb engedmény" esetén Magyarország és Románia egyaránt zsarolhatóvá s ily módon „a szovjetek csatlósává válna".[70]

Összegezve megállapítható, hogy 1941 és 1947 között a brit politika többé-kevésbé reálisan látta Kelet-Európa (beleértve Magyarország) helyzetét. Európa kettéosztása valószínűleg akkor sem lett volna elkerülhető, ha az amerikaiakkal együtt harcosabb magatartást tanúsítottak volna. Talán a vasfüggöny keletebbre került volna, ám ez sem bizonyos. Nagyon kérdéses, hogy jól összehangolt angol–amerikai politika rávehette volna-e Sztálint a háború vége előtt finn típusú (oroszbarát, de nem kommunista) rendszer elfogadására Magyarországon, Csehszlovákiában és talán Lengyelországban. Osztjuk Romsics Ignác véleményét, aki szerint a konkrét támo-

gatás megtagadása és a jó szándékú, de kivitelezhetetlen tanácsok bőkezű osztogatása mögött brit részről „egyaránt annak a keserű ténynek nem minden nehézség és trauma nélküli tudomásul vétele húzódott meg, hogy gyarmatbirodalmának szétesésével Anglia elveszítette világhatalmi pozícióját, s ennek következtében mérsékelt, de addig mégis létező közép- és kelet-európai befolyását is. A tengereket évszázadokon át uraló, és a rivalizáló európai hatalmak között a mérleg nyelvének szerepét betöltő szigetország általános meggyengülését és teljes kelet- és közép-európai térvesztését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még abban a balkáni országban is képtelennek bizonyult érdekeinek hatékony védelmére, amelyet a földközi-tengeri brit kereskedelmi főútvonal biztonsága miatt a régió államai közül addig hagyományosan a legtöbb figyelemben és támogatásban részesített. Az Egyesült Államok katonai és gazdasági segítsége nélkül Nagy-Britannia – Sztálin és Churchill megállapodása ellenére – Görögországból is kiszorult volna."[71]

3.5. A Szovjetunió tervei

A Szovjetunió nehezményezte, hogy Németország nem vonta be a román–magyar viszályt rendezni próbáló második bécsi döntésbe. A magyar területi nyereség tényét ugyanakkor nem kifogásolta. Sőt 1941 nyarán felröppentek olyan – kellően máig nem bizonyított – hírek is, melyek szerint a Szovjetunió és szövetségesei a maradék román területek felosztására készültek a Szovjetunió és Magyarország között. Erre vonatkozott például a budapesti szovjet követ 1941. május 28-i, Molotovnak küldött jelentése is. Eszerint magyar–szovjet tárgyalások folytak Románia felosztásáról. Az első változat szerint a Szovjetunióé lett volna Moldva, míg Magyarországé Dél-Erdély és Havasalföld nagyobb része. A másik változat szerint a magyarok – Dél-Erdély mellett – a Bánság jugoszláv részét kapták volna meg.[72] S ha ezek a hírek nem is igazak, az mindenesetre tény, hogy 1941 júniusában, a Szovjetunió elleni német támadás idején Moszkva világosan Budapest tudomására hozta: elfogadja a második bécsi döntés területi előírásait. Molotov közléseit Kristóffy József követ 1941. június 23-án ebben a fogalmazásban továbbította Budapestre: „Közölte velem, hogy a szovjet kormánynak, mint azt már több ízben kijelentette, nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele."[73] Kétségtelen: a Szovjetunió igen szorongatott helyzetben tette ezt a nyilatkozatot, s nem tudható, hogy

egy olyan kedvezőbb helyzetben, mint ami a háború végére a szempontjából kialakult, tartotta volna-e az ígéretét barátságos vagy legalább semleges magyar magatartás esetén? Mivel azonban Magyarország nem felelt meg a szovjet elvárásnak, hanem csatlakozott az ellene indított háborúhoz, nem meglepő, hogy a Szovjetunió Magyarország rovására módosította felfogását Erdély kérdésében.

Eltérően az amerikai és a brit elképzelésektől, amelyek jóindulatú, de távoli és közvetlenül érdektelen megfigyelők óhajként megfogalmazott vízióiként értelmezhetők, a szovjet újrarendezési elképzelés – a némethez hasonlóan – a térséggel közvetlen kapcsolatban álló nagyhatalom stratégiai és biztonsági érdekeinek megfogalmazásaként értékelhető. Ezek az érdekek lényegében az ország geopolitikai helyzetéből adódtak, és az évszázadok során csak minimális mértékben változtak.

A szovjet vezetés először 1941 decemberében, Eden brit külügyminiszter moszkvai látogatása alkalmából hozta szövetségesei tudomására, hogy győzelem esetén nyugaton a német támadás előtti, azaz nagyjából a régi orosz birodalmi határokhoz fog ragaszkodni. Nem mond le tehát sem a téli háborúban megszerzett kelet-finnországi területekről, sem pedig a balti államokról, Kelet-Lengyelországról, Észak-Bukovináról és Besszarábiáról. Egyéb elképzelései közül Sztálin említette még Jugoszlávia egységének helyreállítását és nyugati határainak kiterjesztését olasz területekre, Albánia és Ausztria függetlenségének szavatolását, Görögország régi határainak a helyreállítását, Románia nyugati határainak a kiterjesztését Magyarország rovására, s persze a Szorosok szovjet ellenőrzés alá helyezését. Továbbá kifejezte szándékát az 1938 előtti Csehszlovákia helyreállítására is, míg Kelet-Poroszország déli felével Lengyelországot akarta kárpótolni. Végül jelezte, hogy mindezeken felül Romániában és Finnországban katonai bázisokat kíván létrehozni, s ugyanezt ajánlotta Nagy-Britanniának az észak- és nyugat-európai országokban. Más szavakkal Európa érdekszférákra osztását javasolta.[74]

Az 1941-es határok elérése mellett a szovjetek egy ettől nyugatra húzódó befolyási övezet létrehozásában gondolkodtak. Ez teljes mértékben szemben állt azzal a brit–amerikai elképzeléssel, amely külpolitikailag önálló, illetve tőlük függő konföderációk létrehozását tervezte. Annak, hogy a Szovjetunió ellenzi államszövetségek létrehozását leendő határai mentén, először Alexander Bogomolov, a londoni szovjet követség munkatársa adott hangot 1942 nyarán. 1943 márciusában Majszkij nagykövet közvetlenül is Eden tudomására hozta, hogy a Szovjetunió ellenzi regionális államszövetségek létrehozását a határai mentén. Ugyanezt ismételte Molotov külügyi népbiztos is, már érintett 1943. június 7-i jegyzékében. Végül

1943 novemberében Teheránban maga Sztálin szögezte le, hogy ellenez mindenféle „erőszakos egységet".[75]

Erdély kérdésében a szovjet álláspont sokáig bizonytalan, illetve pontatlan és – talán nem véletlenül – ellentmondásos volt. 1941 decemberében Sztálin Románia javára történő kiigazításról beszélt, annak ellenére, hogy Románia jóval nagyobb erőkkel harcolt a Szovjetunió ellen, mint Magyarország. Az 1943. június 7-i híres Molotov-jegyzék ezzel kapcsolatban azt tartalmazza, hogy „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott ún. döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt."[76] Hogy pontosan mi lett volna az „igazolható", az nem derül ki a jegyzékből.

Beneš emigráns cseh politikus Sztálinnal és Molotovval folytatott 1943. decemberi tanácskozásairól – mint már utaltunk rá – Maniut így tájékoztatta: „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez." Hozzátette: Sztálin nagyon neheztel Magyarországra.[77] Ugyanebben az időben a román hadifoglyok bizottságának a vele kapcsolatot tartó szovjet tábornok kijelentette: „Erdély román lesz."[78] Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy 1943 végére a szovjet politika lényegében eldöntötte, hogy *Észak-Erdélyt vagy annak nagyobb részét* vissza fogja adni Romániának, s 1944 tavaszán ezen az alapon kezdett tárgyalni a román fegyverszünetről. A szovjet béke-előkészítő bizottság eddig nyilvánosságra került anyagaiból lényegében ugyanez a kép alakítható ki, noha valamivel több flexibilitással.

Kelet- és Közép-Európa háború utáni államközi és nemzetiségi viszonyaival Moszkvában *A békeszerződések és a háború utáni rendezés bizottsága* nevű munkacsoport foglalkozott. Ez 1942-ben alakult Litvinov korábbi külügyi népbiztos irányításával. A munkacsoportnak tagja volt többek között a neves történész-akadémikus, J. V. Tarle, D. Z. Manuilszkij a miniszstertanács leendő elnökhelyettese, és D. F. Szakszin, aki a bizottság titkára volt.[79]

A fenti bizottság anyagai között található az az érdekes dokumentum, melynek címe: *„Az erdélyi kérdéshez"*, és amely valószínűleg 1944 tavaszán (áprilisban) készült. E feljegyzés szerzője – Walter Roman – nem hétköznapi figura. A két világháború között a Román Kommunista Párt ismert vezető alakja volt, aki részt vett a spanyol polgárháborúban, majd a Kommunista Internacionálé VB-állományában dolgozott mindaddig, amíg Sztálin föl nem oszlatta a kommunista világmozgalom vezérkarát. A feljegyzés készítésének időszakában – a külügyminisztérium hivatalos adatai szerint – az SZK(b)P KB mellett működő 205. számú intézet (gyakorlatilag

a Komintern utódintézménye) román szerkesztőségének felelős szerkesztője volt, s a kommunista világmozgalom történetében szerepet játszott Lux szálló 265. számú (ahol nem egy későbbi párt- és államvezető megfordult) szobájában lakott.

A trianoni szerződés értelmében Romániához csatolt Partium magyarul jól beszélő szülötteként – mint maga állította – W. Roman „jól átlátta az erdélyi kérdés minden bonyolultságát, heterogén és sajátos jellegét", és határozottan tudatában volt annak, hogy e régióban, a Tisza és a Kárpátok között „egyetlen, oszthatatlan konglomerátumban élnek együtt románok és magyarok". A feljegyzés alapgondolata és fő kiinduló tézise: a Hitler akaratából két részre szelt Erdély oszthatatlansága és egysége. A szétosztás önkényes aktusa, hangsúlyozta W. Roman „ellentmond minden gazdasági, történelmi, nemzetiségi és néprajzi meggondolásnak: ez olyan, mintha szétoperálnának két, egymás nélkül élni képtelen sziámi ikret". Ebből következik első javaslata: Erdélyt egyesíteni kell. A második: önálló, független állammá kell tenni. „Erdély önállósága eszméjének – írta a szerző – mind az erdélyi románok, mind magyarok körében hagyományai és gyökerei vannak. Történelmi tények tanúsítják: magyarok és románok évszázadok során békésen éltek együtt..." Mint meggyőződéses kommunista, Walter Roman ezt az önállóságot „ideiglenes és átmeneti megoldásnak" tekintette, s látni vélte a jövőben e régió népeinek fényes jövőjét „a Duna völgyében megvalósuló szovjet rendszer keretein belül". A román kommunista vezető határozottan tiltakozott az ellen, hogy akár Magyarországnak, akár Romániának adják egész Erdélyt, mert úgy vélte, hogy ez az adott ország „kitüntetésével" lenne egyenlő Hitler „rablóháborújában" való részvételéért.[80]

Véleményt nyilvánított e kérdésben az ismert történész, J. V. Tarle is, és véleménye fölöttébb egyértelmű volt. Az erdélyi ügyekben a legtájékozottabb romániai kommunista vezetőtől eltérően ő Oroszország (mind pillanatnyi, mind távlati) nagyhatalmi érdekeiből indult ki. Meg volt győződve arról, hogy Erdély „Magyarország vagy Románia kezében nem lesz egyéb, mint 1. igen jelentős eszköz az egyformán rosszindulatú fasiszta hatalmak egyikének a szolgálatában, 2. örökös viszályforrás ezen a hallatlanul veszélyes európai keresztúton, és folytonos ürügy újabb háborúk szításához". Tarle tehát végeredményben ugyanarra a következtetésre jutott, mint Roman: Erdélyt nem szabad sem Magyarországnak, sem Romániának adni. A helyzet optimális megoldása szerinte az lett volna, ha létrehoznak egy „önálló államot az országok egy jövőbeli szervezetének formális garanciája mellett". „A kérdés bármely más megoldása – hangsúlyozza a befejezés – csak hátrányos lehet. Ám ha már választani kell a két rossz közül, akkor a

kisebbik rossz: Erdélyt Romániának adni, s ennek fejében bizonyos kompenzációkat igényelni."[81]

Ugyanennek a bizottságnak az anyagai között – amelyekhez kívülálló sajnos még ma sem férhet hozzá – egy másik, témánk szempontjából rendkívül fontos dokumentum is található. A dokumentum címe: *Erdélyről (Tájékoztató)*, terjedelme 27 oldal. Mindössze 10 példányban készült, és a legfelsőbb párt és állami vezetők közül Sztálin, Molotov, Manuilszkij, Lozovszkij, Litvinov és Majszkij kapta kézhez.

Az anyag kiindulópontjai a következők: 1. „Mind a magyarok, mind a románok meggyőzően támasztják alá az Erdélyre vonatkozó igényeket." 2. A mindkét felet kielégítő megoldás gyakorlatilag kizárt. „Bármely megoldás egyik vagy másik, esetleg mindkét állam elégedetlenségéhez vezet." 3. Az etnikai alapon történő felosztás a kevert lakosság miatt teljesen kizárt. „A magyarok lélekszámban mindenütt alatta vannak a románoknak." „A magyar székelyek a maguk félmilliós lélekszámával összefüggő területen élnek, ez azonban messze van a keleti magyar határtól." Ezért a bécsi döntés által teremtett „jelenlegi helyzet nem tekinthető kielégítőnek". A fentiektől következik az első fontos konklúzió: *a)* „Politikai szemponttól nem maradhat érvényben a döntés", először is, mivel azt a német–olasz blokk hozta, másodszor, mivel ez esetben „kizárólag Magyarország maradna a nyertes fél". *b)* Semmiképpen sem szabad odaadni neki egész Erdélyt, vagyis a déli felét is, s ezzel az I. világháború előtti *status quo*hoz visszatérni, mivel Magyarország „sohasem mutatta a legkisebb hajlandóságot sem a Szovjetunióhoz való közeledésre, ellenkezőleg, részt vett Lengyelország valamennyi szovjet-ellenes intrikájában". Ez utóbbi megjegyzés nem fedte a valóságot, mert a két világháború között és a 40-es évek elején többször voltak pillanatok, amikor a magyarok törekedtek a Szovjetunióval való együttműködésre. De a következő megjegyzés sajnos igaz: Magyarországnak „a legkisebb ürügye sem volt" a Szovjetunió ellen háborúba lépni. „Még olyan igényei sem voltak a Szovjetunióval szemben, amilyenekkel most Finnország és Románia próbálja igazolni a Szovjetunióval folytatott háborúban való részvételét." Habár a tájékoztató szerzői eléggé önkényesen vontak párhuzamot Románia és Finnország között, hiszen ismeretes: 1940 telén utóbbi egy semmivel sem igazolható szovjet agresszió áldozata lett, s ezért jogosulatlan egyenlőségjelet tenni a Finnországtól elszakított területek visszaadására vonatkozó kétségtelenül igazságos igény és a románok területi igénye között (Besszarábia 1812 és 1920 között Oroszország része volt), ám ami Magyarország háborúba lépését illeti, kétségkívül igazuk volt. „Teljesen helyén nem való lenne mindezért megjutalmazni azzal, hogy legfőbb területi igényeit kielégítjük" – szögezték le a szerzők. A következtetésekben az általuk képviselt politikai érdekek vezérelték őket. Ezért a legkülönfélébb változatokat dolgozták ki: például Erdély és Magyarország egyesítését, de csak abban az esetben, ha Magyarország együttműködése szoros és tartós lesz a Szovjetunióval. De ennek kilátásait minimálisnak ítélték meg, csak egy kommunista párt vezette fordulattal adtak volna esélyt az előbbi feltételnek. Ám a moszkvai politikusok ilyen erős kommunista pártot nem láttak Magyarországon, jól ismerték a magyar politikai életet. Sőt megállapították, hogy minden lojális párt egymással vetélkedett a szovjetellenességben. „Még ha ezek közül valamelyik párt Erdélyért cserébe hajlandó is lenne kinyilatkoztatni a Szovjetunióval való együttműködési készségét, nem lenne szabad hitelt adni ígéreteinek és ajánlatainak" – hangzott a magyar pártok fölötti moszkvai verdikt.[82]

És milyenek voltak Románia kilátásai a szovjet vezetők részéről 1944 nyarán? Litvinov bizottsága a román vonatkozású kérdéseket is elemezte, persze a román–szovjet viszony szemszögéből. A bizottság leszögezte, hogy Románia ellenséges állam, mely büntetést és nem jutalmazást érdemel, de mégis lehetségesnek tartotta Észak-Erdély visszacsatolását Romániához. Cserébe szilárd garanciaként lemond Besszarábiáról, Észak-Bukovináról, és szoros együttműködést vállal a Szovjetunióval. Tehát Magyarországnak kellett kompenzálnia Romániát, cserébe a Szovjetunió által elcsatolt területekért. Ez a megoldás vonzónak tűnt a szovjet politikusok számára, mert így függő helyzetbe hozták Romániát. A románoknak a magyarokkal szemben volt még egy politikai előnyük, nevezetesen hogy a román pártok és csoportosulások között voltak olyanok, amelyekre a szovjet politika támaszkodhatott. Ezek között említették Maniu Nemzeti Parasztpártját, amely Észak-Erdély visszaadása esetén hajlandónak mutatkozott a Szovjetunióval együttműködni. Végül a szovjet feljegyzés a népek önrendelkezési jogára hivatkozik Erdély Romániához csatolása esetében. Ez az indoklás is sántít, mert nem veszik figyelembe az erdélyi magyarok, szászok és más népek önrendelkezési jogait, és számszerűleg együttesen közel vannak az erdélyi románság létszámához. A Litvinov-bizottság nemcsak feltételül szabta meg Románia számára, hogy ismerje el a Szovjetunió jogait Bukovinára és Besszarábiára, hanem szilárd garanciákat is követelt tőle.

Észak-Erdély Romániának adása tehát a Litvinov-bizottság preferált megoldása volt a vezető szovjet politikusok (Sztálin, Molotov) elképzeléseihez hasonlóan. Minden eshetőségre készen számoltak azonban egy másik megoldással is: Erdély „önálló" állammá szervezésével. Az „Önálló erdélyi állam létrehozása" – olvasható az anyagban – bizonyos szempontból „még szerencsésebb is". Érvek emellett: ugyancsak szóltak. Az 5 millió lakosú és több mint 100 ezer km² területű állam a mutatók dolgában felül-

múlna sok európai országot, s jelentős gazdasági potenciállal rendelkezne. A legfőbb érv e megoldás mellett azonban az volt, hogy akkor Erdély „a viszály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között", s mint a viszály tárgya nem maradhatna fönn „valamelyik hozzá közeli szomszédos állam pártfogása nélkül, ez jelen esetben a Szovjetunió lenne, melynek közös határa van vele". Ebből az alapgondolatból kiindulva kategorikusan elvetették azt, hogy ez az állam szövetségi vagy föderatív viszonyra léphessen harmadik állammal: „bármilyen szövetség vagy föderáció nélkül", így szól a dokumentum. A szerzők e variáns megvalósulása esetén is a népek önrendelkezési jogáról beszéltek, mondván, ez a változat „még jobban megfelelne ennek az elvnek", amiben volt is igazság. Az önálló Erdély gondolatának igazi, valódi értelme a szovjet politikusok interpretációjában merőben más természetű volt, mint az erdélyi kommunisták (Roman) vagy az amerikai–brit béke-előkészítők felfogásában. A gondolat arra irányult, hogy hozzájáruljon a szovjet politikai hegemónia kiépítéséhez e régióban. Erről tanúskodik az ismertetett dokumentum következő passzusa: „Az újonnan megalakult állam fölötti ellenőrzés megengedné számunkra a nyomás gyakorlását mind Magyarországra, mind pedig Romániára és megakadályozná, hogy bármelyikük beléphessen valamely, a szempontunkból ellenséges kombinációba. Egy ilyen ellenőrzés megerősítené befolyásunkat a balkáni államokra és részben a Bánáttal határos Jugoszláviára." Íme a klasszikus példája a jól ismert imperialista elvnek – Oszd meg és uralkodj! – amit sokszor elítélt a hivatalos szovjet ideológia és hivatalos történetírás, ám a valóságban – a náci Németországhoz hasonlóan – maga is alkalmazott vagy alkalmazni próbált.[83]

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Erdély kérdése nem volt eleve eldöntött ügy a szovjet külpolitikában. Mindaddig, amíg Magyarország nem csatlakozott a Szovjetunió elleni háborúhoz, Moszkva – mindegy, milyen meggondolásból – jóindulattal kezelte a magyar igényeket. Ezt követően viszont Románia javára billent a mérleg, noha Románia nagyobb erőkkel vett részt a szovjetellenes támadásban. Mi volt ennek az oka? Az egyikre, Besszarábiára már többször utaltunk. Azért, hogy Románia erről a vitatott területről lemondjon, a szovjet vezetők készek voltak „Erdélyt vagy annak nagyobb részét" Romániának juttatni. Emellett szerepet játszottak azonban stratégiai szempontok is. Romániát a szovjet vezetők közvetlen befolyási övezetnek tartották, ahová – ugyanúgy, mint Finnországba – rakétákat és egyéb stratégiai fegyvereket és légi, valamint haditengerészeti bázisokat akartak telepíteni, s amelynek kormányát feltétlenül Moszkvából akarták irányítani, vagy legalábbis befolyásolni. Magyarországról viszont – egy 1944. január 11-i titkos feljegyzés szerint – így vélekedtek: „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában. [...] Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét, a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára, amelynek, mint fentebb már említettem, a háború után kölcsönös segélynyújtási egyezményt kell kötnie a Szovjetunióval, és amely ily módon délkeleten védelmünk fontos tényezőjévé válik. Magyarországot, legalábbis a háborút követő első években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani."[84]

Az 1944. augusztus 23-i fordulattal Románia tovább javította pozícióit Moszkvában. Romániának sikerült elsőnek kiválnia a tengelyhatalmak táborából az olaszországi fordulatot követően. Sőt, politikai bölcsességről és előrelátásról tett tanúbizonyságot, amikor azonnal csatlakozott a szövetséges nemzetekhez, és katonailag is érdemben hozzájárult a szövetségesek győzelméhez Európában. Magyarország viszont hasonló fordulatot sem ekkor, sem a későbbiekben nem tudott végrehajtani. Sőt: a magyar csapatok a németek mellett kitartva hónapokon át sikeresen akadályozták a szovjet csapatok előrenyomulását és végső győzelmét. Arra, hogy a Szovjetunió támogatni fogja Magyarország Romániával szembeni területi igényeit, ezek után nemigen lehetett számolni. Továbbra is nyitott volt azonban a kérdés, hogy a nyugati szövetségesek, elsősorban az Egyesült Államok milyen mértékben fog ragaszkodni 1944 végére kikristályosodott álláspontjához. Ennek eldöntése a békekonferencia feladata volt.

3.6. A párizsi békeszerződés

Az előző fejezetekben részletesen bemutattuk a két világháború közötti és a II. világháború alatti nagyhatalmi álláspontokat, illetve diplomáciai reagálásokat az Erdély-kérdéssel kapcsolatban. A II. világháború kitörése előtt a nagyhatalmak hajlottak arra, hogy Magyarország területi kérdéseit revízió alá vessék, habár ezen készségük hátterében többféle szándék húzódott meg. A franciák – akik befolyásos nagyhatalmi pozíciójukat egyébként elvesztették – érthető katonai-stratégiai okokból általában ragaszkodtak az I. világháború után kialakult európai *status quo*hoz. A britek többsége igazságos rendezést szorgalmazott volna a magyar területi kérdésben, de ez a felfogásuk a háború folyamán ingadozott. Amerika mint

távoli nagyhatalom ebben a kérdésben talán legkevésbé volt elfogult, s egyéb érdekeivel egyeztetve folyamatosan etnikailag méltányos rendezésre törekedett. A Szovjetunió álláspontja – közelsége és titkolt szuperhatalmi ambíciói miatt – teljesen megbízhatatlan volt a magyar területi kérdésben. A háború előtt és 1941 júniusáig támogatta a magyar elképzeléseket, majd ezt követően egyre nyilvánvalóbban a román követelések mellé állt.

A békekötés eljárásáról a háromhatalmi potsdami (berlini) értekezlet (1945. július 17.–augusztus 2.) döntött. Itt és ekkor alakították meg a Külügyminiszterek Tanácsát. A három állam- és kormányfő viszonylag könnyen megállapodásra jutott a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozásáról, mivel a döntéssel az érdemi tárgyalásokat későbbre halasztották. Az alapító okmány megszabta a békeszerződések összeállítóinak a körét. Eszerint a Külügyminiszterek Tanácsa „azoknak az államoknak a képviselőiből áll majd, amelyek [...] az érintett ellenséges államnak diktált kapituláció rendelkezéseit aláírták". Magyarország esetében ez három államot jelentett: a Szovjetuniót, Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat. Ennek ellenére a magyar békeszerződéssel kapcsolatos előzetes megbeszélésekre Franciaország is meghívást kapott. Erre az alapító okirat azon kitétele nyújtott lehetőséget, mely így szólt: „Más tagokat akkor hívnak meg a tanácsban való részvételre, amikor őket közvetlenül érintő kérdéseket tárgyalnak." Ugyancsak Potsdamban dőlt el, hogy a három, illetve négy nagyhatalom a békeszerződéseket egymás közötti tárgyalásokon készíti elő; tehát a legyőzött államokat a békeszerződés tervezetének a kidolgozásába nem vonja be.[85]

A Külügyminiszterek Tanácsa először 1945. szeptember végi londoni ülésszakán – egészen pontosan szeptember 20-án – tárgyalta meg a magyar határok ügyét. Ez a napirendi pont azzal kezdődött, hogy Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter javasolták, hogy „a magyar határ általában véve az 1938-as határ legyen. Azt azonban, hogy Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni." Bevin ehhez hozzátette, hogy „a brit delegáció mindössze azt akarja, hogy igazságos határvonal alakuljon ki, hogy a konfliktust a jövőben el lehessen kerülni". Az amerikai–brit javaslatot – a 1919-es francia álláspont önkritikájának jeleként – ezúttal a francia külügyminiszter is támogatta. Georges Bidault kijelentette: „a tanácsnak ebben az ügyben a jugoszláv–olasz határ esetében elfogadott politikát kellene követnie, és helyszíni vizsgálatok után olyan etnikai határvonalat keresnie, amely a lehető legkevesebb románt hagyná Magyarországon." A Szovjetunió képviselője, Molotov azonban minden elképzelhető szempontra – többek között a nyugati szövetségesek 1919–20-as döntésére is –

hivatkozva makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román–magyar határ akár csak jelképes módosításának is. Többek között ezeket mondta: „... Erdély lakosságának zöme román, bár sok magyar és kevés német is él ott. Ezek a nemzetiségek alaposan keverednek egymással és lehetetlen olyan határvonalat húzni, ami ne hagyna sok románt Magyarországon és sok Magyart Romániában." Majd – több pontatlanságot, illetve valótlanságot említve – így folytatta: „Köztudott, hogy Erdély átkerülése Romániához 1919-ben az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányának jóváhagyásával történt. A szovjet kormány egyetértett ezzel a döntéssel. Hitler nem értett vele egyet, és hatályon kívül helyezte. Az ő kötelességük tehát Hitler döntésének érvénytelenítése és saját döntésük újra érvénybe helyezése. A román fegyverszüneti szerződés 19. pontjának megfogalmazása olyan gondosan történt, hogy ne köthesse meg a kezünket semmilyen új körülmény felbukkanása. De senki sem vetette fel, hogy új körülmények merültek volna fel, így azt javasolja, hogy a trianoni döntést hagyják helyben." Molotov hosszan tartó érvelése után Bidault megváltoztatta véleményét, és a szovjet külügyminiszter érvelését elfogadva a továbbiakban a szovjeteket támogatta. „A bécsi döntést hatályon kívül kell helyezni, a trianonit pedig megerősíteni" – mondotta. Ezután ismét Byrnes kért szót. Kijelentette, hogy az Egyesült Államokat csak korlátozott felelősség terheli a trianoni határokért, mivel elfogadásukkor már csak megfigyelőként vett részt a konferencián. Majd így folytatta: „Úgy véli, hogy az erdélyi határ kismértékű megváltoztatásával félmillió magyart lehetne visszaadni Magyarországnak. Azon a területen, amire gondol, jelentős magyar lakosság él, amely csaknem kizárólag Magyarországgal áll vasúti összeköttetésben. Romániához csatolásuk sem egyéni boldogságukat, sem Románia boldogságát és felvirágzását nem szolgálja. Erdély összterülete 39 600 négyzetmérföld, és az általa elgondolt változtatás nem érintene többet 3000 négyzetmérföldnél.[86] Ahol egyének életét érintő döntésekről van szó, ő jobban érezné magát, ha azokat alapos helyszíni vizsgálat előzné meg."[87]

Döntés Londonban nem született; a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták, akik 1946 áprilisában ültek össze – szintén Londonban. Ezt megelőzően, 1946 februárjában a *Foreign Office* úgy döntött, hogy a továbbiakban román–magyar viszonylatban is a trianoni határok helyreállítását, tehát nem az amerikai, hanem a szovjet javaslatot támogatja. Ezt részben azzal indokolták, hogy „a magyarok, a románok és az oroszok körében olyan megoldás kezd kirajzolódni, amely Erdély kérdésének megoldását inkább az autonómiában, semmint a határkiigazításban látja". Részben pedig azokra az 1919–20-ban is gyakran emlegetett gazdasági és közlekedési szempontokra hivatkoztak, amelyek relevanciájának viszonylagossá-

gát Toynbee és szakértői oly meggyőzően mutatták ki 1941–42-ben. „Mindenfajta határmódosítási elképzelés – írták – átvágná az észak–déli vasútvonalat a román területen, márpedig ennek a töretlen működése alapvető fontosságú a terület gazdasági élete szempontjából. Nagyobb változtatások viszont indokolatlanok lennének etnikai alapon." A britek az amerikaiakat is értesítették álláspontjuk megváltozásáról. Jegyzékükben hangsúlyozták, hogy „nem ellenezzük, ha ők [...] felvetik a határkiigazítás kérdését, de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy tényleg kívánatos lenne bármiféle változtatás a jelenlegi román–magyar határ vonalán".[88]

A külügyminiszter-helyettesek április 16-i tanácskozásán a Szovjetunió ismét a trianoni határok visszaállításához ragaszkodott. A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „fölösleges" konfrontációkat is kerülni akarván 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége is mérséklődött. Annyit azonban még mindig szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát". A szovjet delegátus azonban ezt sem fogadta el.[89]

Konszenzus hiányában a külügyminiszter-helyettesek a román–magyar határral kapcsolatban alternatív – egy szovjet és egy amerikai – javaslatot terjesztettek be a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i ülésére. Angol és francia támogatással a háta mögött elképzelhető, hogy Byrnes továbbra is ragaszkodott volna egy legalább jelképes kompromisszumhoz. Ezek nélkül – egyedül maradva – azonban reménytelennek látta az ügyet, és nem akarta az ekkor már egyébként is igen feszült szovjet–amerikai viszonyt ilyen „harmadrendű" kérdés miatt tovább rontani. Egy jelentéktelen szovjet engedmény fejében visszavonta az amerikai javaslatot, és elfogadta a szovjetet. Ennek alapján úgy döntöttek, hogy „Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés határozatait semmissé és érvénytelenné kell nyilvánítani. Ezzel helyreáll a Magyarország és Románia közötti 1938. január 1-jén érvényben volt határ."[90] Byrnes lépését John C. Campbell, aki ekkor az amerikai békedelegáció titkára volt, utóbb így indokolta: „A Szovjetunió és az Egyesült Államok között a négy békeszerződés oly sok klauzulája képezte vita tárgyát, hogy úgy látszott, nem éri meg ezért az egyért tovább küzdeni."[91]

1946 tavaszáig a magyar kormány nem tudta, hogy a négy háborús győztes lényegében már megállapodott Magyarország régi határainak a helyreállításáról. Majd miután a május 7-i döntés híre elterjedt, abban reménykedtek, hogy a békekonferencia keretében mód lesz a döntés megváltoztatására. Ezzel volt összefüggésben, hogy 1946 áprilisa és júniusa között mind

a négy győztes nagyhatalom fővárosába magas rangú magyar kormánydelegáció látogatott. A küldöttségeket minden esetben maga a miniszterelnök, Nagy Ferenc vezette.

Moszkvában 1946. április 9–18-án tárgyalt a magyar küldöttség. A delegáció – az előzetes terveknek megfelelően – egy maximális és egy minimális javaslatot vitt magával. A maximális 22 000, a minimális 11 800 négyzetkilométer partiumi sáv visszacsatolását tartalmazta. A kisebb területen – mint már utaltunk rá – a magyarok enyhe többséget képeztek a 421 000 románnal szemben, a nagyobb sávban élő 1,5 millió emberből pedig mintegy félmillió tartozott a magyarsághoz. A szovjet vezetők szívélyesen fogadták a magyar küldöttséget. Arról azonban nem tájékoztatták a delegációt, hogy a békekonferencia előkészítő fórumain mi volt és mi lett a szovjet álláspont. Ehelyett arra szólították fel a küldöttséget, hogy a magyar–román viszonylatban fennálló vitás kérdéseket közvetlen tárgyalások útján rendezzék. A megbeszélések végén Molotov külön kiemelte, hogy „nem tartaná célszerűnek, ha Magyarország a kérdést anélkül vinné a békekonferencia elé, hogy a románokkal e tárgyban előzetes megbeszélést folytatott volna".[92]

Ezzel a szovjet tanáccsal függött össze, hogy a magyar kormány megbízásából Sebestyén Pál külügyminiszter-helyettes április végén Bukarestbe látogatott, s 27-én Tatarescu külügyminiszterrel és Petru Groza kormányfővel egyaránt tárgyalásokat folytatott. Ezeken a találkozókon Sebestyén kifejtette: „Magyarország abban az előnytelen helyzetben van, hogy valamennyi dunai állam között népének legkisebb százalékát egyesíti saját határai között és a magyar nép igen jelentős része él idegen államban, idegen népekkel együtt. E magyarságnak legnagyobb része Romániára esik és ezért érthető, hogy valamennyi szomszédállam között a Romániában élő magyarság helyzete jelenti a magyar kormány számára a legfontosabb problémát [...] ilyen körülmények között a magyar kormány a békekonferencián fel fogja vetni a romániai magyarság kérdését és annak megoldása tekintetében javaslatokat kíván előterjeszteni. [...] A magyar kormány azt óhajtaná, hogy mielőtt a romániai magyarság problémájával a békekonferencia fóruma elé lép, a kérdést a román kormánnyal baráti és bizalmas megbeszélés tárgyává tegye, amely megbeszélések felölelnék a Magyarország és Románia között függőben lévő összes kérdést, beleértve egy területi újrarendezést is, amely nélkül a magyar kormány a romániai magyarság problémájának a megoldását nem tudja elképzelni." Sebestyén expozéjára válaszolva Tatarescu kijelentette: „...nincs jelentős román államférfi, de nincs egyetlen román ember sem, aki hajlandó volna Románia nyugati határát tárgyalások, vagy akár csak bizalmas megbeszélések anyagává ten-

ni. Erdély Románia számára, mint a románság bölcsője, mindennél szentebb és becsesebb, s ezért Románia a békekonferenciától nem kérhet és nem várhat mást, mint Erdély határainak véglegesítését." Groza flexibilisebb álláspontot fejtett ki, ám mondandójának lényege ugyanaz volt: a magyar felvetés elutasítása. Többek között ezeket mondta: „Formai okokból nem tárgyalhat területi kérdésekről Magyarországgal, mert a probléma a nagyhatalmak előtt fekszik már, és nem tartja helyénvalónak, hogy mi, két kis állam, a nagyok döntésének megpróbáljunk elébe vágni. [...] Érdemben nem tartja lehetségesnek [...] a határokról való tárgyalást azért, mert ő Erdély egységének megbontását lehetetlennek és végzetes hibának tartja. [...] Egyébként jó területi megoldást Erdély kérdésében nem tud elképzelni. A Székelyföldet egy korridorral Magyarországhoz csatolni Erdély feldarabolására vezetne, ami abszurdum. A magyar határ mellett 20 és egynéhány ezer négyzetkilométer lecsatolása viszont túl sok románt csatolna Magyarországhoz."[93] Sebestyén Pál missziója ily módon eredménytelenül végződött, s más körülmények között ugyan mint a két világháború között, de végeredményben ugyanazt bizonyította: hatékony külső nyomás nélkül Románia és Magyarország képtelen a köztük lévő területi viszályt kompromisszumos módon rendezni. Röviddel a Sebestyén-misszió kudarca után vált ismertté a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-i döntése, amely a magyar politikusokat valósággal sokkolta.

Nagy Ferenc és néhány miniszterének a következő útja Washingtonba vezetett, ahová június 8-án érkeztek. A fogadtatás itt is rendkívül szívélyes volt, ám ugyanakkor őszintébb is. A magyar kormányfő az amerikai politikusokkal folytatott eszmecseréi során bizonyosodott meg arról, hogy a szovjetek félrevezették, vagy legalábbis hagyták, hogy illúziók alakuljanak ki benne a határokat illetően. Byrnes amerikai külügyminiszter ekkor közölte vele, hogy „A Szovjetunió akaratából történt a május 7-i párizsi döntés", s hogy „Magyarország és Románia kérdésének kulcsa a Szovjetunió kezében van". „Ha a Szovjet vállalkoznék arra – tette hozzá ehhez –, hogy felveti még egyszer az erdélyi kérdést, Amerika készséggel támogatná Magyarország kívánságait."[94] Ismerve a szovjet kormány valódi álláspontját, más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az Erdély-dosszié Washingtonban le van zárva; Románia és Magyarország között a trianoni határok állnak helyre.

Londonban – 1946. június 21–22-én – Clement R. Attlee miniszterelnökkel, Sir Orme Sargent közigazgatási és J. B. Noel-Barkert politikai államtitkárral tárgyalt a magyar küldöttség. A magyar politikusok felvetéseinek megfelelően a megbeszéléseket a határkérdések és a magyar kisebbségek helyzete dominálták. Ezekkel kapcsolatos válaszaikban az angol politikusok őszinte és korrekt módon ismertették a brit álláspontot, és a legkisebb mértékben sem hagyták, hogy tárgyalópartnereik illúziók rabjai maradjanak. A román–magyar határ kérdését – közölte például Noel-Barker – semmi értelme sem lenne újra felvetni, mert a „szovjet hajthatatlanság" miatt úgysem várható tőle eredmény. A brit politikusok nem vállaltak kötelezettséget a Székelyföld Románián belüli autonómiájának kiharcolására sem. Mindössze annyit ígértek meg, hogy ha „a két kormány meg tud egyezni", akkor „megkapják Őfelsége kormányának a támogatását".[95]

Útban hazafelé, június 25-én a magyar delegáció Párizsban is megállt. Ez azonban még annyi eredménnyel sem járt, mint a washingtoni vagy a londoni. A kérdések érdemi megvitatása elől kitérve Bidault közölte: Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy „nagy kérdésekbe erős szóval szóljon bele". Ugyanitt találkozott Nagy Molotovval, aki részben úgy tett, mintha tökéletesen elfelejtette volna az áprilisi moszkvai biztatást, részben pedig az amerikai külügyminiszterre próbálta hárítani a május 7-i döntés ódiumát.[96]

Georges Bidault francia külügyminiszter 1946. július 29-én nyitotta meg a II. világháborút lezáró békekonferenciát a párizsi Luxemburg-palotában. A békekonferencia megnyitásából és a békeszerződés-tervezetek nyilvánosságra hozásából következett, hogy a magyar nemzetgyűlés és a kormány számára a legfontosabb feladat a magyar békecélok végleges megállapítása és a Magyarországot a párizsi békekonferencián képviselő küldöttség feladatainak pontos kijelölése lett. Sőt, a békekonferencia hosszan elhúzódó ügyrendi vitái arra is adtak időt, hogy a Nagy Ferenc-kormány alaposabban mérlegelje a béke-előkészítés addigi tapasztalatait, és körültekintően tisztázza a magyar békeszerződés-tervezettel kapcsolatos álláspontját.

A Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága első alkalommal 1946. augusztus 3-án vitatta meg a békeszerződés-tervezetet. Ezen az ülésen azonban főleg a „csehszlovák kérdésekkel" foglalkoztak. A magyar–román határkérdéssel kapcsolatos kérdések további tisztázására a Külügyi Bizottság 1946. augusztus 5-i ülésén került sor. Az ülésen Gyöngyösi János külügyminiszter a magyar–román határkérdésben korábban kialakított és a Külügyi Bizottság által is jóváhagyott álláspont módosítását javasolta oly módon, hogy Magyarország csupán kisebb, mintegy 5000 km^2-es határkiigazítást kérjen a békekonferenciától. A külügyminiszter ezt azzal indokolta, hogy a magyar kormánynak az Erdéllyel kapcsolatos – és a „nemzetiségi egyensúly" megteremtését célzó – kérelmét egyetlen nagyhatalom sem támogatta, illetve támogatja. Gyöngyösi János javaslatát a kisgazdapárti bizottsági tagok elég élesen bírálták. Saláta Kálmán azt fejtegette, hogy az FKGP csak a

„gyakorlati megvalósítás lehetőségét" figyelembe véve mondott le eredeti, elvi álláspontjáról, vagyis a néprajzi határok követeléséről. Mivel ez a gyakorlati lehetőség szerinte már csak ábránd, s a határok inkább hátrányosan fognak változni, nincs értelme az elvi álláspont feladásának, amelyet különben a kisgazdapárt mindig is képviselt. Dessewffy Gyula elsősorban taktikailag tartotta helytelennek a külügyminiszter véleményét, és ő is a magyar álláspont „tiszta alapra" fektetését sürgette. Parragi György szintén elutasította a szóban forgó módosító javaslatot, illetőleg csak abban az esetben lett volna hajlandó azt elfogadni, ha a Külügyi Bizottság „minden vonalon", közelebbről Csehszlovákiát érintően is a „néprajzi alapokra" helyezkedik a határokat illetően. A kisgazdapárti bizottsági tagok tehát egyelőre kitartottak a pártjuk béke-előkészítő programjában régebben megfogalmazott elvek mellett, helyesebben most azok felújításáért szálltak síkra, s nem nagyon méltányolták Gyöngyösi János indokait.

A munkáspárti bizottsági tagok számára sem tűnt eléggé megalapozottnak a külügyminiszter indítványa. Kéthly Anna – az SZDP nevében – mindenképpen valamilyen biztosítékot szeretett volna kapni Gyöngyösi külügyminisztertől a tekintetben, hogy a módosított javaslatot a békekonferencia valóban elfogadja majd. Farkas Mihály – az MKP képviseletében – viszont arra való hivatkozással, hogy a szövetséges nagyhatalmak és a szomszéd államok kormányai egyaránt ismerik a magyar békecélokat, az eredeti álláspont fenntartása mellett kardoskodott, és „taktikailag és pszichológiailag" is helytelenítette a módosítást. Hasonlóan vélekedett Horváth Márton, a másik kommunista párti bizottsági tag is, bár ő megpróbálta a két javaslat – a korábbi és a mostani – közötti ellentmondást is feloldani. Gyöngyösi János indítványával szemben még a szociáldemokrata Schiffer Pál tanúsította a legnagyobb megértést, amikor arról beszélt, hogy a Külügyi Bizottság taktikai kérdésekben ne döntsön, hanem bízza azokat a külügyminiszterre. Hiszen elsősorban neki kell – a helyzet legjobb ismeretében – mérlegelnie majd, hogy fenntartja-e a magyar kérelmeket, „akár mint realitást, akár mint elvet, vagy pedig más álláspontot kell képviselnie a cél érdekében". A Nemzeti Parasztpárt képviselője ebben a vitában nem vett részt. Ugyanígy járt el lényegében a jelen levő Nagy Ferenc miniszterelnök is, aki „némán" hallgatta végig a vitatkozókat.

A Külügyi Bizottság ülésén elnöklő Révai József – az elhangzottak után – igyekezett rávenni a külügyminisztert módosító indítványának alaposabb és meggyőzőbb indoklására. Ezek után Gyöngyösi János ismertette legújabb javaslatainak tényleges hátterét: „Arról van szó, hogy ha a helyzet úgy adódnék, hogy bennünket ebben a kérdésben megkérdeznének, és az ottani diplomáciai információ úgy szól, hogy esetleg valami határkiigazításról szó lehet, nem fogok jönni a 22 000-es javaslattal, amelyet öt perc alatt úgyis elvetnek, mert a 21 nemzet egyikénél sem talált megértésre, hanem jövök azzal a javaslattal, amit tettem. De ne legyen meglepetés, ha a magyar külügyminiszter nem említi a 22 000-es javaslatot, hanem jön a határkiigazítással." A fentieket figyelembe véve a bizottság tagjai – nem csekély meglepetésre – kivétel nélkül tudomásul vették a külügyminiszter módosító javaslatát. S ezzel formálisan nyugvópontra jutott az egyik legtöbbet vitatott magyar békecél megfogalmazása.[97]

A békedelegáció párizsi utazása előtt, 1946. augusztus 6-án a Minisztertanács is megtárgyalta és rögzítette a békeszerződés-tervezettel kapcsolatos álláspontját. A határkérdésekben a kormány lényegében elfogadta a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának véleményét. Ami pedig a gazdasági rendezést, illetve a jóvátételt és a külföldi állampolgárok anyagi kártérítését illette, a Minisztertanács úgy foglalt állást, hogy Magyarország képviselője a békekonferencián ismerteti, milyen mértékben képes az ország nemzetközi kötelezettségeinek eleget tenni, s a nagyhatalmak azon belül állapítsák meg – egymás között – részesedési arányukat.[98]

A Magyarország diplomáciai képviselőjének Párizsban átnyújtott békeszerződés-tervezetet a magyar sajtó is részletesen ismertette és megvitatta. Révai József „Párizs és Miskolc" című vezércikke arról szólt, hogy miért lesz a magyar békeszerződés még a hitleri Németország többi volt szövetségesének várható békeszerződésénél is kedvezőtlenebb, s miért nem számíthat Magyarország a békekonferencia „döntő tényezőinek" támogatására. E szerint az ellenforradalmi rendszer politikája és háborús felelőssége mellett a felszabadulás utáni belpolitikai helyzet alakulása, mindenekelőtt a kisgazdapárt politikája szintén hozzájárult a Szovjetunió és a szomszédos államok Magyarországgal szembeni növekvő bizalmatlanságához. A szociáldemokrata *Népszava* ugyancsak vezércikkben taglalta a magyar békeszerződés-tervezetet. „Aggodalommal és nyugtalansággal kell látnunk – állapította meg a lap –, hogy az új béketervek semmit sem tanultak a múlt hibáiból, s nem tagadjuk, hogy a magunk igaza mellett az európai biztonságot és megértést látjuk veszélyeztetettnek. [...] Nem adjuk fel egy percre sem a reményt, hogy az utolsó pillanatban mégis érvényesül a mi igazságunk is, s ha ebben csalódnánk [...] egy gyógyultabb és higgadtabb légkörben [...] újra át lehet tekinteni azt, amit most hibáznak." Veres Péter a *Szabad Szó* hasábjain „Nem tudunk belenyugodni" című cikkében fejtette ki a Nemzeti Parasztpárt álláspontját a nyilvánosságra hozott béketervezettel kapcsolatosan. A békeszerződés-tervezet életbeléptetésétől a demokráciát féltette. Megoldásként a néprajzi elv következetes alkalmazását sürgette. A baloldali pártok mellett a Magyar Radikális Párt is foglalkozott sajtó-

jában a békefeltételekkel. Az okok tekintetében persze még a baloldali pártok között is volt véleményeltérés, de egyikük sem vonta kétségbe – az említett ellenzéki MRP-t is beleértve – az ellenforradalmi rendszer felelősségét mint meghatározó tényezőjét, legfőbb okát a súlyos békefeltételeknek. Nem egészen így ítélte meg viszont a helyzetet a koalíció legnagyobb pártja, az FKGP és a másik ellenzéki párt, a Polgári Demokrata Párt. Az utóbbi lapja, a *Világ* „Vádolunk és követelünk" című cikkében „hálátlansággal" vádolta Romániát, és azt írta, hogy „tömör egységű magyar területeknek" idegen uralom alá kerülése megfosztja Magyarországot életlehetőségeitől. A kisgazdapárti *Kis Újság* pedig külföldi államférfiaik olyan nyilatkozatait ismertette, amelyek alapján még mindig hinni lehetett, hogy sikerülni fog változtatásokat eszközölni a békeszerződés tervezetén.[99]

A koalíciós pártok egyéb eszközökkel és módon is igyekeztek mind a nemzetközi, mind a hazai közvéleményt befolyásolni a békekonferenciával, illetőleg a magyar békekilátásokkal kapcsolatban. Az MKP Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén döntően a belpolitikai helyzet alakulásával magyarázták azt a tényt, hogy „az utolsó hetekben és hónapokban kétségtelenül rendkívül megromlottak a magyar békekilátások". Emellett a washingtoni és londoni tárgyalások miatt is bírálták a kormányt, azt állítva, hogy ezzel maga szigetelte el önmagát. A Szociáldemokrata Párt 1946. augusztus 9-én kiáltványban fordult az európai szocialista pártokhoz és a világ szervezett munkásságához. Erőteljesen hangsúlyozta azt, hogy az SZDP a haladásért és a szocializmusért folytatott küzdelmében mindig szem előtt tartotta a nemzetiségek egyenjogúságát. Az a béke viszont, amelyet Párizsban készítenek elő, 3 millió magyart hagyna az ország határain kívül, mégpedig olyan körülmények között, hogy korántsem mindenütt élhet majd félelem nélkül, mert létét, biztonságát és vagyonát a nemzeti elfogultság fenyegeti. A kisgazdapárt szintén a szomszédos államokban élő magyar nemzetiségű lakosság jogvédelmét tekintette legfontosabb feladatának. Nyilatkozataikban ugyanakkor a békeszerződés várható negatív következményeiről is nagy nyomatékkal szóltak.

Nagyjából ugyanebben a szellemben bírálta a békeszerződés-tervezetet Nagy Ferenc miniszterelnök is, aki azt hangoztatta bicskei beszédében, hogy: „A békeszerződés nem lehet egyoldalú szerződés vagy diktátum, ha nem akarnak újra háborút. A békeszerződés alapja valóban minden népnek becsületes kielégítése kell hogy legyen." 1946. augusztus 8-án Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt elnöke nemzetgyűlési felszólalásában javasolta a békeszerződés-tervezet megvitatását abból a célból, hogy a törvényhozás tiltakozzék a béketervezet ellen, és a világ népeitől kérjen Magyarország számára igazságos és méltányos békét. Sulyok Dezső alapjában véve

három olyan problémát látott, amely Magyarországot különösen hátrányosan érinti a békekötésnél. Ezek a következők voltak:

1. Az ország területének további csökkentése.
2. A magyar nemzetiségi lakosság jogai intézményes biztosításának hiánya.
3. Az anyagi vonatkozású kötelezettségek, köztük elsősorban a jóvátétel.

A fentiekkel összefüggésben azt indítványozta, hogy a Nemzetgyűlés ez alkalommal feledje el a pártkülönbségeket, az ellentéteket korlátozza a belpolitikára, és egyöntetűen foglaljon állást az ellen az igazságtalanság ellen, amely most Párizsban készül Magyarországgal szemben. „Azért állottam fel – hangsúlyozta Sulyok Dezső –, hogy kiáltó szó legyek, és megindítsam ezt az akciót, amit végre kell hajtanunk, ha nem akarjuk a történelem gyalázatát saját fejünkre kihívni." A képviselők többsége tetszéssel és egyetértéssel fogadta az elhangzottakat. Sulyok álláspontja nagyon közel állt a kisgazda véleményekhez. Valamiféle közös tiltakozó akcióra ennek ellenére nem került sor.[100]

A kormánykoalíción belüli nézeteltérések és bizonytalanságok a békedelegáció összeállításánál is megnyilvánultak. Gyöngyösi János személyét minden párt elfogadta, de sajnos az a tény, hogy új ember volt a diplomáciai életben, és nem beszélt sem oroszul, sem franciául, sem angolul, kérdésessé tette eredményes fellépését a béketárgyalásokon. Akarva-akaratlanul más tapasztaltabb delegáció-tagokra kellett támaszkodnia, Auer Pálra és Szegedy-Maszák Aladárra, így bizonyos értelemben nekik lett kiszolgáltatva, nekik viszont csak a nyugati diplomaták köreiben voltak kapcsolataik. A békedelegáció vezetésére sokak szerint Károlyi Mihály lett volna a legmegfelelőbb ember. Károlyi Mihályt azonban csak a Szociáldemokrata Párt támogatta, és a koalíción kívüli Magyar Radikális Párt. Nem valószínű persze, hogy egy Károlyi vezette delegáció lényegesen vagy akár a legkisebb mértékben is más eredményt érhetett volna el. Károlyi így mindenesetre csak „utazó követként" lett tagja a delegációnak. Rajtuk kívül a küldöttség tagjai lettek még Gerő Ernő, aki Gyöngyösi helyettese volt, Kertész István, aki főtitkári funkciót kapott, valamint Szekfű Gyula, Sebestyén Pál, Faragó László, Betlen Oszkár és még sokan mások. A delegációnak összesen 22 tagja volt.[101]

Gyöngyösi János külügyminiszter 1946. augusztus 14-én – Olaszország, Románia és Bulgária képviselőjének nyilatkozata után – ismertette a békeszerződés-tervezettel kapcsolatos magyar álláspontot a békekonferencia plénuma előtt. A külügyminiszter előterjesztésének bevezetőjében reményét fejezte ki, hogy Párizsban másfajta béketárgyalásokról lesz szó, mint negyedszázaddal ezelőtt, s olyan rendezés jön létre, amely valóban tartós

békét teremt Európában. Ennek legfőbb biztosítékát abban látta, hogy ezúttal a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok is tevékenyen közreműködik a béke megalkotásában és a békeszerződések kidolgozásában. Gyöngyösi külügyminiszter felhívta a figyelmet arra is, hogy az új, demokratikus Magyarországot képviseli, amelynek sorsát nem kis mértékben befolyásolják majd a békekonferencia döntései. „Amikor a demokrácia jövőjét védjük – mutatott rá –, nem akarjuk elfelejteni vagy letagadni, hogy a lezárult nagy küzdelemben Magyarország reakciós politikai rendszereinek (...) hibájából, valamint vezetőinek elvakultsága folytán szembehelyezkedett valamennyi nép ügyével." Ezután arra tért ki, hogy a békeszerződések tervezetében rögzített elvi megállapítások csak az emberi jogok egy részére terjednek ki, és figyelmen kívül hagyják a lakóhely megválasztásának, az anyanyelv használatának, valamint a munkavállalás szabadságának a jogát. Gyöngyösi külügyminiszter – a háború befejezése óta szerzett tapasztalatok alapján – különösen két államban, konkrétan Romániában és Csehszlovákiában látta a magyar nemzetiségű lakosság helyzetét, illetőleg sorsát aggasztónak az egyetemes béke szempontjából. Beszédének középpontjába a kisebbségvédelmet állította. „Azt az óhajt – mondotta –, hogy az összes magyarok egyetlen nemzeti állam határain belül éljenek, jogosnak kell tekinteni, azonban kétségtelen, hogy ennek a tervnek a megvalósítása nehezen elháríthatő földrajzi és politikai nehézségekbe ütközik. Ezért állandó súllyal jelentkezik az a probléma, hogy amennyiben a határokat nem lehet módosítani, akkor a határok jelentősége módosítandó, s hogy más államok területén élő magyarok számára biztosítani kell mindazon szabadságjogokat, amelyek a demokrácia alapfeltételei..." Az elmondottak ellenére Romániával szemben Gyöngyösi konkrét területi követelést támasztott, éspedig nem az augusztus elején általa javasolt minimális variánst, hanem az eredeti maximálist, azaz 22 ezer négyzetkilométert. Arra, hogy Gyöngyösi miért változtatta meg véleményét, a szakirodalom nem ad kielégítő magyarázatot. A bejelentett igényt Gyöngyösi kiindulásnak tekintette, s nem végleges és megingathatatlan álláspontnak. Ezért kijelentette: „Készek vagyunk minden olyan rendezést elfogadni, amely ésszerű, mind a két népre aránylag a legkevesebb áldozattal jár, és alkalmas arra, hogy megteremtse köztünk a tartós béke és barátság előfeltételeit. Kérjük tehát az elnök urat, szólítsa fel Romániát, hogy delegátusai üljenek össze velünk. Kíséreljük meg együttesen problémáink megoldását. Ha ezek a közvetlen tárgyalások nem járnának eredménnyel, a konferencia küldjön a helyszínre olyan bizottságot, amely a probléma kivizsgálásával legyen megbízva."[102]

A magyar külügyminiszter expozéjára a szövetséges hatalmak képviselői közvetlenül nem reagáltak. Igen kihívó hangnemben támadta viszont Jan

Masaryk csehszlovák külügyminiszter augusztus 15-én. A magyar békeszerződés ügye ezt követően a magyar politikai és területi bizottság elé került. Ez augusztus 17-én vitatta meg először a tervezetet. A bizottság felszólítására a magyar delegáció augusztus 20-án írásban is megtette ellenvetéseit. Román relációban fenntartotta a 22 ezer négyzetkilométeres követelését. Ezzel szemben Románia mindenekelőtt a magyar területi igények teljes elutasítását szorgalmazta, és ezenfelül mintegy 500 millió dolláros jóvátételt követelt Magyarországtól. A különböző indítványokat a bizottság 24-én vitatta meg. Mielőtt a bizottság a fentebbi kérelmeket egyáltalán mérlegelte volna, olyan elvi jelentőségű határozatot hozott, hogy a békeszerződés-tervezethez benyújtott módosító javaslatok közül csak azokat fogja tárgyalni, amelyeket a bizottság egyik tagja elfogad. Ennek a határozatnak egyenes következményeként 1946. augusztus 28-án a magyar területi és politikai bizottság lényegében percek alatt eldöntötte Erdély sorsát, mert a magyar javaslatnak, amely Magyarország és Románia határainak módosítását kérte, a 13 bizottsági tag között nem akadt egyetlen szószólója sem. A hasonló időpontban ülésező román területi és politikai bizottságban valamivel méltányosabban kezelték a magyar békedelegáció kérését, mert négy és fél órás ügyrendi vita után úgy döntöttek, hogy a magyar és a román területi és politikai bizottság együttes ülésén hallgatják meg Magyarország és Románia képviselőit az erdélyi kérdésben.[103]

1946. augusztus 31-én a magyar és a román területi és politikai bizottság közös ülésén Auer Pál követ – szóvivőként – ismertette az Erdéllyel kapcsolatos magyar kívánságokat. Az amerikai diplomaták tanácsára a magyar delegáció időközben – augusztus 30-án – 3942 négyzetkilométerre mérsékelte a magyar igényt. Az érintett területen félmilliónyi lakosságnak 67%-a volt magyar nemzetiségű. Az Aradot, Nagyszalontát, Nagyváradot, Nagykárolyt és Szatmárnémetit is magában foglaló sáv mellett Auer ezenkívül azt kérte, hogy a román kormány biztosítsa a több mint 1 200 000 magyar nemzetiségű lakos jogait, s konkrétan a Székelyföld széles körű helyi önkormányzatát az ENSZ garanciája mellett. Az együttes bizottság szeptember 3-i ülésén azonban Tatarescu elutasította Magyarország képviselőjének javaslatait. Kijelentette, hogy a szóban forgó területnek az elcsatolása súlyosan érintené Erdély gazdasági életét és közlekedési rendszerét. Ugyanakkor visszautasította a Székelyföld területi önkormányzatára vonatkozó indítványt, s elvetette a közvetlen magyar–román tárgyalások gondolatát is. Románia képviselője főleg azzal védelmezte álláspontját, hogy országa igen súlyos áldozatokat hozott a hitleri Németország feletti győzelem érdekében. Emellett „félhivatalosan" annak is kifejezést adtak a román békedelegáció tagjai, hogy Románia már elveszítette háború előtti „birtokállomá-

nyának" egy részét, nem kívánhatja tőlük senki, hogy újabb területekről mondjanak le. Emellett hivatkozott arra is, amit Sebestyénnek mondott áprilisban: Erdély a román nép „bölcsője", amelynek egyetlen darabjáról sem mondhat le a román nép. Tatarescu felszólalása után az amerikai és az ausztrál bizottsági tag javaslatára rövid időre elnapolták az ülést.[104]

Az Auer Pál által előterjesztett határkiigazítási javaslatot John C. Campbell, az amerikai békedelegáció titkára – korábban a béke-előkészítő szervezet erdélyi referense – úgy értékelte, hogy az kizárólag etnikai szempontokra épült, és megegyezik a *State Department* végső elképzelésével. Ha volna rá hajlandóság – javasolta Campbell –, „mint saját nézetünket előadhatjuk, hogy a magyar követelés ésszerűnek tűnik, kivéve az Arad és közvetlen környékére vonatkozó követelést".[105] Ugyanez volt a *Foreign Office* illetékes osztályvezetőjének a véleménye is. W. G. Hayter szeptember 3-án közölte a londoni magyar követtel: „román viszonylatban redukált magyar területi igények teljesítésére lehetőséget lát, feltéve, ha Szovjetoroszország hajlandó a román kormányt engedékenységre bírni."[106] Arra azonban, hogy a szovjetek elfogadjanak egy ilyen megoldást, kivált hogy ők kezdeményezzék, semmi esély sem volt. Az amerikaiak ezért – a magyarok irányában tett utolsó gesztusként – úgy döntöttek, hogy nyilvánosságra hozzák és jegyzőkönyvben rögzítik a Külügyminiszterek Tanácsa döntésének a hátterét. Ezt William Averell Harriman, az Egyesült Államok egyik delegátusa tette meg a román területi és politikai bizottság szeptember 5-i ülésén. Többek között ezeket mondta: „Történelmileg ténykérdés, hogy az Egyesült Államok bizonyos javaslatokat tett a kérdés tárgyalásakor a Külügyminiszterek Tanácsának abban az értelemben, hogy a határ kismértékű módosítási lehetőségének megfontolása hozzájárulhat a két volt ellenséges állam közötti stabilitás és kölcsönös együttműködés kialakulásához. [...] Később, amikor a Tanács a bécsi döntés semmissé és érvénytelenné nyilvánítása mellett döntött, az Egyesült Államok küldöttsége a kérdés további tanulmányozását kívánta annak érdekében, hogy egy kisebb határkiigazítás lényegesen lecsökkenthetné az idegen uralom alatt élő személyek számát. A Külügyminiszterek Tanácsa más tagjai nem osztották ezt a nézetet. Következésképp az Egyesült Államok küldöttsége nem erőltette álláspontja fenntartását, mivel ilyen határkiigazítást csak a többi tag teljes egyetértésével lehet megvalósítani." Ily módon – összegezte mondandóját az amerikai diplomata – „...az Egyesült Államok ugyan nem elszánt támogatója a javasolt szövegnek, de ő szeretné világossá tenni, hogy meg fogja szavazni, mert a Külügyminiszterek Tanácsa ebben már megegyezett".[107] A magyar békeszerződés tervezete ezzel véglegessé vált.

A magyar közvéleményt mélyen megdöbbentette a döntés; az államférfiak beszédei és a sajtó optimista hangvétele alapján mást várt. Nagy Ferenc miniszterelnök egy angol lapnak adott interjújában úgy vélte, hogy a békekonferencián „minden Magyarország ellen irányul". Szeptember 12-én a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának ülésén a kisgazda Erőss János felvetette: vajon nem kellene-e a békedelegációt visszahívni? Révai azonban – és ez döntőnek bizonyult – határozottan elutasította ezt. A kommunista politikus úgy vélte, hogy ennek csak akkor lenne értelme, ha Magyarország nem akarná aláírni a békeszerződést. Ezt azonban – hangsúlyozta – nyilvánvalóan nem teheti meg. Ugyanezt az álláspontot képviselte a kommunista napilap, a *Szabad Nép* is. Bármilyen fájdalmas is – írta a lap szeptember 21-én – „Az erdélyi határ marad a trianoni határ".[108]

A magyar békeszerződés tervezetének itt nem tárgyalt pontjaival kapcsolatos viták lezárulása után a békekonferencia plénuma 1946. október 12-én fogadta el a békeszerződés végleges szövegét.[109] Magyarország és a szövetséges hatalmak képviselői 1947. február 10-én írták alá az okmányt a francia külügyminisztérium Szajna-parti épületének egyik termében. A trianoni Magyarország ezzel másodszor is megteremtődött. Maga a probléma azonban nem szűnt meg, hanem az új körülmények között új módon okozott feszültségeket Magyarország és szomszédai között. Ezek közül a feszültségek közül a legsúlyosabb volt – és a mai napig az maradt – a Románia és Magyarország között Erdély kérdésében kialakult ellentét. Ennek vizsgálata azonban már nem e disszertáció feladata.

ÖSSZEGZÉS

Erdély egyike azon kelet-közép- és délkelet-európai területeknek, amelyek tartósan interetnikus és államközi ellentétek tárgyai. Az ellentétek e régió esetében alapvetően abból adódnak, hogy a lakosság nyelvileg-kulturálisan heterogén, s a két legnagyobb csoport, a román és a magyar egyaránt magáénak vallja. A társnemzeti együttélés formái – az ún. svájci modell – ugyanakkor a mai napig nem alakult ki. A régió birtoklásáért folytatott harc először a modern nacionalizmus kialakulásának időszakában, tehát a 19. században éleződött ki, amikor a modern és Erdéllyel határos román állam is megszületett. A terület birtoklásáért folytatott harc ettől az időtől kezdve folyamatos a román és a magyar nemzet között.

Az 1867-es kiegyezéssel ez a küzdelem egy időre úgy dőlt el, hogy több évszázados különállás után Erdély ismét a magyar állam integráns része lett, s az ott élő románok nyelvi-kulturális, valamint alsó szinten közigazgatási jogokat kaptak. Ez a megoldás sem az erdélyi románokat, sem a román államot nem elégítette ki. A románság minimális célja a területi-politikai autonómia, tehát a „társnemzetiség" volt, a maximális pedig az elszakadás és az egyesülés a román királysággal. A lehetőséget erre az I. világháború teremtette meg, amikor Románia annak fejében lépett be az antant oldalán a háborúba, hogy győzelem esetén megkapja Erdélyt a csatlakozó részekkel. Az 1920-as trianoni szerződéssel lényegében ez valósult meg.

1920-tól új fejezet kezdődött a román és a magyar nemzet harcában. A románok „birtokon belülre" kerültek, a magyarok osztályrésze pedig egy

ahhoz hasonló kisebbségi sors lett, mint amilyenben a románok éltek 1918 előtt. Felcserélődött a román és a magyar állam szerepe is. Míg korábban Budapest védte a *status quót*, és Bukarest szította a szeparatizmust, most e tekintetben is megfordult a helyzet. Románia a kisantant tagállamaként a *status quót* védte, Magyarország pedig az egyik legaktívabb revizionista állam lett.

A Romániával szembeni magyar revizionizmus célrendszere tisztázatlan volt. Az egyik szélsőséget a „mindent vissza" álláspontja képviselte, a másikat a Románián belüli „társnemzeti státus" kivívása. A kettő között álltak az olyan elképzelések, mint Erdély független állammá szervezése vagy megosztása Románia és Magyarország között. Nyilvánvalóan taktikai okokból a magyar politika mindvégig óvakodott álláspontját egyértelműen rögzíteni. Ehelyett tudatosan „lebegtette" a kérdést, s a mindenkori helyzettől függően képviselte egyik vagy másik elképzelést. A románok álláspontja ezzel szemben egyértelmű volt: Erdély megtartása és a magyarság kisebbségi helyzetben tartása – a „társnemzetiség" megadása nélkül.

A térségben többé vagy kevésbé érdekelt nagyhatalmak közül Franciaország az utolsó pillanatig a *status quo* politikáját képviselte, tehát Romániát támogatta. Ezzel szemben Olaszország és a Szovjetunió felkarolták a Romániával szembeni magyar revíziós terveket. A Szovjetunió azért, mert maga is területeket (Besszarábia és Észak-Bukovina) akart visszaszerezni Romániától, Olaszország pedig azért, mert Jugoszláviával szemben szüksége volt Magyarország támogatására. Nagy-Britannia különleges álláspontra helyezkedett. Bár a román–magyar határt igazságtalannak tartotta, revízióját csak az 1930-as évek elejétől támogatta, s akkor is csak békés keretek között. Németország, amely az európai államrend teljes átalakítására törekedett, sokáig nem támogatta a Romániával szembeni magyar revíziót. Ez azzal magyarázható, hogy a román kőolaj megszerzése érdekében Romániát a maga oldalára akarta állítani. Az Egyesült Államok az 1930-as évek végéig nem mutatott érdeklődést Erdély hovatartozása iránt.

Az 1940-es újrarendezés két döntnökévé Olaszország és Németország vált, s indirekt módon a Szovjetunió szerepe is jelentős volt. A nagyhatalmi beavatkozás a Szovjetunió és Magyarország támadó magatartása miatt vált elkerülhetetlenné. A két döntnök, Németország és Olaszország álláspontja közel állt egymáshoz: mindketten elfogadták azt a magyar követelést, hogy Székelyföldnek is vissza kell kerülnie Magyarországhoz. Ebből elkerülhetetlenül következett, hogy jelentős számú román is magyar állampolgár lett, miközben félmillió magyar nem került vissza Magyarországhoz. A döntés sem Romániát, sem Magyarországot nem elégítette ki, s úgy tűnik, hogy ez

megfelelt Hitlernek. Erdély másik felének az odaadásával mindkét ország politikáját hatékonyan lehetett befolyásolni.

A II. világháború alatt mindhárom győztes nagyhatalom részletes terveket dolgozott ki Erdély jövőjéről. Az amerikai és a brit terveket egyaránt az „igazságtevés" szándéka motiválta. Miután konföderációs terveik irreálissá váltak, az önálló erdélyi állam tervét elvetették. Ehelyett egy határ menti (partiumi) sávot kívántak visszaadni Magyarországnak, s a Székelyföldet Románián belüli autonómiával javasolták felruházni. A Szovjetunió ezzel szemben „cseretárgyként" kezelte Erdélyt, amellyel kompenzálni kívánta Romániát Besszarábiáért és Észak-Bukovináért, amelyeket feltétlenül magának akart megszerezni. Románia barátsága fontosabb volt számára azért is, mert katonai bázisává akarta tenni. E tényezőkhöz képest alárendelt szerepet játszott – de azért szerepet játszott – a két ország háborús szereplése.

A Szovjetunió magatartása miatt az 1947-es párizsi békeszerződés az 1920-as román–magyar határt állította vissza. Ez megfelelt a román elvárásnak. Kielégítetlenül hagyta azonban a magyar felet, amely a régi „nagyrevíziós" terveket erre az időre ugyan már feladta, viszont minimálisan egy keskeny határ menti sáv visszaadását ekkor is szerette volna elérni. A párizsi döntéssel több mint másfél millió erdélyi magyar ismét kisebbségbe került, akiknek a helyzete azóta is neuralgikus pontja a román–magyar államközi kapcsolatoknak.

JEGYZETEK

Előszó

1. Erdély, amely az „erdőelve" régi magyar szóból ered, nagyjából ugyanazt jelenti, mint a latin Transylvania, azaz „erdőn túli". A román név – „Ardeal" – a magyar Erdélyből ered. A német név – „Siebenbürgen" – arra a hét városra utal, amelyet német telepesek alapítottak a középkorban.

1. Történelmi háttér

1. A folyamatot kelet-közép- és délkelet-európai példák alapján részletesen leírja és elemzi Paul R. Brass: Ethnic Groups and Nationalities: The Formation, Persistence, and Transformation of Ethnic Identities. In *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe.* Ed. by Peter F. Sugar. Santa Barbara, Oxford, 1980, 1–68. A releváns koncepciókat áttekinti és röviden ismerteti Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a XIX–XX. században.* Bp., 1998, 9–15.
2. Lásd erre részletesebben *Erdély története három kötetben.* Főszerk. Köpeczi Béla. II. köt. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp., 1986, 927–971.
3. A román nacionalizmus kialakulását számos magyar nyelvű áttekintés tartalmazza. Az egyik viszonylag régebbi, de ma is jól használható munkát Makkai László írta (*Magyar–román közös múlt.* Bp., 1989, 152–191). Az újabb irodalomból lásd Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Bp., 1977, 89–93. és Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon.* Bp., 1984, 15–78. Az angol nyelvű irodalomból lásd például

Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918.* London, é. n., 400–404. és 524–526.

4. Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében.* Bp., 1971, 239–242.
5. Deák István: *Kossuth és a magyarok.* Bp., 1983, 140–143, illetve részletesen *Erdély története,* i. m. III. köt. Szerk. Szász Zoltán. 1346–1424.
6. Idézi Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk,* 1994/1–2. 18. A dualizmus kori magyar nemzetiségpolitikára általában lásd Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története.* I. rész. Bp., 1946.
7. Polónyi Nóra: *A Liga Culturala és az erdélyi román nemzetiségi törekvések.* Bp., 1939. Vö. Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben.* Bp., 1987, 13–56.
8. Kemény G. Gábor: i. m. 142–146.
9. Aurel C. Popovici: *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich.* Leipzig, 1906, 219–340.
10. A tárgyalásokat részletesen ismerteti Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914.* Bp., 1970, 49–53. és 213–231.
11. Tofik Iszlamov: i. m. 19.
12. A román kormány motívumait és tárgyalásait részletesen ismerteti Sherman David Spector: *Rumania at the Paris Peace Conference.* New York, é. n. 21–39.
13. Tofik Iszlamov: i. m. 19.
14. Tofik Iszlamov: i. m. 20.
15. A szerződést magyarul közli Sztáray Zoltán: A bukaresti titkos szerződés. *Új Látóhatár,* 1980/1. 60–67.
16. Galántai József: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918.* Bp., 1974, 272–276. és 376–378.
17. Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. In *Jászi Oszkár publicisztikája.* Szerk. Litván György – Varga F. János. Bp., 1982, 311–328.
18. Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben.* Bp., 1987, 155–164.
19. A gyulafehérvári gyűlés határozatait közli Mikó Imre: *Huszonkét év.* Bp., 1941, 265–267.
20. Raffay Ernő: i. m. 182, 183.
21. Uo. 184–303.
22. A memorandumot először ismertette Pomogáts Béla: Válasz a történelemre. Autonómiatörekvések a romániai magyarság körében 1918–1921. *Alföld,* 1986/6. 70, 71. Újabban részletesebben elemzi Lipcsei Ildikó: A transzylvanizmus mint politikai koncepció. In *A honismeret forrása.* Bp., 1995, 84, 85. és különösen a müncheni K. Lengyel Zsolt, aki számos Gyárfáséhoz hasonló tervet is ismertet. Lásd Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München, 1993, 87–126.

23. A memorandum lelőhelye: Veszprém megyei Levéltár. Kratochwill Károly Hagyatéka. 3. doboz.
24. A közeledés első jeleként 1919. július elején Bethlen Bukarestbe küldte gróf Csáky Imrét, hogy a román álláspontot kipuhatolja. A magyar politikusok – jelentette néhány nappal később Allizé, Franciaország bécsi politikai képviselője – „...lehetségesnek tartanak egy – először a közös gazdasági érdekeken alapuló, de később politikai egyezménnyel is kiegészülő –, román–magyar közeledést, amely végső soron a két ország közötti perszonálunióba torkollana". Egy másik jelentésében a francia főmegbízott ehhez hozzátette: a Ferdinánd román király koronája alatt egyesülendő román és magyar királyság eszméje különösen Bethlennek „kedves". Részletesebben lásd erre Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In *Magyarságkutatás.* I. Főszerk. Juhász Gyula. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987, 51–53.
25. Az elképzelés szerint közös lett volna az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzrendszer, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. Bethlen, illetve a magyar fél elképzelése szerint Erdély törvényhozó szerve két kamarából állt volna. Az etnikai határokhoz igazodó választókerületekben általános választójog alapján választott képviselők alkották volna a képviselőházat, míg a szenátus, a felsőház, az egyházak, gazdasági egyesületek, tudományos intézetek stb. delegáltjaiból tevődött volna össze. A központi törvényhozó és végrehajtó szervekben mindhárom Erdélyben beszélt nyelv egyformán használható lett volna. A közigazgatás, valamint az egyházi és kulturális élet megszervezésére a magyar jegyzék további kisebb autonóm területek, ún. kantonok kialakítását javasolta, a nyelvhatároknak megfelelően. Beligazgatási, oktatási, kulturális és egyházi ügyekben ezek a nyelvi-etnikai kis autonómiák maguk dönthettek volna.

    A román–magyar tárgyalások francia nyelvű dokumentációját közli Ignác Romsics: Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. In *Ungarn-Jahrbuch.* Band 15. München, 1987, 90–93.
26. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* Ed. by E. L. Woodward – R. Butler. First Series, Vol. VI. London, 1956, 195.
27. Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium res. pol. iratai. 1918/1920 – vegyes – 8/1919. Vö. Romsics Ignác: i. m. (1987) 54. és Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Bp., 1983, 343–345.
28. A jegyzéket közli *A magyar béketárgyalások.* I. köt. Bp., 1920, 117–127.
29. Nagy Zsuzsa: Magyar határviták a békekonferencián. 1919-ben. *Történelmi Szemle,* 1978/3–4. 445.
30. *Sorsdöntések.* Szerk. Gerő András. Bp., é. n. 127–134.
31. Francis Deák: *Hungary et the Paris Peace Conference.* New York, 1942, 45–54. és rövidebben L. Nagy Zsuzsa: i. m. (1978) 446, 447.
32. Francis Deák: i. m. 52.

33. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919.* Vol. IV. Washington, 1969, 670–677.
34. *The Hungarian Question in the British Parliament.* Ed. by Roland E. L. – Vaughan Williams. London, 1933. 11. 23.
35. A dokumentumot közli Mikó Imre: *Huszonkét év.* Bp., 1941, 267–271.
36. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* Ed. by J. P. T. Bury – R. Butler. First Series. Vol. VII. London, 1958, 384–388. Vö. Galántai József: *A trianoni békekötés 1920.* Bp., 1990, 104–108.
37. *Documents on Britsh Foreign Policy,* i. m. Vol. VII. 440–449. Vö. Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés" 1914–1947. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Bp., 1996, 73–76.
38. Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok,* 1975/5–6. 904–949. és Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle,* 1977/3–4. 440–448.
39. Az erdélyi magyarság számának alakulását és pontos földrajzi elhelyezkedését ismerteti Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében.* Bp., 1991, 42–63.
40. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Bp., 1998, 219–221.
41. Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Kolozsvár, 1944, és újabban *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Szerk. Diószegi László – R. Süle Andrea. Bp., 1990, 20–22.
42. *Erdélyi magyar évkönyv.* Szerk. Sulyok István – Fritz László. Kolozsvár, 1930, 2.
43. *Magyarok kisebbségben és szórványban.* Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Zoltán. Bp., 1995, 240, 241.
44. Uo. 143–146, 160–162. és 174–203. Vö. Mikó Imre: *Huszonkét év.* Bp., 1941, 77, 78.
45. *Magyarok kisebbségben és szórványban,* i. m. 174–203. és 228–240. és *Hetven év,* i. m. 24–32.
46. *Hetven év,* i. m. 32–38.
47. A különböző transzszilvanizmus-koncepciókat áttekinti és historiográfiailag értékeli Balogh Piroska: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus? In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás.* Szerk. Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998, 156–174.
48. *Hetven év,* i. m. 38, 39.
49. *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához.* Cluj-Kolozsvár, 1921. Vö. Lipcsey Ildikó: i. m. 84, 85.
50. Lengyel Zsolt: Transzilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok. *Korunk,* 3. évf. (1993)4 663. és uő: A meghiúsult kompromisszum. A húszas évek transzilvanizmusáról. *Magyar Szemle,* 2. évf. (1993) 2, 845–856.

51. Balogh Piroska: i. m. 163–166. Vö. Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helkon ideológiája.* Bp., 1983.
52. Horthy emlékiratát közli *Iratok az ellenforradalom történetéhez I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921.* Szerk. Nemes Dezső. Bp., 1953, 240.
53. Anton Lehár: *Erinnerungen.* München, 1973, 168, 169.
54. Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében,* i. m. 166, 167.
55. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., 1991, 186–188.
56. Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Bp., 1989, 173. és L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945.* Bp., 1986, 79.
57. Szekfű Gyula: *Állam és nemzet.* Bp., 1942, 9–38. és Szálasi Ferenc: *Cél és követelések.* Bp., 1935. Vö. Ifj. Bertényi Iván: Szekfű Gyula és Ungváry Krisztián: Szálasi Ferenc. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás,* i. m. 51–69. és 117–133.
58. *Bethlen István Angliai előadásai.* Bp., é. n. Idézetek a 67, 86, 91. és a 108, 109. oldalon.
59. Romsics Ignác: *Bethlen István,* i. m. 269, 270.
60. A dokumentum lelőhelye: Országos Levéltár, Budapest. K. 67. 14. csomó 223. tétel. Közli és elemzi Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás,* i. m. 70–95. Gömbös külpolitikai nézeteire általában lásd még Pritz Pál: Két mentalitás, két elvárás (Gömbös Gyula és Teleki Pál), valamint A fajvédők külpolitikai nézetei, 1918–1936. In uő: *Magyar diplomácia a két háború között.* Bp., 1995, 9–18. és 165–209.
61. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945.* 3. kiad. Bp., 1986, 166–171.
62. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.* 2. köt. Szerk. Ádám Magda. Bp., 1965, 246–248.
63. Mikó Imre: i. m. 290.
64. Lásd erre Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941.* Bp., 1967, 13–154.

2. A nagyhatalmak beavatkozása I. A második bécsi döntés, 1940. augusztus 30.

1. Szász Zoltán: *A románok története.* Bp., 1993, 141–143. és Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars.* Seattle/London, 1974, 311–313.
2. A román politika változására és ennek erdélyi következményeire számos fontos és informatív anyag található az Országos Levéltár Pásint-gyűjteményében. Lásd Országos Levéltár, Budapest. K 28. A Miniszterelnökség Nem-

zetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai. 230. csomó. 4. dosszié (Pásint Ödön gyűjteménye).

3. Részletesebben lásd erre Mikó Imre: *Huszonkét év*, i. m. 214–249.
4. Ádám Magda: *A Kisantant 1920–1938*. Bp., 1981, 256, 257.
5. Andreas Hillgruber: *Die Zerstörung Europas*. Frankfurt–Berlin, 1988, 142, 143.
6. Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumanischen Beziehungen 1938–1944*. Wiesbaden, 1965, 23–33. és 42–48. A szerződést közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Bp., 1983. 452–454.
7. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések*, i. m. 458, 459. A háttérre Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol...*, i. m. 34–42. és Elisabeth Barker: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London, 1976, 3–10.
8. Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol...*, i. m. 80–86.
9. A *Külügyi Szemle* 1940. májusi számából idézi *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. IV. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1962, 684.
10. Uo. V. köt. Szerk. Juhász Gyula. 385.
11. Uo. IV. köt. Szerk. Juhász Gyula. 694, 695.
12. A Hitlerrel folytatott megbeszélés jegyzőkönyvét közli *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944*. Szerk. Ránki György I. köt. Bp., 1983, 120–136. Vö. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Bp., 1964, 156–161.
13. Manfred Nebelin: *Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941*. Opladen, 1989, 9–76. A lengyel menekültekre részletesen *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Szerk. Jerzy R. Nowak – Tadeusz Olaszawski – Antal László. Előszó: Juhász Gyula. Bp., 1985.
14. Mária M. Kovács: *Liberal Professions, Illiberal Politics*. Washington, 1994, 189–197.
15. A II. világháború előtti és alatti német újrarendezési elképzeléseket német források alapján részletesen ismerteti Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1997, 159–234.
16. Idézi Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Bp., 1986, 82.
17. Az 1939. október 20-i törvényerejű rendeletről például ezt jelentette Bárdossy: „...határozottan messzemenő könnyítéseket tartalmaz, és jelentős lépésnek tekinthető az erdélyi magyarság állampolgársági sérelmeinek orvoslására." Országos Levéltár, Budapest. K 28. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának ir. 64. csomó. 20 179 – O – 1939.
18. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. IV. köt. i. m. 447, 448.
19. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp., 1968, 349.
20. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. IV. köt. i. m. 743–761. Az idézetek 750. és 759, 760. oldalon.
21. Országos Levéltár, Budapest. A Kormányzó Kabinetirodájának iratai. I. E. 8. (Rónai András: Erdély nemzetiségi viszonyai). A dokumentumot először ismertette Tilkovszky Loránt: *Revizió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Bp., 1967, 260, 261.
22. Országos Levéltár, Budapest. K 28. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai. 230. csomó, 3. dosszié. A tervezetet először ismertette és elemezte Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...* i. m. 272.
23. Országos Levéltár, Budapest. K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1940. április 1.
24. A memorandumot, amely a mai napig nem került elő, ismerteti C. A. Macartney: *October Fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945*. Part I. Edinburgh, 1956, 387, 388. és legújabban Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941*. Bp., 1998, 89.
25. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 498.
26. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája...* i. m. 35.
27. Juhász Gyula: A második bécsi döntés. In *Magyarságkutatás 1987*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987, 80–83.
28. *A Wilhelmstrasse és Magyarország...* i. m. 504.
29. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika*. Bp., 1981, 26. és Traian Sandu: La présence française en Europe centrale dans l'entre-deux-guerres. *Revue d'Europe Centrale*. Tome III. No. 2. (1995) 148, 149.
30. Francia dokumentumok alapján idézi Romsics Ignác: Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp., 1996, 30.
31. A szerződéseket közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések*, i. m. 212–215, 262–265. és 272–275.
32. Zsoffai Andrea: Trianon francia szemmel. In *Történelem és nemzet*. Szerk. Kiss Károly – Lovas Krisztina. Bp., 1996, 367, 368.
33. Charles Tisseyre: *Une erreur diplomatique. La Hongrie mutilée*. Paris, 1922, 55–56.
34. Aldo Dami: *La Hongrie de demain*. Paris, 1929, 229.
35. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika*, i. m. 151–176. Vö. Ormos Mária: *Az európai biztonság kérdése a két világháború között*. Bp., 1972.
36. René Dupuis: *Le problème hongrois*. Paris, 1931, 21–35. és 131–136.
37. Thomas Schreiber: A francia diplomáciai iratok és Magyarország. *Történelmi Szemle*, 1967/3. (X. évf.) 315–324.
38. Henri Pozzi: *A háború visszatér*. Bp., 1935, 203.

39. Georges Desbons: *Les erreurs de la paix. La Hongrie après le Traité de Trianon.* Paris, 1933, 207.
40. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* II. köt. Szerk. Ádám Magda. Bp., 1965, 271.
41. Uo. 859.
42. Uo. III. köt. Szerk. Ádám Magda. Bp., 1970, 111.
43. Uo. IV. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1962, 541, 542.
44. Dr. Kertész István: *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája.* Bp., 1941, 22, 23. és részletesebben Diószegi István: *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Bp., 1974, 51, 52. és 96–100.
45. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919–1939. *Századok,* 1976/1. 57–59.
46. Uo. és Arthur Salter: The Recostruction of Hungary. *Foreign Affairs,* 4 (1925–1926) 91–101.
47. Harold Temperley: How the Hungarian Frontiers Were Drawn. *Foreign Affairs,* April 1928. 432–446, az idézett mondatok a 443–445. oldalon.
48. Mark Imre Major: *American–Hungarian Relations, 1918–1944.* Astor, 1974, 87–92.
49. Nagy Zsuzsa: *Az Egyesült Államok és a Duna-medence,* i. m. 62–70.
50. Uo. 71. és Stephen D. Kertész: *Diplomacy in a Whirlpool.* London, 1953, 51.
51. Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Bp., 1998, 22, 23.
52. György Péteri: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I.* Trondheim, 1995, 11–204.
53. Marie-Luise Recker: *England und der Donauraum 1919–1929.* Stuttgart, 1976, 218.
54. Public Record Office, London. Foreign Office 371/10775. C 15915.
55. Uo. Először idézi Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., 1991, 176.
56. Public Record Office, London. Foreign Office 371/11365. C 479.
57. Lord Rothermere: Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának! *Rubicon,* 1997/1. 35. Vö. Bán D. András: Radomir király. Széphistória a Rothermere-akcióról. *2000,* 1990. október. 56–60.
58. Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés" 1914–1946. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Bp., 1996, 86, 87.
59. Uo. 89, 90.
60. Lukács Zs. Tibor: Magyarország és az 1933-as négyhatalmi paktum. In *Múltból a jövőbe. Tanulmányok.* Szerk. Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula. Bp., 1997, 114–121.
61. Public Record Office, London. Foreign Office 371/16783. C 9408.
62. Diószegi István: *Két világháború árnyékában. A nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Bp., 1974, 222–234. és Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* 3. kiad. Bp., 1988, 166–170.

63. *Horthy Miklós titkos iratai.* 4. kiad. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp., 1972, 180.
64. Thomas Sakmyster: *Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939.* Athens, 1980, 78.
65. Carlile A. Macartney: *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences.* London, 1937, 198, 199, 246–250, 348–355. és 435–437. Macartney határrevíziós javaslata térképre vetítve megtalálható Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében* című, idézett munkájának 101. oldalán.
66. *Documents on British Foreign Policy.* Third Series. Vol. III. Ed. by E. L. Woodward – R. Butler. London, 1950, 48.
67. Uo. 202, 203. és *Horthy Miklós titkos iratai,* i. m. 186.
68. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához,* i. m. III. köt. 257–260. és IV. köt. 363–365.
69. Lásd erre részletesebben Bán D. András: *Illúziók és csalódások,* i. m. 63–68.
70. Uo. 88–96. és Romsics Ignác: *A brit külpolitika és a „magyar kérdés",* i. m. 104–106.
71. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához,* i. m. V. köt. 481, 482.
72. Gratz Gusztáv: *Európai külpolitika.* Bp., 1929, 69–73. és Borsody István: A Szovjetunió külpolitikája. In *Európai évek.* Bp., 1991, 115–117.
73. A határozatot közli *The Hungarians: A Divided Nation.* Ed. by Stephen Borsody. New Haven, 1988, 96, 97.
74. Sipos Péter – Szűcs László: Jungerth-Arnóthy Mihály és naplója. In Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló.* Bp., 1989, 24.
75. Borsody István: i. m. 118, 119. és Gellért Andor: Magyar diplomaták Moszkvában, 1934–1941. *Új Látóhatár,* 1975/1. 19–21.
76. *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941.* Szerk. Peter Pastor. Bp., 1992, 82–91. és 142–146.
77. Uo. 81, 82. és 88, 89. Vö. Gellért Andor: *Magyar diplomaták Moszkvában,* i. m. 22, 23.
78. *A moszkvai magyar követség jelentései...* i. m. 159. Vö. Gellért Andor: i. m. 25.
79. A szovjet fordulatra részletesen lásd Wolfgang Wagner: *The Partitioning of Europe. A History of the Soviet Expansion up to the Clevage of Germany 1918–1945.* Stuttgart, 1959, 36–52. A szovjet történészek ezzel kapcsolatos legújabb vitáira vö. *Der Hitler-Stalin-Pakt. Die sowjetische Debatte.* Hrsg. von Achim Bühl. Köln, 1989.
80. Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk,* 1994/1–2, 29.
81. Uo. 29, 30. és Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu,* i. m. 70–74.
82. Tofik Iszlámov: *Erdély a szovjet külpolitikában...* i. m. 31.
83. *A moszkvai magyar követség jelentései,* i. m. 256.

84. Tofik Iszlamov: *Erdély a szovjet külpolitikában...* i. m. 33–35.
85. Uo. 36.
86. Stuart Hughes: The Early Diplomacy of Italian Fascism, 1922–1932. In *The Diplomats 1919–1939.* Ed. by Gordon A. Craig – Felix Gilbert. Vol. I. The Twenties. 8. kiad. Princeton, 1974, 210–233. Vö. Vera Jelinek: *The Hungarian Factor in Italian Foreign Policy.* New York, 1977, 121–250.
87. Egy olasz dokumentumból idézi Romsics Ignác: Olaszország és a román megegyezés tervei, 1918–1938. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében,* i. m. 169.
88. A szerződés aláírásával kapcsolatos tanácskozások magyar dokumentációját közli *Iratok az ellenforradalom történetéhez.* IV. köt. Szerk. Karsai Elek. Bp., 1967, 50–58. Vö. Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről 1927–1931. In *A két világháború közötti Magyarországról.* Szerk. Lackó Miklós. Bp., 1984, 101–149.
89. Idézi Carlile A. Macartney: *Magyarország.* Bp., é. n. 231.
90. A magyar–olasz kapcsolatok alakulását az 1930-as évek első felében részletesen ismerteti Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936.* Bp., 1982, 150–269.
91. Romsics Ignác: *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei,* i. m. 171–176.
92. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940.* Bp., 1998, 132, 133.
93. Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon.* Bp., 1987, 80, 81.
94. Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium reservált politikai ir. 1939 – 33/a – 1432.
95. Uo. 1939 – 23 – 426. Vö. *Ciano naplója 1939–43.* Bp., é. n. 90–92.
96. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 204, 205.
97. A tárgyalások magyar dokumentációjára (Csáky jelentése) lásd Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium reservált politikai iratai. 1940–23–31. Ciano összefoglalója: *Ciano naplója,* i. m. 225–227. A tárgyalásokat más, főleg olasz forrásokat is bevonva részletesen ismerteti Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 202–212.
98. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája,* i. m. 89.
99. Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium reservált politikai iratai. 1940–23 – szám nélk. (Teleki Pál feljegyzése.) Vö. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 218–225.
100. Olasz forrásból idézi Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 240.
101. Országos Levéltár, Budapest. K. 64. Külügyminisztérium reservált politikai iratai. 1940 – 23 – 465. Teleki francia nyelvű memorandumát közli *I Doumenti Diplomatici Italiani.* Serie 9. Vol. V. Red. R. Moscati – G. Carocci – M. Toscano – P. Pastorelli – G. Vedovato. 330–332. Vö. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája,* i. m. 141, 142.

102. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 247.
103. Hans-Paul Höpfner: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik.* Frankfurt–Bern, 1983.
104. *Akten zur deutschen auswartigen Politik.* Serie B. Band III. 354.
105. Lásd erre részletesen Fejes Judit: *Magyar–német kapcsolatok.* Bp., 1981, 7–55.
106. Idézi Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa politikában. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében,* i. m. 189.
107. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik,* i. m. Band VIII. 197, 198.
108. Országos Levéltár, Budapest. K 429. Kozma Miklós iratai. Adatgyűjtemény, Berlini út, 1928. november 18–27.
109. Dirk Stegman: „Mitteleuropa" 1925–1934: Zum Problem der Kontinuitat deutscher Aussenhandelspolirtik von Stresemann bis Hitler. In *Industrielle Gesellschaft und politisches System.* Hrsg. von I. Stegman – B.-J. Wendt – P.-C. Witt. Bonn, 1978, 203–221.
110. Hans Jürgen Schröder: Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. *Geschichte und Gesellschaft,* 1976/1. 10–16.
111. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika.* Bp., 1981, 112–220. Idézet a 117. oldalon.
112. A találkozóval kapcsolatos legfontosabb magyar feljegyzéseket közli *Iratok az ellenforradalom történetéhez.* IV. köt., i. m. 450–456. A tárgyalások német dokumentációját nem tették közzé. Megtalálható: Bundesarchiv, Koblenz. R 43. I/157. 36–45.
113. Auswärtiges Amt, Bonn. Politische Abteilung. II. Ungarn. Pol. 2. Band IV. 1932. november 26. és 1932. december 1.
114. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika,* i. m. 235–349. és a náci külpolitika kiformálódására, expanzív terveire Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Szerk Romsics Ignác. Bp., 1997, 161–171.
115. *A Wilhelmstrasse és Magyarország,* i. m. 67. – Gömbösre és külpolitikai nézeteire általában lásd Pritz Pál: Két mentalitás, két elvárás és A fajvédők külpolitikai nézetei 1918–1936. In uő: *Magyar diplomácia a két háború között.* Bp., 1995, 9–18. és 165–209. Vö. Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején,* i. m.
116. Andreas Hillgruber: *Die Zerstörung Europas.* Frankfurt–Berlin, 1988, 140. és Romsics Ignác: *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában,* i. m. 205, 206.
117. Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945.* Bp., 1998, 122. Vö. Pritz Pál: A kieli találkozó (Forráskritikai tanulmány). In uő: *A magyar diplomácia a két háború között,* i. m. 291–333.
118. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában,* i. m. 135.

119. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 303–306. Vö. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája*, i. m. 186–195.
120. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 356.
121. Andreas Hillgruber: *Die Zerstörung Europas*, i. m. 142–144.
122. Manfred Nebelin: *Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941*. Opladen, 1989, 9–134. – Teleki 1940. április 17-i levelét közli *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. IV. köt. i. m. 587, Hitler válaszát pedig *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 486.
123. A megbeszélésről készített német összefoglalást közli *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 506–509. A valamivel részletesebb magyar feljegyzésre lásd *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 317–322.
124. Auswärtiges Amt, Bonn. Büro des Staatssekretärs. Ungarn. Band 2. Nr. 3. 1940. júl 16.
125. Idézi Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 156.
126. A tárgyalásról készített német feljegyzést közli *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944*. I. köt. Szerk. Ránki György. Bp., 1983, 120–136.
127. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 168–171.
128. Az emlékiratot közli *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 425, 426.
129. Uo. 424, 425. (Csáky tájékoztatója Bárdossy bukaresti magyar követnek.) Vö. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 171–172.
130. A francia nyelvű dokumentumot közli *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 434–436.
131. Uo. 437, 438.
132. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 173–178. és Réti László: *Budapest–Róma Berlin árnyékában*, i. m. 250, 251.
133. Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1987, 312.
134. Lásd erre Rónai András: *Térképezett történelem*. Bp., 1989, 230.
135. Hory András: *Bukaresttől Varsóig*, i. m. 314, 315.
136. A Turnu Severin-i tárgyalások első ülésének francia nyelvű jegyzőkönyvét közli *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 469–472. Vö. Hory András: *Bukaresttől Varsóig*, i. m. 316–321.
137. Hory András: *Bukaresttől Varsóig*, i. m. 326, 327.
138. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. 485–494.
139. Idézi Juhász Gyula: A második bécsi döntés. In *Magyarságkutatás 1987*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987, 85, 86.
140. Uo. 86.
141. Uo. 86, 87.
142. Hory András: *Varsótól Bukarestig*, i. m. 334, 335.
143. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 518. (Hory András távirata Turnu Severinből.)
144. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 187.

145. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 520.
146. Uo. 519.
147. Juhász Gyula: *A második bécsi döntés*, i. m. 88.
148. *Ciano naplója*, i. m. 320. (1940. augusztus 26.)
149. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 190, 191.
150. Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marshall Antonescu*, i. m. 90. és Manfred Nebelin: *Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941*, i. m. 138, 139.
151. *Ciano naplója*, i. m. (1940. augusztus 27.)
152. Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában*, i. m. 253.
153. Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők*. Bp., 54. és Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp., 1989, 26.
154. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 516, 517.
155. Uo. 518, 519.
156. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 197, 198.
157. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 520–524.
158. Országos Levéltár, Budapest. K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1940. augusztus 29.
159. *Ciano naplója*, i. m. (1940. augusztus 29.) Vö. Juhász Gyula: *A második bécsi döntés*, i. m. 91.
160. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Bp., 1993, 140, 141.
161. Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, i. m. 92.
162. A döntést közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések*, i. m. 488–491. Vö. C. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége*, i. m. 141, 142.
163. Uo. 142. és Elekes Dezső: *Hazánk, népünk, szomszédaink. Az ezeréves, a trianoni és a háromszor megnagyobbodott Magyarország ismertetője*. Bp., 1941.
164. Uo.
165. Az egyezményt közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések*, i. m. 495, 496.
166. Uo. 493–495. Vö. Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund*. Bp., 1978, 92–96.
167. *Ciano naplója*, i. m. (1940. augusztus 30.) Vö. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*, i. m. 205.
168. Ezeket ismerteti C. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége*, i. m. 144, 145.
169. Korom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig. In *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988, 174.
170. C. A Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége*, i. m. 145.
171. *Akten zur detschen auswärtigen Politik*, i. m. Serie D., Band V. 285.
172. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 526–530.
173. *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978, 22. Vö. Bán D. András: *Illúziók és csalódások*, i. m. 107–111.
174. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. V. köt. i. m. 860–862.
175. Philip E. Mosely: Transylvania Partitioned. *Foreign Affairs* 19 (1940–1941), 237–244.
176. Tofik Iszlámov: *Erdély a szovjet külpolitikában*... i. m. 33, 34.

3. A nagyhatalmak beavatkozása II. Az 1947-es párizsi békeszerződés

1. Magyarország második világháború alatti kül- és belpolitikája számos történeti összegzésből megismerhető. A két legfrissebb: Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, 1998, 231–276. és Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország.* Bp., 1998, 136–155.
2. Kállay törekvéseire legjobb saját emlékirata. Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* I–II. köt. Bp., 1991, Vö. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája,* i. m. 285–386.
3. Uo. 387–466.
4. Az 1945 utáni rövid demokratikus időszak történetéről ugyancsak számos összegzés és részmunka áll rendelkezésre. A legújabb Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig.* Bp., 1998, 11–95.
5. *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* Szerk Juhász Gyula. Bp., 1978, 39–.
6. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., 1991, 294.
7. *Magyar–brit titkos tárgyalások,* i. m. 129.
8. Uo. 130–133.
9. Uo. 211–215.
10. Vígh Károly: Utószó a „Transsylvaniához". In Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője.* Bp., 1990, 113–117. Vö. Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla.* Bp., 1986.
11. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője,* i. m. 8, 9.
12. Uo. 14–16.
13. Uo. 91–93.
14. Uo. 99, 100.
15. Uo. 108. Bajcsy koncepcióját kissé részletesebben ismertettük Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943-as koncepciója Erdélyről című tanulmányunkban. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás,* i. m. 193–202.
16. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* 2. kiad. Bp., 1988, 137.
17. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* III. köt. Szerk. Huszár Tibor. Bp., 1986, 243, 244.
18. Révai József: *A magyar demokrácia nemzeti jellege.* Bp., 1945, 12.
19. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája,* i. m. 142.
20. *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947.* Szerk. Fülöp Mihály – Vincze Gábor. Bp., 1998, 401. (Demeter Béla erdélyi újságíró véleményéből.)
21. Uo. 412–416.
22. A memorandum lelőhelye: Országos Levéltár, Budapest. Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya. XIX-J-1-a. Az erdélyi kérdés (63. doboz.)
23. A dokumnetumot közli *Revízió vagy autonómia?,* i. m. 418–427.

24. Uo. 427, 428. Vö. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája,* i. m. 141–143. és 165–166. és Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés.* Bp., é. n. 105.
25. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1946. Vol. III. Paris Peace Conference: Proceedings.* Washington, 1970, 210, 221. és 249–282. Vö. Balogh Sándor: Erdély és a második világháború utáni békerendezés. *Külpolitika,* 1987/5. 188, 189.
26. Szász Zoltán: *A románok története.* Bp., é. n. 150–155.
27. Peter Gosztony: *Hitlers fremde Heere.* Düsseldorf, 1976, 191–352.
28. *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai.* Szerk. Gulyás László. Szeged, 1993, 33.
29. Francia forrás alapján idézi Romsics Ignác: *Bethlen István,* i. m. 293.
30. Major Zoltán: Bánffy Miklós irathagyatéka. In *Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* III. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1984, 232–236. és Kerekes Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban. *Történelmi Szemle,* 1963/2. 259–261.
31. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1944.* Vol. II. Washington, 1966, 148–152, 170–180 és 200, valamint Vol. V. Washington, 1967, 526.
32. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990.* Bp., 1990, 199–201.
33. *Revízión vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947.* Szerk. Fülöp Mihály – Vincze Gábor. Bp., 1998, 10–12.
34. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990,* i. m. 202–212.
35. Pavel Pavel: *Transylvania at the Peace Conference of Paris.* London, 1945, 4.
36. Uo. 13.
37. Uo. 6–11.
38. Uo. 19, 20.
39. Uo. 28.
40. Uo. 32, 33.
41. *Revízió vagy autonómia,* i. m. 14.
42. Uo. 76.
43. Vincze Gábor: Álmodozások kora. Tervek, javaslatok az „erdélyi kérdés" megoldására 1945–46-ban. *Limes,* 1997/2. 63.
44. A memorandumot közli *Revízió vagy autonómia,* i. m. 192–194.
45. *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944.* Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992, 13–15.
46. Uo. 15–25.
47. Uo. 111–117.
48. Uo. 118–122.
49. Uo. 136–146.

50. Uo. 188–190.
51. Uo. 203–208.
52. Romsics Ignác: A State Department és Magyarország, 1942–1947. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, i. m. 274.
53. *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*, i. m. 233.
54. Uo. 240.
55. Uo. 243.
56. Uo. 246.
57. *Potsdam Conference Documents 1945. Reel 1. The Berlin Conference Territorial Studies. July 6, 1945.* University Publicatrions of America. No. 407.
58. Public Record Office, London. Foreign Office 371/24428. C 13562.
59. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikiájához.* V. köt. i. m. 860–862.
60. Anthony Eden 1943. január 15-i szavait idézi *Magyar–brit titkos tárgyalások*, i. m. 84.
61. Bán D. András: A közép-kelet-európai brit külpolitika és Magyarország 1939–1947. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1995, 140, 141.
62. Robert H. Keyserlingk: Austro-Hungary's Revival during World War II.: Anglo-American Planning for the Danube Region. *Études Danubiennes*, 1987/1. 58–61. és *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943.* Szerk. Bán D. András. Bp., 1996, 15–17.
63. *Pax Britannica*, i. m. 152–169.
64. *Magyar–brit titkos tárgyalások*, i. m. 97, 98. és 100–103.
65. Uo. 158, 159.
66. Public Record Office, London. Foreign Office 371/34504. C11310. Részben közli *Magyar–brit titkos tárgyalások*, i. m. 245–248.
67. Bán D. András: *A közép-kelet-európai brit külpolitika és Magyarország*, i. m. 145.
68. Public Record Office, London. Foreign Office 371/48192. R 10059. Vö. Stanley M. Max: *The United States, Great Britain and the Sovietization of Hungary, 1945–1948.* New York, 1945, 44–46.
69. Jaltában történelmi reváns volt. Király Helga interjúja Sir Frank Robertsszel. *Heti Világgazdaság*, 1995. május 6. 41.
70. *Documents on British Policy Overseas.* Ed. by R. Butler – M. E. Pelly. First Series. Vol. I. London, 1984, 110–112.
71. Romsics Ignác: *A brit külpolitika és a „magyar kérdés"*, i. m. 130, 131.
72. Tofik Iszlámov: *Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt*, i. m. 38, 39.
73. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.* V. köt. i. m. 1214.
74. Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945.* New York, 1979, 41, 42.

75. Vojtech Mastny: *Russia's Road...* i. m. 97–104. és Elisabeth Barker: *British Policy in South-East Europe in the Second World War.* London, 1976, 132–137.
76. *Magyar–brit titkos tárgyalások*, i. m. 159.
77. Romsics Ignác: *Bethlen István*, i. m. 293.
78. Vojtech Mastny: *Russia's Road*, i. m. 105.
79. Baráth Magdolna: *„Hogy egyetlen hatalomnak vagy hatalmi kombinációnak se jusson eszébe a Szovjetunió elleni agresszió."* Kézirat. 3.
80. Tofik Iszámov: *Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt*, i. m. 43.
81. Uo. 43, 44.
82. Uo. 45, 46.
83. Uo. 47, 48.
84. Baráth Magdolna: *„Hogy egyetlen hatalomnak vagy hatalmi kombinációnak..."*, i. kézirat, 12.
85. *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* Bp.,1972, 400, 401. Vö. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*, i. m. 5–20.
86. Kb. 7000 négyzetkilométer.
87. A jegyzőkönyvet közli *Documents on British Policy Overseas.* First Series. Vol. II. Ed. by R. Butler – M. E. Pelly, London, 1985, 258–260.
88. Public Record Office, London. Foreign Office 371/57153. U 2345. Vö. részletesebben Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*, i. m. 101, 102.
89. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1946.* Vol. II. Council of Foreign Ministers. Washington, 1970, 259, 260.
90. Uo. 309, 310.
91. John C. Campbell: The European Territorial Settlement. *Foreign Affairs*, Oct. 1947. Vol. 26. No. 1. 212.
92. A tárgyalásokat legrészletesebben a delegáció egyik tagja, Kertész István ismertette. Lásd Stephen D. Kertész: *The Last European Peace Conference – Paris, 1946.* University Press of America, 1985, 116–128.
93. Országos Levéltár, Budapest. Külügyminisztérium. Béke-előkészítő Osztály ir. 1216-1217/bé- 1946. sz. (Sebestyén Pál 1946. április 30-i jelentései.) A misszió hátterét és Sebestyén jelentéseit részletesen ismerteti Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988, 207, 208.
94. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* I. köt. Bp., 1990, 301.
95. Public Record Office, London. Foreign Office 371/59025. Szám nélkül. Vö. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*, i. m. 128, 129.
96. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, i. m. 312.
97. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája*, i. m. 218–221.
98. Uo. 222.
99. Uo. 224–226.
100. Uo. 225–228.

101. Uo. 223, 224. és Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke,* i. m. 150.
102. Gyöngyösi beszéde megtalálható: Országos Levéltár, Budapest. Külügyminisztérium. Béke-előkészítő Osztály iratai között. Magyarul sajnos még nem publikálták teljes terjedelmében. Angolul viszont igen. Lásd *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1946.* Vol. III. Paris Peace Conference.: Proceedings. Washington, 1970, 210–221.
103. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája,* i. m. 231, 232.
104. Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke,* i. m. 162.
105. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United Sates 1946,* i. m. Vol. IV. 851–853. és Stephen D. Kertesz: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945–1947.* Notre Dame, 1984, 210, 211.
106. Bede István londoni magyar követ jelentését idézi Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke,* i. m. 163.
107. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1946,* i. m. Vol. III. 375, 376.
108. Idézi Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája,* i. m. 233, 234.
109. Közli *Sorsdöntések.* Szerk. Gerő András. Bp., é. n. 299–316.

BIBLIOGRÁFIA

Dokumentumkötetek

Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie B. Band III–XIV.

Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992.

A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Szerk. Peter Pastor. Bp., 1992.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp., 1968.

Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai. Szerk. Gulyás László. Szeged, 1993.

Bethlen István angliai előadásai. Bp., é. n.

Bethlen, István: *The Treaty of Trianon and European Peace.* London, 1934.

Dej, Gheorghiu: *A román kormányküldöttség álláspontja a békeértekezlettel kapcsolatban.* Bukarest, 1946.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. I–V. kötet, 1936–1941. Főszerk. Zsigmond László. Bp., 1962–1982.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series, Vol. VI–XXVI. London, 1956–1985.

Documents on British Foreign Policy. Third Series. Vol. III–VI. London, 1950–1953.

Documents on British Policy Overseas. First Series. Vol. I–II. Ed. by R. Butler – M. E. Pelly. London, 1984, 1985.

Erdélyi magyar évkönyv. Szerk. Sulyok István – Fritz Lászó. Kolozsvár, 1930.

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Bp., 1983.
Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. I–II. köt. Szerk. Ránki György. Bp., 1983.
Horthy Miklós titkos iratai. 4. kiad. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp., 1972.
Iratok az ellenforradalom történetéhez. I–IV köt. Szerk. Nemes Dezső – Karsai Elek. Bp., 1953–1967.
Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György – Varga F. János. Bp., 1982.
Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához. Kolozsvár, 1921.
Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978.
Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző. Bp., 1995.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919. Vol. IV. Washington, 1969.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1944. Vol. II–V. Washington, 1965–1966.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1945. Vol. II–V. Washington, 1967–1968.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1946. Vol II–VI. Washington, 1969–1970.
Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról, 1942–1943. Szerk. Bán D. András. Bp., 1996.
Potsdam Conference Documents 1945. Reel 1. The Berlin Conference Territorial Studies. July 6, 1945. University Publications of America, No. 407.
Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947. Szerk. Fülöp Mihály – Vincze Gábor. Bp., 1998.
Rothermere, Lord: Magyarország helye a nap alatt. Biztonságot Közép-Európának! *Rubicon,* 1997/1.
Sorsdöntések. Szerk. Gerő András. Bp., [1989].
Szálasi Ferenc: *Cél és követelések.* Bp., 1935.
Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Bp., 1972.
The Hungarian Question in the British Parliament. Ed. By Williams, Vaughan etc. London. 1933. 11. 23.
Wartime American Plans for a New Hungary. Ed. By Ignác Romsics. New York, 1992.

Visszaemlékezések, naplók

Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Szerk. Jerzy R. Nowak – Tadeusz Olaszawski – Antal László – Juhász Gyula. Bp., 1985.
Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Bp., 1989.

Ciano naplója 1939–1943. Gróf Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter, Teljes, rövidítés nélküli naplói. Bp., é. n.
Hory András: *A kulisszák mögött, a második világháború előzményei – ami és ahogy a valóságban történt.* Wien, 1965.
Hory András: *Még egy barázdát sem – az Erdély-kérdés. A magyar kormány által 1940- ben Romániának tett kiegyezési ajánlat. A turnu severini magyar–román tárgyalások.* Wien, 1967.
Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Szerk. Pritz Pál. Bp., 1987.
Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Bp., 1989.
Jungerth-Arnothy Mihály: *Moszkvai napló.* Szerk. Sipos Péter – Szűcs László. Bp., 1989.
Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* I–II. köt. Bp., 1991.
Király Helga: Jaltában történelmi reváns volt. (Interjú Sir Frank Robertsszel.) *Heti Világgazdaság,* 1995. május 6.
Lehár, Anton: *Erinnerungen.* München, 1973.
Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* I–II. köt. Bp., 1990.
Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők.* Bp., é. n.
Rónai András: *Térképezett történelem.* Bp., 1989.
Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...* Bp., 1997.
Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon.* Bp., 1987.

Monográfiák és tanulmányok

Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle,* 1977/3–4.
Ádám Magda: *A Kisantant 1920–1938.* Bp., 1981.
Ádám Magda: *The Little Entente and Europe 1920–1929.* Bp., 1993.
Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében.* Bp., 1971.
Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Transylvania: Past and Future.* Geneve, 1944.
Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője.* Bp., 1990.
Balogh Piroska: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus? In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás.* Szerk. Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998.
Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* 2. kiad. Bp., 1988.
Balogh Sándor: Erdély és a második világháború utáni békerendezés. *Külpolitika,* 1987/5.
Bán D. András: Radomir király. Széphistória a Rothermere-akcióról. *2000,* 1990. október.
Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Bp., 1998.

Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor – Sebők László – R. Süle Andrea: *Hetven év: A romániai magyarság története 1919–1989.* Bp., 1990.
Baráth Magdolna: *„Hogy egyetlen hatalomnak vagy hatalmi kombinációnak se jusson eszébe a Szovjetunió elleni agresszió."* Kézirat.
Barker, Elisabeth: *British Policy in South – East Europe in the Second World War.* London, 1976.
Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* I–III. köt. Szerk. Huszár Tibor. Bp., 1986.
Bíró, Sándor: *The Nationalities Problem in Transylvania 1867–1940.* New York, 1992.
Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948.* Bp., 1997.
Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon.* Bp., 1984.
Borsody István: *Európai évek.* Bp., 1991.
Borsody, Stephen (ed.): *The Hungarians: A Divided Nation.* New Haven, 1988, Yale Center for International and Area Studies.
Bowman, Isaiach: *The New World. Problems in Political Geography.* Washnut, 1928.
Broszat, Martin: Deutschland–Ungarn–Rumänien 1938–1941. *Historische Zeitschrift,* 1968.
Brass, Paul R.: Ethnic Groups and Nationalities: The Formation, Persistence, and Transformation of Ethnic Identities. In *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe.* Ed. by Peter F. Sugar. Santa Barbara, Oxford, 1980.
Bühl, Achim (szerk): *Der Hitler–Stalin-Pakt. Die sowjetische debatte.* Köln, 1989.
Campbell, John C.: The European Territorial Settlement. *Foreign Affairs,* Vol. 26. No. 1. 1947/Oct.
Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941.* Bp., 1997.
Csatári Dániel: *Román–magyar kapcsolatok – történelmi vázlat.* Bp., 1958.
Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945.* Bp., 1968.
Dami, Aldo: *La Hongrie de demain.* Paris, 1929.
Davis, Lynnh E.: *The Cold War Begins. Soviet–American conflict over East Europe.* Princeton, 1974.
Deák István: *Kossuth és a magyarok.* Bp., 1983.
Deak, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference.* New York, 1942.
Deakin, F. M.: Anglo-French Policy to South-East Europe 1936–1939. In *Les relations franco-britanniques de 1936 à 1939.* Paris, 1975.
Dernői K. László: *Bajcsy-Zsilinszky.* Bp., 1996.
Desbons, Georges: *Les erreurs de la paix. La Hongrie après le Traité de Trianon.* Paris, 1933.
Diószegi István: *Két világháború árnyékában. A nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939.* Bp., 1974.
Dirk Stegman: „Mitteleuropa" 1925–1934: Zum Problem der Kontinuität deutscher Aussenhandelspolitik von Stresemann bis Hitler. In *Industrielle Gesellschaft und politisches System.* Hrsg. von I. Stegman – B.-J. Wendt – P.-C. Witt. Bonn, 1978.

Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944.* Bp., 1986.
Dupuis, René: *Le problème hongrois.* Paris, 1931.
Elekes Dezső: *Hazánk, népünk, szomszédaink. Az ezeréves, a trianoni és a háromszor megnagyobbodott Magyarország ismertetője.* Bp., 1941.
Fejes Judit: *Magyar–német kapcsolatok.* Bp., 1981.
Fejtő, Francois: The Soviet Union and the Hungarian Question. In *The Hungarians: A Divided Nation.* Ed. by Stephen Borsody. New Haven, 1978.
Fenyo, Mario: *Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations, 1941–1944.* New Haven, 1972.
Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke.* Budapest, 1995.
Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988.
Galántai József: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918.* Bp., 1974.
Galántai József: *A trianoni békekötés 1920.* Bp., 1990.
Galántai, József: *Trianon and the Protection of Minorities.* Bp., 1992.
Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Bp., 1990.
Gellért Andor: Magyar diplomaták Moszkvában, 1934–1941. *Új Látóhatár,* 1975/1.
Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945.* Bp., 1998.
Gosztonyi Péter: *Magyarország a második világháborúban.* I. köt. München, 1984.
Gosztony, Peter: *Hitler's fremde Heere.* Düsseldorf, 1976.
Gratz Gusztáv: *Európai külpolitika.* Bp., 1929.
Hillgruber, Andreas: Deutschland und Ungarn 1933–1944. *Wehrwissenschaftliche Rundschau,* 1959/11.
Hillgruber, Andreas: *Hitler, König Carol und Marchall Antonescu. Deutsch-rumanische Beziehungen.* 1938–1944. Wiesbaden, 1965.
Hillgruber, Andreas: *Die Zerstörung Europas.* Frankfurt–Berlin, 1988.
Hitchins, Keith: *Rumania 1866–1947.* Oxford, 1994.
Höpfner, Hans-Paul: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik.* Frankfurt– Bern, 1983.
Hughes, Stuart: The Early Diplomacy of Italian Fascism, 1922–1932. In *The Diplomats 1919–1939.* 8. ed. Ed. Gordon A. – Felix Gilbert. Princeton, 1974.
Hunya Gábor – Réti Tamás – Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990.* Bp., 1990.
Illyés Elemér: *National Minority in Romania – Change in Transylvania.* New York, 1982.
Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig.* Bp., 1998.
Jehuda, Lahav: A szovjet Erdély politika 1944–1946. *Múltunk,* 1989/3–4.
Jelinek, Vera: *The Hungarian Factor in Italian Foreign Policy.* New York, 1977.
Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941.* Bp., 1964.
Juhász Gyula: *Hungarian Foreign Policy 1915–1945.* Bp., 1979.
Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* 3. kiad. Bp., 1988.

uhász Gyula: *Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944.* Bp., 1987.
uhász Gyula: A második bécsi döntés. In *Magyarságkutatás.* Főszerk. Juhász Gyula. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987.
uhász Gyula: Second Vienna Award. *Danubian Historical Studies,* No. 1. 1987.
. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transssilvanismus 1918–1928.* München, 1993.
. Lengyel Zsolt: A meghiúsult kompromisszum. A húszas évek transzilvanizmusáról. *Magyar Szemle,* 1993/2.
. Lengyel Zsolt: Transzilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok. *Korunk,* 1993/4.
Cann, Robert A.: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918.* London, é. n.
Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története.* I. rész. Bp., 1946.
Kerekes Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban. *Történelmi Szemle,* 1963/2.
Kertész István: *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája.* Bp., 1941.
Kertesz, Stephen: *Diplomacy in a Whirlpool.* London, 1953.
Kertesz, Stephen: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945–1947.* Notre Dame, 1984.
Kertesz, Stephen: *The Last European Peace Conference – Paris, 1946.* Lanham, 1985.
ertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* Bp., 1995.
eyserling, Robert H.: Austro-Hungary's Revival during World War II. Anglo-American Planning for the Danube Region. *Études Danubiennes,* 1987/1.
im, Jiyoung: Tervek és elképzelések Erdély jövőjéről a második világháború alatt 1940–1945. In *Múltból a jövőbe. Tanulmányok.* Szerk. Pölöskei Ferenc. Bp., 1997, ELTE BTK, Újkori Magyar Történeti Tanszék.
im, Jiyoung: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943-as koncepciója Erdélyről. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Szerk. Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998.
ɔcsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében.* Bp., 1991.
ɪrom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig. In *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988.
vács, Mária M.: *Liberal Professions, Illiberal Politics.* Washington, 1994.
vrig, Bennett: Peacemaking after World War II.: The End of the Myth of National Self-Determination. In *The Hungarians: A divided Nation.* Ed. I. Borsody. New Haven, 1987.
peczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben.* I–III. köt. Bp., 1986.
Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919–1939. *Századok,* 1976/1.
Nagy Zsuzsa: Magyar határviták a békekonferencián. 1919-ben. *Történelmi Szemle,* 1978/3–4.

L. Nagy Zuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945.* Bp., 1986.
Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Bp., 1984.
Lipcsei Ildikó: A transzilvanizmus mint politikai koncepció. In *A honismeret forrásai.* Bp., 1995.
Ludányi, Andrew (ed.): *Transylvania – The root of ethnic conflict.* Ohio, 1983.
Lukács Zs. Tibor: Magyarország és az 1933-as négyhatalmi paktum. In *Múltból a jövőbe. Tanulmányok.* Szerk. Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula. Bp., 1997.
Lundestad, Geir. *The American Non-Policy Toward Eastern Europe 1943–1947.* Oslo, New York, 1974.
Macartney, C. A.: *A Duna-medence problémái.* Bp., 1943.
Macartney, C. A.: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941.* Bp., 1993.
Macartney, C. A.: *October Fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945.* Vols. 1–2, Edinburgh, 1956.
Macartney, C. A.: *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences.* London, 1937.
Makkai László: *Magyar–román közös múlt.* Bp., 1989.
Mark, Imre, Major: *American–Hungarian Relations, 1918–1944.* Astor, Florida, 1974.
Mastny, Vojtech: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945.* New York, 1979.
Maurer, Ion: *România a békekonferencián.* Bukarest, 1946.
Max, Stanley: *The United States, Great Britain and the Sovietisation of Hungary, 1945–1948.* New York, 1985.
Mikó Imre: *Huszonkét év.* Bp., 1941.
Mosely, Philip E.: Hopes and Failures: American Policy Towards East Central Europe 1941–1947. In *The Fate of East Central Europe.* Hopes and Failures of American Foreign Policy. Ed. By Stephen Kertesz. Notre Dame, 1956.
Mosely, Philip E.: Transylvania Partitioned. *Foreign Affairs,* Vol. 19, No. 1. (1940)
Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Kolozsvár, 1944.
Nebelin, Manfred: *Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941.* Opladen, 1989.
Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Bp., 1977.
Ormos Mária: *Az európai biztonság kérdése a két világháború között.* Bp., 1972.
Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok,* 1975/5–6.
Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, 1998.
Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Bp., 1983.
Ormos, Mária: *From Padua to the Trianon 1918–1920.* Bp., 1990.
Pavel Pavel, Dr.: *Transylvania and Danubian Peace.* London, 1943.
Pavel Pavel, Dr.: *Transylvania at the Peace Conference of Paris.* London, 1945.
Péter János: *A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941.* Bp., 1979.

teri, György: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I.* Trondheim, 1995.
lónyi Nóra: *A Liga Culturala és az erdélyi román nemzetiségi törekvések.* Bp., 1939.
mogáts Béla: *A transzilvanizmus [sic!] – Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Bp., 1983.
mogáts Béla: Válasz a történelemre. Autonómiatörekvések a romániai magyarság körében 1918–1921. *Alföld,* 1986/6.
povici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich.* Leipzig, 1906.
zzi, Henri: *A háború visszatér.* Bp., 1935.
löskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914.* Bp., 1970.
tz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között.* Bp., 1995, Magyar Történelmi Társulat.
tz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936.* Bp., 1982.
tz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1997.
ffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben.* Bp., 1987.
aki György: *Gazdaság és külpolitika.* Bp., 1981.
cker, Marie-Luise: *England und der Donauraum 1919–1929.* Stuttgart, 1976.
i György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940.* Bp., 1998.
rai József: *A magyar demokrácia nemzeti jellege.* Bp., 1945.
menschneider, Michael: *Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944.* Frankfurt–Bern–New York–Paris, 1987.
nsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In *Magyarságkutatás.* Főszerk. Juhász Gyula. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987.
nsics Ignác: Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. *Ungarn Jahrbuch,* Band 15. München, 1987.
nsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., 1991.
nsics Ignác (szerk.): *Magyarország és nagyhatalmak a 20. században.* Bp., 995.
nsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Bp., 1996.
nsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. zázadban.* Bp., 1997.
nsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában XIX–XX. században.* Bp., 1998.
nsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* lp., 1998.
schild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars.* Seattle and ondon, 1979.

Sakmyster, Thomas L.: *Hungary, the Great Powers and Danubian Crises 1936–1939.* Athens, 1980.
Salter, Arthur: The Recostruction of Hungary. *Foreign Affairs,* 4. 1925/1926.
Sandu, Traian: La présence française en Europe centrale dans l'entre-deux-guerres. *Revue d'Europe Centrale,* Tome III. No. 2. 1995.
Schopflin, George: *Romania's ethnic Hungarians.* London, 1990.
Schröder, Hans-Jürgen: Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. *Geschichte und Gesellschaft,* 1976/1.
Schreiber, Thomas: A francia diplomáciai iratok és Magyarország. *Történelmi Szemle,* 1967/3.
Seton-Watson, Hugh: *Eastern Europe between the wars 1918–1941.* New York–Evanston–London, 1967.
Seton-Watson, Hugh: *The „Silk Heart" of the Modern Europe – The problem of the Danubian Lands.* Washington, Seattle and London, 1975.
Seton-Watson, Robert W.: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers.* London, 1934.
Seton-Watson, Robert W.: *Transylvania. A Key Problem.* Oxford, 1943.
Sherman, David S.: *Rumania at the Paris Peace Conference.* New York, é. n.
Sipos Péter – Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború végén. *Valóság,* 1980/2.
Szász Zoltán: *A románok története.* Bp., 1993.
Szekfű Gyula: *Állam és nemzet.* Bp., 1942.
Szenczei László: *A magyar–román kérdés.* Officina, Bp., é. n.
Sztáray Zoltán: A bukaresti titkos szerződés. *Új Látóhatár,* 1980/1.
Temperlay, Harold: How the Hungarian Frontiers Were Drawn. *Foreign Affairs,* 1928. April.
Tilkovszky Loránt: *Revizió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941.* Bp., 1967.
Tilkovszky Loránt: *Pál Teleki (1879–1941).* Budapest, 1974.
Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund.* Bp., 1978.
Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky.* Bp., 1986.
Tisseyre, Charles: *Une erreur diplomatique. La Hongrie mutilée.* Paris, 1922.
Tofik, Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk.* 1994/1–2.
Vásárhelyi Miklós: *Így született meg a magyar béke.* Bp., 1947.
Vincze Gábor: Álmodozások kora. Tervek, javaslatok az „erdélyi kérdés" megoldására 1945–46-ban. *Limes,* 1997/2.
Wagner, Wolfgang: *The Partitioning of Europe. A History of the Soviet Expansion up to the Clevage of Germany 1918–1945.* Stuttgart, 1959.
Zsoffai Andrea: Trianon francia szemmel. In *Történelem és nemzet.* Szerk. Kiss Károly – Lovas Krisztina. Bp., 1996.